

Z4
480A-3
21

**PRAKTISCHE GRAMMATICA
VAN HET LONKUNDO (LOMONGO)
(BELGISCH KONGO)**

DOOR

G. HULSTRAERT, M. S. C.

MCMXXXVIII

DE SIKKEL, KRUISEHOFSTRAAT 233, ANTWERPEN

496.4

*Praktische
Grammatica van het
Lokondo*

PRAKTISCHE GRAMMATICA VAN HET LONKUNDO

4/480 1 27

„KONGO-OVERZEE BIBLIOTHEEK”
ONDER LEIDING VAN PROF. DR. A. BURSSENS, UNIVERSITEIT TE GENT

I

**PRAKTISCHE GRAMMATICA
VAN HET LONKUNDO(LOMONGO)
(BELGISCH KONGO)**

DOOR

G. HULSTAERT, M. S. C.

MCMXXXVIII
DE SIKKEL, KRUIHOFSTRAAT 223, ANTWERPEN

VOORBERICHT

Deze spraakkunst is praktisch opgevat en met oefeningen voorzien, omdat zij bedoeld is als hulpmiddel voor de missionarissen en andere Europeanen in Belgisch Kongo om vlugger en gemakkelijker het *lonkundó* of *lomóngo* aan te leeren (1). Om praktisch-pedagogische redenen is niet elke woordsoort doorlopend afgehandeld. De stof werd zóó verdeeld dat, na enkele lessen reeds, eenvoudige zinnestukjes kunnen worden gevormd. De inhoudstafel en de woordenlijst laten aan den anderen kant toe, de verschillende bij elkaar hoorende deelen gemakkelijk te vinden. De schrijver heeft de rangschikking gevolgd, die hem het meest praktisch leek om zoo haast mogelijk de meest noodige elementen der taal te laten aanleeren. Slechts beleefdheidsformules en groeten zijn achteraan gezet. Voorzetsels en voegwoorden zijn, naar gelang van de omstandigheden, in de oefeningen ingewerkt en kunnen gemakkelijk in de woordenlijst worden gevonden.

Het dialekt, dat aan deze spraakkunst ten grondslag ligt, is dit van de streek rond Flandria (provincie Coquilhatstad, Belgisch Kongo), voornamelijk dit der *Bongli*, dat mij het grammatisch regelmatigste en tevens rijkste lijkt te zijn. Verscheidene afwijkingen van andere dialekten zijn echter ook aangestipt. Het ware onmogelijk geweest, en zou trouwens het kader van dit werk zijn te buiten gegaan, met alle dialekten rekening te houden.

Het *lonkundó* of *lomóngo* beslaat in al zijn vertakkingen een zeer uitgestrekt gebied, dat wel het grootste is van alle Kongolesche talen.

(1) Het moge hier nogmaals gezegd worden, dat *lonkundó* en *lomóngo* niet twee talen zijn, noch zelfs twee dialekten derzelfde taal. Beide namen hebben slechts een geographische beteekenis. Tusschen *Nkundó* en *Móngo* is uit een linguïstisch of ethnographisch oogpunt geen grens te trekken.

X Evenals elke groote taal, bestaat het **lonkundó** uit verscheidene dialekten, die op hun beurt weer onderverdeeld worden in kleinere dialekten, enz. In *Anthropos*, XXIX, blz. 75 werden enkele dier grootere dialekten genoemd als aan het hoofddialekt (**lonkundó-lómóngo** *sensu stricto*) verwante idiomen. Men hun grootere of kleinere verschillen loopen zij zóó door elkaar, dat zij den indruk wekken te zijn voortgesproten uit een vermenging, die in meerdere of mindere mate en in verschillende verhouding heeft plaats gehad. De produkten daarvan vloeien overal in een of ander opzicht in elkaar tot een, ook geographisch, sterk dooreen gestrengeld net.

Het hier behandelde dialekt behoort tot het hoofddialekt (**lonkundó** of **lómóngo** *sensu stricto*), dat het verst verbreid en het best gekend is. Door zijn geographische ligging, wegens het gebruik dat door de missionarissen van dit dialekt wordt gemaakt, en door de reeds bestaande literatuur, is het geroepen om de basis te worden van een letterkundige taal, die kan dienen voor de heele centrale kom in Kongo tot aan de Kasai (1).

Men bedient zich van deze taal in de missiescholen van het **Móngo**-gebied binnen de grenzen van het vikariaat van Coquilhatstad en van de prefektuur van Basankusu, zoowel de katholieke missies als de protestantsche zendingen. Hoe de toestand in andere streken is, weten we niet juist.

De schrijfwijze is nog niet heelemaal vastgelegd. De onderscheidene missie-genootschappen hebben nog geen overeenkomst getroffen, hoewel dit zeer wenschelijk, ja noodig is. We hopen dat weldra ernstige pogingen in dien zin mogen worden aangewend.

De hier gevolgde schrijfwijze berust op de beginselen van het *Internationale Instituut voor Afrikaansche Talen en Kulturen* (Londen). In de scholen en in de uitgaven van het vikariaat van Coquilhatstad wordt deze schrijfwijze gevolgd, behalve voor **ɔ** en **ɛ**, die, tot groot nadeel der leerlingen en lezers, niet onderscheiden worden, wegens moeilijkheden die gansch buiten den wil der missie liggen.

(1) Reeds in het *Vocabulary of Kilolo* (1887) schrijft J. B. EDDIE (blz. III) : „hun taal wordt verstaan tot zelfs in het gebied van de Boven-Lomami...” „deze (dialektale) eigenaardigheden vormen geen hinderpaal voor den omgang met den heelen volksstam.”

Al de zorg besteed aan dit werkje kan niet beletten, dat de rangschikking der stof sommigen min gelukkig zal voorkomen. Wij hebben alleen het nut der missionarissen en andere blanken op het oog gehad, opdat zij zoo gauw en zoo gemakkelijk mogelijk de taal zouden kunnen aanleeren (1). De schrijver is er van overtuigd, dat dit werk voor verbetering vatbaar is, en zelfs dat er, uit een theoretisch oogpunt, fouten kunnen in voorkomen, vooral wat betreft de juiste beteekenis van sommige vormen van de werkwoorden, die voor de blanken zoo ingewikkeld zijn.

Niemand die de moeilijkheden kent, welke voor een Europeaan gelegen zijn in de studie eener Bantoetaal, zal het den schrijver ten kwade duiden.

Over het **lonkundó** zijn reeds verschenen,

Spraakkunsten :

- J. B. EDDIE, *A Vocabulary of Kilolo... with a few introductory Notes on the Grammar* (London 1887).
- J. & F. T. Mc KITTRICK, *Guide to the Lonkundu Language* (London 1893).
- A. & L. RUSKIN, *Outlines of the Grammar of the Lomongo Language* (1903).
- R. J. DYE, *A Lonkundo Grammar* (Bolenge 1910).
- E. R. MOON, *First Lessons in Lonkundo* (Bolenge 1917).
- J. VERPOORTEN, *Grammaire Lonkundo* (Gent z. j.).
- E. A. & L. RUSKIN, *A Grammar of the Lomongo Language* (Bongandanga 1934).
- G. HULSTAERT, *Les Tons en Lonkundo*, in *Anthropos*, XXIX, blz. 75, 1934.

Woordenboeken :

- J. B. EDDIE. Zie hierboven.
- L. M. DE HAILES, *Kilolo-English Vocabulary* (London 1891).
- E. A. & L. RUSKIN, *Short Vocabulary of the Lomongo* (Bongandanga 1912).

(1) Daarom ook zijn lang niet alle fijne bijzonderheden der taal behandeld hoewel meerdere aangegeven zijn.

(FOREIGN CHRISTIAN MISSIONARY SOCIETY), *English-Lonkundo and Lonkundo-English Vocabulary* (Bolenge 1913).

J. VERPOORTEN, *Vocabulaire Lonkundo* (Gent, z. j.).

E. A. & L. RUSKIN, *Dictionary of the Lomongo* (London 1927).

Vermelden we nog een met het hier behandelde idioom zeer nauw verwant **Nkundó-Móngo**-dialekt :

L. GILLIARD, *Grammaire pratique Lontomba* (Brussel 1928).

L. GILLIARD, *Grammaire synthétique Lontomba* (Brussel 1928) met woordenlijst.

Moge ons werkje een nieuwe aanwinst zijn voor de kennis van deze ver-verbrede, rijke, belangrijke Bantoetaal.

Indien eenige Europeanen door deze spraakkunst er toe komen gemakkelijker, met meer zekerheid en vrucht met de inlanders om te gaan ; indien vooral de jonge missionarissen er een steun en leidraad in vinden voor hun gewichtigen doch moeilijken plicht der taalstudie, en zij door betere kennis van dit zeer geschikt uitdrukkingsmiddel van gedachten, gevoelens en strevingen meer in staat gesteld worden om het **Nkundó**-volk op te voeren naar een hechte, diep-kristelijke, hoogstaande beschaving, tot grooter tijdelijk en eeuwig geluk van enkelingen en gemeenschap, dan zal de schrijver zich voor zijn moeite ruimschoots beloond achten.

INLEIDING

UITSPRAAK EN SCHRIJFWIJZE

I. KLINKERS

1. Het lonkundó bezit zeven klinkerphonemen :
- a open klinker, als in het Nederlandsch ; al naar gelang van het woord, als in *kat* of meer naar den *a*-klank toe van *vader*, of van *lang*.
 - ɛ half open vóorklinker, meestal tusschen Ned. *bed* en Fr. *fait* ; meer naar den een of anderen klank naar gelang van het woord.
 - e half gesloten vóorklinker, zooals in Fr. *bébé* ; meer gesloten dan in Ned. *beek*.
 - i gesloten vóorklinker ; meer gesloten dan in Ned. *vlieg* ; gelijk meer op *i* in Fr. *si*.
 - ɔ half open achterklinker ; meer open dan in Ned. *God* ; ongeveer als in Eng. *all* of *not*.
 - o half gesloten achterklinker ; meer open dan in Ned. *boot*.
 - u gesloten achterklinker ; meest als in Ned. *coe*, soms naar Fr. *nous*.

De kleinere verschillen zijn te wijten aan de omgeving van den klinker in het woord. Men leert ze dan ook gemakkelijk en om zoo te zeggen natuurlijk aan.

u en i kunnen in sommige woorden afwisselen, naar gelang van de dialekten. Bv. *uta* en *ita*, *terugkeeren* ; *úkumwa* en *íkumwa*, *loopen* ; *wíli* en *wúli*, *zijde*, *kant* ; *lonjúngó* en *lonjínzó*, *bloem*. In dit werk gebruiken we den vorm in zwang in het ten grondslag liggende dialekt (den eersten in de aangehaalde voorbeelden). Bijna altijd is het de vorm met u. De door ons gekozen vorm bevordert de duidelijkheid en het onderscheid.

2. Duur. (heeft in koninkrijks weinig belang. Wel b.v. in R. U.)

Al de klinkers kunnen lang of kort zijn. Slechts in zeldzame

gevallen is de duur der klinkers van belang voor de beteekenis ; over het algemeen heeft hij geen semantische of grammatische waarde. De duur (lengte) wordt dan ook slechts bij uitzondering aangegeven.

3. Dubbelklanken.

Het lonkundó bezit, phonetisch beschouwd, allerlei dubbelklanken, hetzij verbindingen van verschillende klinkers, hetzij verdubbeling van twee en zelfs drie klinkers derzelfde soort. Bv. : *ááta*, hij bezit. *njééta*, het roepen. *εεfé*, pijn. *loóla*, hemel. *loóko*, arm (lidmaat). *njííla*, het plaatsen. *njúúla*, fluiten. *áoma*, hij doodt. *aóoma*, hij heeft gedood. *toóoma*, wij hebben gedood.

4. Klinkerharmonie.

Men lette er op dat er, over het algemeen, overeenkomst bestaat, eenerzijds tusschen o en e, anderzijds tusschen ɔ en ε. D. w. z. dat in éézelfde woord alle o-klanken evenwaardig zijn (dus alle o of alle ɔ), hetgeen eveneens geldt voor e en ε. Waar de stam ɔ heeft, hebben alle bijkomstige klankgrepen ook ɔ of ε, niet o of e. Of nog met andere woorden : heeft een klankgreep ɔ of ε, dan hebben alle andere klankgrepen ook ɔ of ε.

Bv. stam : *kend*, *weggaan* ; *lɔkendɔ*, *reis* ; de ε van den stam beïnvloedt het voorvoegsel *lo* zóó dat het *lɔ* wordt ; het achtervoegsel *o* wordt eveneens ɔ. Vergelijk daar mee : stam *túl*, *smeden* ; *lotúlo*, *smederij* (allebei o). *tósanga*, *wij zeggen* (stam *sang*) ; maar : *tómemya*, *wij eerbiedigen*.

ɔ en ε eischen dus steeds ɔ en ε.

Er bestaan echter een paar uitzonderingen : 1. In samengestelde woorden ; bv. *ǒkě*, *jouw* ; *ěkíó*, *hun*. 2. In gevallen waar de te beïnvloeden klinker te ver afstaat van den stamklinker. Aldus behouden de achtervoegsels *ano* en *ako* in zelfstandige naamwoorden steeds o, wat ook de klank van den stam zij. Ook nog : het achtervoegsel *ake* in werkwoorden, bv. *tɔkendáké*, *ga niet*, enz.

5. Een zeer belangrijke opmerking.

Bij het uitspreken der klinkers geve men aan deze hun volle waarde. De klinkers van het lonkundó zijn niet moeilijk, maar zij verschillen merkkelijk van deze in het Nederlandsch. Aldus staat

onze Nederlandsche *ie* tamelijk dicht bij de *lonkundó e*. De *lonkundó o* staat tusschen de Ned. *oo* en Ned. *oe*. De *Nkundó* schrijven onze Ned. *oe*, zooals wij ze gewoonlijk uitspreken, gemakkelijk *o*; en onze *ie* wordt voor hen zoo iets als hun *e*. Bv. *ngonga*, *bel*, *klok*; de *o* moet steeds als volle *oo* klinken, hoewel zij kort is, dus nooit als in Ned. *long* of *stronk*. *Bokenda*, *balk*; de *o* moet steeds klinken als *oo* in *loot*, doch kort, en de *e* als in *beek* (hoewel kort); dus uitspreken als *boo-kee-nda*, maar *oo* en *ee* kort houden.

II. MEDEKLINKERS

1. In het *lonkundó* worden de medeklinkers nooit verdubbeld, behalve *n* en *m*. Men diene ze dus in de uitspraak steeds hun volle waarde te geven. Bv. een *s*-klank wordt steeds met één enkele *s* geschreven. Waar één *s* staat, moet steeds *s* worden uitgesproken; nooit mag men *z* zeggen zooals in het Fr. Bv. *lofoso*, *huid*, *vel*; uit te spreken als *lo-fo-so* (de *o*'s met hun volle waarde), niet: *loffoso*, noch *loffozo*, noch *lofoso*.

Men treft in het *lonkundó* de volgende medeklinkerphonemen aan:

- b** bilabiale stemhebbende explosief; zooals in het Nederlandsch.
- d** stemhebbende alveolare explosief; uitgesproken met de tongpunt tegen den tandwortel. Ongeveer als in het Ned.. **d** is eigenlijk slechts een variante van **l** in de meeste dialecten en komt dan ook slechts voor na **n**. Andere dialecten hebben **d** in plaats van **l**, zonder vóórafgaande nasaal.
- f** (= **f**) stemlooze bilabiale fricatief. Wordt uitgesproken met de lippen gerond tegenover elkaar, in den stand waarmee we gewoonlijk zacht blazen om een scherpe pijn te verzachten; maar de onderlip is iets ingetrokken, de boventanden raken haar echter niet. In het hoofddialekt is **f** niet zoo ten volle bilabiaal als bv. in het *losakanyi* en andere dialecten (1).

(1) Op sommige oudere missieposten hoort men reeds, vooral bij de schooljeugd, de labio-dentale **f**, zooals in het Ned., dit onder Europeeschen invloed. Het is aan dit feit te wijten, dat ik in mijn studie in *Anthropos* fouten en tegenstrijdigheden geschreven heb.

- g** stemhebbende velare explosief, ongeveer zooals in Fr. *guerre* doch lager gevormd ; nooit als in het Ned. Wordt steeds voorafgegaan door **ŋ** (**ng** geschreven).
- h** laryngale (of keel-) fricatief ; zooals in het Ned. Komt in het hoofddialekt enkel voor in onomatopeën. In andere dialekten neemt zij de plaats in van **s** (bv. **lokonda**, **lontómbá**, **lolsku**) ; in het **longandó** de plaats van **f**.
- j** stemhebbende dentale of alveolare affricaat. Wordt uitgesproken als **d** gevolgd door een klank, die tusschen **z** en Fr. **j** ligt ; staat dichter bij den eenen of den anderen naar gelang van den klinker die volgt. Dus nooit uit te spreken als Ned. **j** of als Eng. **j**.
- k** stemlooze velare explosief ; als in het Ned., doch nog meer velaar.
- l** alveolare laterale medeklinker ; de tongpunt ligt meer naar voren dan in het Ned. ; ligt dichter bij **d**.
- m** bilabiale nasaal. Na **m** wordt **f** steeds **p**. Men hoort ook een bilabiale velare nasaal (**m**²). De lippen zijn niet op elkaar gedrukt doch blijven iets open ; de stand der tong is velaar (naar het zacht gehemelte toe), zoodat men tevens een soort van **u**-klank hoort (vandaar dat sommigen **u** of **um** schrijven). Deze medeklinker komt slechts voor op het einde van enkele zeldzame woorden, waar een klinker (**i** of **u**) is weggefallen. We schrijven steeds **m**, wijl er nooit vergissing mogelijk is. Zooals **ŋ** staat tegenover **n**, zoo staat **m**² tegenover **m**.
- n** alveolare nasaal. Sterk gearticuleerd. Vóór **s** is **n** soms nog meer dan gewoonlijk genasaliseerd. Deze klank verschilt van de Ned. **n**.
- ŋ** velare nasaal ; als in Ned. *tingelingeling*. Komt enkel voor vóór **g** en **k** (waar men nooit **n** gebruikt) en wordt dus steeds **n** geschreven. Komt in enkele dialekten als afzonderlijke medeklinker voor in plaats van **ng**. Bv. **ngóya**, *mijn (ons) moeder* ; uit te spreken als : **ŋ-gó-ya**.
- ny** palatale nasaal, als in Fr. *champagne*. Op het eind van een woord, waar niets meer op volgt, wordt **ny** + *i* gehoord als **ny**, omdat de eindklinker bijna gansch stemloos is.
- p** stemlooze bilabiale explosief ; als in het Ned. Komt vooral voor na **m** ; op zichzelf slechts in zeldzame werkwoorden (enkele

dialekten hebben **p** reeds vervangen door **f**) en vooral in onomatopeeën. Enkele dialekten vervangen **f** steeds door **p**.

r komt alleen voor als individueele verwisseling voor **l**.

s stemlooze alveolare fricatief; als in het Ned.

t stemlooze alveolare explosief. Als in het Ned., maar men lette op den alveolaren stand der tong.

ts stemlooze dentaal-alveolare of postalveolare affricaat. De meer vóór- of achterwaartsche articulatie hangt af van den klinker, die erop volgt. Vóór **i** klinkt **ts** ongeveer als in Ned. *spits*, *fiets*; terwijl **ts** vóór **u** en **w** dicht de Eng. *ch* benadert als in *church*. Tusschen die twee uitersten komen tal van tusschenstadia voor. In sommige oudere boekjes wordt **ts** door **c** aangeduid. De protestanten gebruiken **ts** en **c**; het onderscheid dat zij ermee bedoelen, wordt echter niet doorgedreven en zoo worden beide wijzen van weergeven door elkaar gebruikt.

v (= **u**) bilabiale stemhebbende fricatief; komt niet voor tenzij in een paar dialekten, zooals in het *losakanyi*, in plaats van **w**.

w halfklinker, zooals in het Eng.

Vóór **w** worden **b** en **p** tot affricaten (**bv** en **pf**). Bv. *mbwá*, *hond*, wordt uitgesproken ongeveer als *mbvwá*.

impwempwe, *gefluister*, wordt uitgesproken ongeveer als *impfwempfwé*. In de schrijfwijze wordt daar echter geen rekening mee gehouden.

Na **f** klinkt **w** ongeveer als onze Zuidnederlandsche *w* en is uit den aard der zaak zeer zacht.

y halfklinker, zooals in Ned. *jaar*.

z in oudere werken, in de boekjes der PP. van Mill Hill, ook in sommige protestantsche uitgaven, staat dit teeken voor **j**. Andere werken onderscheiden **j** en **z**. De verschillen, die uiterst gering zijn, vloeien voort uit de plaats van den medeklinker in het woord.

' is het teeken der elisie of weglating van klanken.

De glottale of stemband-explosief komt voor in sommige dialekten; bij het schrijven wordt er echter geen rekening mee gehouden.

2. Verbindingen.

Verschillende medeklinkers kunnen verbonden worden :

a) met nasalen : mb, mp, mw, nd, ng, nk, nj, ns, nt, nts, nw.

b) met halfklinkers :

w : bw, mbw, pw, mpw, ngw, kw, nk, jw, njw, sw, nsw, tsw, ntsw, nyw. lw komt weinig voor, wordt gewoonlijk jw ; ndw wordt steeds njw, en tw steeds tsw. Sommige dialecten behouden nochtans ndw, lw, tw.

y : by, mby, py, mpy, ngy, ky, nky, my. Sommige dialecten hebben nog : ndy, ly, ty, die elders worden tot nj, j, ts.

3. Dubbele medeklinkers.

Dubbele medeklinkers in den eigenlijken zin komen niet voor. Enkel treft men een verdubbeling aan van n en m, nl. wanneer in werkwoorden of zelfstandige naamwoorden de stam begint met een nasaal, en terzelfder tijd het voorvoegsel (prefix) of invoegsel (infix) ook een nasaal is. Feitelijk geldt het hier twee klankgrepen ; de eerste bestaat uit een nasaal, de tweede begint met een nasaal ; bv. lomuma, vrucht ; stam muma ; mv. prefix m, dus m-muma. Stam : mel, drinken, inzwelgen. Het prefix, dat den eersten persoon enkelvoud aanduidt, is n (wordt hier m). Ik drink wordt dus m-mela.

Het voorwerp-infix, dat den eersten persoon enkelvoud aangeeft, is eveneens n(m). Stam : memy, eeren. amemya, hij eert. Maar : hij eert mij : a-m-memya.

4. Euphonische veranderingen ^(het is: klankverandering)

m = m voor f en b.
f = p na nasaal
l = d " "

Vervormingen ter wille van de welluidendheid komen veelvuldig in lonkundó voor. Hier volgen de voornaamste :

1. b en d kunnen wegvallen na een nasaal, bv. ámboma > ámoma, hij doodt mij. ndanga > nanga, ik wil. Het is echter ten zeerste aan te raden, dat de volle vorm gebruikt worde, omdat hij het duidelijkst is en dubbelzinnigheden uitsluit.

2. De voorgevoegde n wordt m vóór p en b. Bv. n-kenda, ik ga weg. Maar : m-banda, ik lees ; m-pénda, ik steek over (rivier, weg, enz.).

3. Na een nasaal verandert f in p, en l in d. Bv. lo-foso, geluid, wordt in het meervoud mposo ; lolango, liefde, wordt ndango, (in plaats van mfoso en nlango).

4. De y aan het begin van een stam wordt j na een voorgevoegde

6
Euphonisch : f. o. v. Kakafoonisch.
De naam Euphonisch is hier niet goed gekozen. omdat
} want in % een dialect Kakafoonisch is, is in anderen
} euphonisch is, en vice versa.

n. Bv. stam : *yá*, *komen* ; *áye*, *dat hij kome* ; *ńje*, *moet ik komen?*
(niet : *ńye*).

5. In verbindingen enz. wordt *i = y*, en *u = w*.

6. Hier volgen enkele algemeene euphonische verbindingen :

$b + i = by$	$n + i = nyi$
$nd + i(nd + y) = nj(i)$	$nd + w = njw$
$l + i(l + y) = j(i)$	$l + w = jw$
$t + i(t + y) = ts(i)$	$t + w = tsw$

7. De voorvoegsels (prefixen), invoegsels (infixen) en achtervoegsels (suffixen) kunnen de volgende veranderingen vertoonen vóór klinkers :

$o - w$	$bo - w$	$ko - kw$	$lo - jw$
$bi \text{ en } be - by$	$li - j$	$n - nj$	$lo - l$

8. Het uitvallen der *b* tusschen twee klinkers.

Over het algemeen valt *b* weg tusschen twee klinkers. Neem een stam beginnend met *b* + klinker ; voeg er een prefix vóór, dat op een klinker eindigt, zoodat de begin-*b* tusschen twee klinkers komt te staan, en zij valt weg.

Bv. stam : *bónda*, *wachten*. *ńbónda*, *ik wacht*. *ó-bónda*, *je wacht*, wordt *ó-ónda*. *á-ónda*, in plaats van *á-bónda*, *hij wacht* ; enz.

Bv. stam : *bát*, *bezitten*. *ó-m-báta*, *je bezit mij*. Maar : *ń-ko-áta*, *ik bezit je* (voor *ń-ko-báta*). *bo-átsi*, *bezitter*, in plaats van *bo-bátsi*. *li-átsi*, *bezit, rijkdom*, in plaats van *li-bátsi*. *e-átelo*, *middel van bezit, inbezitneming*, in plaats van *e-bátelo* ; enz.

Het is dus van belang den volledigen stam te kennen. Het prefix geeft dezen steeds duidelijk aan. Vindt men een woord, dat schijnbaar met een klinker begint en toch het medeklinker-prefix heeft, dan weet men, dat men te doen heeft met een stam die met *b* begint, doch deze *b* tusschen de twee klinkers verloren heeft. Bij werkwoorden kan men ook den volledigen stam vinden met te zoeken naar de gebiedende wijs, of naar een vorm, waar de stam onmiddellijk wordt voorafgegaan door een *m*. Zelfstandige naamwoorden die van werkwoorden zijn afgeleid, kan men als met *b* beginnende stammen herkennen, niet alleen aan den aard van hun prefix, maar ook door het opsporen van den oorspronkelijken werkwoordstam, waarvan zij zijn gevormd.

Men lette er dus op, dat men deze b-stammen niet als klinker-stammen opvat of behandelt.

In sommige dialecten vindt men b nog tusschen twee klinkers. In andere treft men b slechts in enkele gevallen aan. Dit processus is nog in volle wording.

III. KLANKGREPEN

Bijna alle woorden zijn meerklankgrepig in het lonkundó. Eénklankgrepige woorden komen weinig voor.

Elke klankgreep eindigt op een klinker. De eenige medeklinker, die in enkele zeer zeldzame woorden de klankgreep kan sluiten is m². (NA)
Ook de gewone nasalen n en m kunnen als prefix een zelfstandige klankgreep uitmaken; bv. *ń-ke-nda*, *ik ga*.

Bij het schrijven van kappe men dus steeds af vóór de medeklinkers; bv. *bo-nko-nji*, *hoofdman*.

Dubbelklanken worden aangezien als één klankgreep; zij worden steeds in één ademtocht uitgesproken, hoewel elke klinker zijn afzonderlijken toon heeft; bv. *bo-sai*, *vinger*; *áǎ-sa-nga*, *hij heeft gezegd*; *e-tóo*, *stuk stof*.

IV. KRACHT- OF INTENSITEITSACCENT (= *kleinstem*)

De min of meer groote kracht waarmee een klankgreep wordt uitgesproken, heeten wij krachtaccent. In elk woord treft men een klankgreep (soms twee) aan, waarop we meer drukken dan op de andere, en die we dan ook met krachtiger ademdruk uitspreken.

In het lonkundó valt het intensiteitsaccent gewoonlijk op de eerste klankgreep van den stam. We geven dit accent door een loodrecht streepje vóór de klankgreep te kennen.

i-llombe, *huis*; *bo-ikulaka*, *rijk man*;
á-lsanga, *hij zegt*; *bǎǎ-ltúngama*, *zij zijn gevangen*.

Soms, doch zelden, op de laatste; bv.

bokellé, *ei*; *lokollé*, *trommel*.

Eénklankgrepige stammen hebben het krachtaccent op het prefix, tenzij er een suffix op volgt; bv.

lbo-nto, *mensch*; *lá-yá*, *hij komt*; maar: *á-lyá-ki*, *hij kwam*.

Afleidingen vertoonen meerdere uitzonderingen op deze regels;

NB: *bo-jóm* (i): tien. Oorspronkelijk gaan de woorden uit op i.
bo-jómi

dikwijls is de voorlaatste klankgreep van het achtervoegsel beklemtoond ; bv.

lang, *beminnen, willen* ; afleid. **elaŋgélá**, *grilligheid* .

lombol, *verzachten* ; „ **bolombójwá**, *verzachtend middel*.

sang, *zeggen* ; afl. **sangel**, *zeggen tot iemand* ; **átosaŋgélé**, *dat hij ons zegge* ; **áfótoŋgélé**, *hij zegt het ons niet*.

In samengestelde zelfstandige naamwoorden (en onomatopeeën) behoudt elk element zijn afzonderlijk krachtaccent ; bv.

lõsn-lõlu, *jongeling* ; **elkúmb-akulá**, *pijlen-ontwijker*.

In het **lonkundó** wordt het krachtaccent met minder nadruk uitgesproken dan het gewoonlijk in het Nederlandsch gebeurt. In alle geval lette men er op, dat men deze beklemtoning niet aan de toonhoogte koppelt ; het intensiteitsaccent gaat niet noodzakelijkerwijze met een hooger en muzikalen toon gepaard, zooals dit gewoonlijk wel het geval is in onze moedertaal. Beide taalelementen : intensiteitsaccent (kracht) en muzikaal of tonisch accent (toonhoogte), moeten steeds goed uit elkaar gehouden worden.

Er zou nog veel over het krachtaccent kunnen gezegd worden, maar we kunnen dit hier niet doen, te meer daar dit accent wel noodig is voor juiste en duidelijke uitspraak, maar lang niet zoo belangrijk als de toonhoogte is. Wie de klanken juist uitspreekt en vooral de toonhoogte behoorlijk weergeeft, zal zeer gemakkelijk begrepen worden, zelfs al mocht het krachtaccent minder tot zijn recht komen, terwijl men in het tegenovergestelde geval volstrekt niet verstaan wordt.

V. TOONSHOOGTE (MUZIKAAL OF TONISCH ACCENT)

De psychologische toon, of de emotioneele toon, d. i. de verschillen in stemhoogte, waardoor we onzen gemoedstoestand (toorn, vreugde, droefheid, enz.) meer bevatbaar willen uiten, leert men gemakkelijk in de praktijk aan. Wijl dit een algemeen-menschelijk verschijnsel is, bestaan hier slechts bijkomstige verschillen tusschen **lonkundó** en Nederlandsch.

De moeilijkheid is grooter voor den **w o o r d t o o n**. In de volgende regels, alsook in heel deze spraakkunst, gaat het niet over den gemoedston of over den zinstoon, maar uitsluitend over dezen

woordtoon, die s e m a n t i s c h kan zijn, d. i. onafscheidbaar van de beteekenis van het woord als zoodanig, ofwel g r a m m a t i s c h, waardoor te kennen wordt gegeven dat hij een bepaalden vorm van het woord aanduidt.

Elke klankgreep wordt op een bepaalde toonshoogte uitgesproken. Men lette er steeds op toonshoogte niet te verwarren met het intensiteitsaccent. Terwijl dit de kracht is, waarmee men een klankgreep uitspreekt, is de toonshoogte, — gewoonlijk eenvoudig „toon” genoemd — de muzikale hoogte der stem, voortgebracht door een bepaald aantal trillingen der stembanden.

De toon is relatief, naar gelang van de personen, en volgens de vlugheid waarmee gesproken wordt. In de gewone spreektaal zijn de afstanden tusschen de tonen merkeliijk kleiner dan de intervallen tusschen muzieknoten.

Het is van het allergrootste belang in het lonkundó de juiste tonen aan te leeren van in het begin. In de tonen ligt vaak het eenige onderscheid tusschen de woorden en tusschen meerdere grammatische vormen.

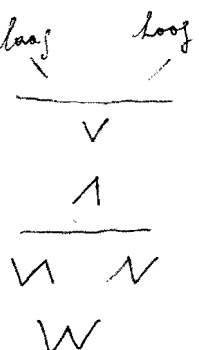
Er bestaan twee enkelvoudige tonen : de hooge (á) en de lage (à). In deze spraakkunst zijn onbetoonde klankgrepen te beschouwen als laag. Verbindingen dezer tonen geven een stijgenden toon (ã) en een dalenden toon (â). In samentrekkingen en elisies komen nog voor : de stijgend-dalende toon (ã) en de dalend-stijgende toon (â), alsook, doch zelden, een vierdubbele toon, de dubbelstijgende toon (ã).

Men dient elk woord aan te leeren met zijn eigen toon. Waar de tonen in bepaalde vormen vaste regels volgen, zullen deze telkens ter plaatse worden opgegeven.

Iemand die bij het spreken geen rekening met de tonen houdt, spreekt allergebrekkigst ; in de gevallen waarin hij toch verstaan wordt, heeft hij dit alleen te danken aan den uiterst goeden wil der inlanders.

Een algemeene regel luidt als volgt : waar klinkers wegvallen en twee klankgrepen tot ééne worden versmolten, blijven beide tonen steeds behouden en verbinden zich tot een dubbelen toon.

Voor meer uitleg verwijzen we naar onze studies in *Anthropos*, XXIX, blz. 75 vlgg. (1934) en *Kongo-Overzee*, I, blz. 257 vlgg. (1935).

VI. ELISIES

De **Nkundó** maken bij het spreken zeer veel gebruik van elisies. Zij laten klanken wegvallen en verbinden woorden, zóó dat de volledige vormen zelden gehoord worden. Hier volgen enkele regels :

1. De begin-**b**, gevolgd door een klinker, valt gewoonlijk weg in zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke woorden, telwoorden, voor-naamwoorden. Zij valt nooit weg in het bezitwoordje.

Bv. **botámbá bǎné** wordt **botámb' áné**, *deze boom*.

2. Het woord dat een wegvallende **b** voorafgaat, verliest den eindklinker, behalve vóór het prefix **bi** (**by**) en als de klinker, die na de begin-**b** van het volgende woord komt, een stijgenden toon heeft. Deze laatste uitzondering geldt echter niet wanneer het prefix **ba** is.

Er heeft ook geen elisie plaats in de werkwoordvormen, die **o** als infix hebben. Voorbeelden :

bolóló bǎnko	wordt	bolóló'ónko , <i>die straat</i> .
bisé bífé	„	bisé'ífé , <i>twee dorpen</i> .
bokwá bófa bǎlǎtsi	„	bokw'óf'ólǎtsi , <i>het zout is niet goed</i> .
bokwá bǎfá bǎlǎtsi	„	bokwá'óf'ólǎtsi , <i>het zout dat niet goed is</i> .
banto bǎnko	„	bant'ánko , <i>die menschen</i> .

botámbá bǎkwémi ané, wordt **botámb'ókvémi ané**, *hier stond een boom* ; maar :

botámbá bǎkwé, wordt **botámbá 'ókvé**, *de boom is gevallen*.

3. De eindklankers **i** en **u** vallen niet weg, maar veranderen in **y** en **w**, of volgen de andere euphonische regels hierboven aangegeven.

Bv.

balaki básáto	wordt	balaky'ásáto <i>drie onderwijzers</i> .
bǎkeli bǎné	„	bǎkej'óné , <i>deze beek</i> .
bekungú bǎfé	„	bekungw'éfé , <i>twee bekungú-boomen</i> .

4. Vóór een klinker verliest het voorgaande woord zijn eindklinker volgens de regels 2 en 3, zelfs als de beginklinker een stijgenden toon heeft (behalve **i** als deze uit haar aard stijgend is) ;

bv.

esé éńko wordt **es'éńko**, *dat dorp*.

ilombe iné wordt ilomb'iné, *dit huis*. Maar
itokó inko blijft itokó inko, *die mat*.

5. Het prefix lo kan veranderen in e ; bv.
ndá lokásá wordt dan nd'èkásá, *op het blad*.

Elders laat men alleen de l van lo weg en zegt men :
ndá'ókásá in plaats van ndá lokásá.

6. De persoonlijke voornaamwoorden van den eersten en derden persoon enkelvoud (emí en endé) kunnen hun beginklinker verliezen zonder den eindklinker van het voorgaande woord te doen wegvallen ; nl. na het voorzetsel éka, *bij*, en na de verschillende hulpwoorden der relatieve vormen ; bv.

éka emí en éka endé worden éka'mí en éka'ndé.

Maar : ék'ísó en ék'ínyó (*bij ons, bij u*) voor éka ísó en éka ínyó.
ékí endé okendáká wordt ékí'nd'ókendáká, *toen hij wegging*.

7. Toonregels.

a) Ofschoon de klanken wegvallen, blijven de tonen behouden. Indien beide tonen van denzelfden aard zijn, slorpt de eene den anderen natuurlijk op. Zijn zij echter van verschillenden aard, dan verbinden zij zich tot een dubbelen toon, dalend of stijgend, al naar gelang van het geval ; bv.

bòntò òné = bòn't'òné, *deze mensch*.

ndá bòtámbá bònnyí = nd'òtámb'ònyí, *op genen boom*.

b) Indien een klinker met hoogen toon wegvalt vóór een klankgreep met stijgenden toon, dan wordt deze laatste dalend-stijgend ; bv.

bakulá bákáé = bakul'ákáé, *zijn pijlen*.

ínyó bǎnko = ín'y'ánko, *zijt gij daar?*

c) De prefixen e en o maken uitzonderingen uit ; zij verliezen hun eigen toon om slechts dien der weggevallen klankgreep over te nemen ; bv.

bòtómóló òkámí àòtswá èsé ènkò = bòtómól'ókámí àòtsw'és'ènkò,
mijn oudere broeder is naar dat dorp gegaan.

èmí òné òkòyèlà èkénjé èné = èm'ón'òkòyèl'èkénj'éné, *en nu breng ik je dezen steen*.

d) Het wegvallen van een stijgende klankgreep vóór een andere stijgende klankgreep geeft een dubbelen stijgenden toon op het

prefix **ba** (soms ook op **be**), echter niet in partitieve vormen (een der beide stijgende tonen valt hier weg); bv.

bàkùlá bǎmǒ bǎkám = **bàkùl'ám'ákám**, *enkele mijner pijlen*;
è mí là wě bǎkísí = **è m' â w' ákísí**, *ik en jij die samen zijn*.

e) Het voegwoord **la**, *en*, kan gansch wegvallen; doch de toon wordt steeds behouden, zelfs wanneer het volgende woord met het prefix **e** (of **o**) begint; bv.

bǎtswá là è mí = **bǎtswá l'è mí** = **bǎtsw' è mí**, *zij die gaan met mij*.

Ook **ndá** kan aldus gansch wegvallen, terwijl de toon bewaard blijft. Dit komt uiterst zelden voor in de gewone spreektaal, maar is zeer gebruikelijk in spreekwoorden, liederen en in de poëzie; bv.

bòmbòlò òkwùlèlà nkímò ndá èlálí = **bòmbòl'òkwùlèlà nkím' èlálí**
het is de bombolo die voor je schreeuwt op de plaats waar vroeger het dorp was.

Uitleg: Vallen weg op het einde: **o** en **ndá**. Het prefix van **èlálí** wordt hoog door den toon van **ndá** (zie hierboven *c*). De lage toon van **o** van **nkímò** komt ook op de **e** van **èlálí**, die dus stijgend wordt.

VII. WOORDSOORTEN

Het lonkundó kent de volgende woordsoorten:

A. Hoofdwoorden of zelfstandige woorden.

1. Zelfstandige naamwoorden (**lína**, mv. **baína**).
2. Werkwoorden (**ekeelo**, mv. **bikeelo**).
3. Persoonlijke voornaamwoorden (**linkitsaína**, mv. **bankitsaína**).

B. Akkoordwoorden.

De akkoordwoorden zijn die woorden welke in den zin steeds overeenkomen met de klasse en het getal van het zelfstandig naamwoord, dat door hen bepaald wordt. Zij bestaan dus steeds — evenals de hoofdwoorden — uit een onveranderlijken stam en een veranderlijk prefix, dat overeenkomt met het prefix van het bepaalde zelfstandig naamwoord.

Wanneer het akkoordwoord gansch zelfstandig wordt gebruikt, d. w. z. zonder gesproken of verzwegen substantief, dan neemt het het akkoordprefix der eerste klasse.

Het **lonkundó** bezit de volgende akkoordwoorden :

1. Het bezitwoordje (**yöyoi y'ěátelo**) : -a (N. B. het streepje vóór een woord staat in de plaats van het prefix).
2. De bezittelijke, aanwijzende en onbepaalde voornaamwoorden (**linkitsafna**, mv. **bankitsafna**) en adjectieven (**bokóbyá**, mv. **bekóbyá**).
3. De eerste vijf telwoorden, alsook drie onbepaalde telwoorden (**loanjí** mv. **mbanjí**).
4. Het werkwoord in de relatieve vormen, en in sommige andere vormen, wanneer het onderwerp een zelfstandig naamwoord is, dat geen persoon aanduidt.

C. Onveranderlijke bijvoeglijke woorden.

1. De telwoorden van 6 tot 9, alsook een paar onbepaalde telwoorden.
2. De vraagwoorden (**wűójwá**, mv. **byűójwá**).
3. De voorzetsels (**josáina**, mv. **baosáina**).
4. De bijwoorden (adverbia) (**bolongyá**, mv. **belongyá**).
5. De onomatopeeën (**ekokantsingó** mv. **bikokantsingó**).
6. De voegwoorden (**bosambwá**, mv. **besambwá**).
7. De uitroepen (**bosimbo**, mv. **besimbo**).

EERSTE LES

I. Naamwoorden.

Het *lonkundó* kent het grammatische geslacht niet. Het bezit ook geen lidwoorden.

In het *lonkundó* bestaan de zelfstandige naamwoorden over het algemeen uit twee deelen : een onveranderlijk deel, den stam, en een veranderlijk deel, het voorvoegsel (prefix).

χ Het prefix is verschillend in het enkelvoud en meervoud. Alle naamwoordelijke prefixen hebben den lagen toon.

Naar gelang van den aard der prefixen (enkelvoud, meervoud) worden de zelfstandige naamwoorden in acht klassen ingedeeld.

⊕ De prefixen ondergaan euphonische wijzigingen ; zij vertoonen kleine verschillen naar gelang de stam met een medeklinker of met een klinker begint. We zullen telkens zoowel de klinker-prefixen als de medeklinker-prefixen aangeven.

De namen der klassen gaan op de medeklinker-prefixen terug. Het eerste is het prefix voor het enkelvoud, het tweede dit voor het meervoud.

II. 1ste klasse *bo-ba*. Vóór klinkerstammen : *w* of *b-ba*.

Deze klasse omvat slechts soortnamen van personen :

1. <i>bo-nto</i>	mv.	<i>ba-nto</i> , <i>mensch</i> .
<i>bo-kwála</i>	„	<i>ba-kwála</i> , <i>slaaf, slavin</i> .
<i>bo-faya</i>	„	<i>ba-faya</i> , <i>vreemdeling, bezoeker</i> .
<i>bo-kelésu</i>	„	<i>ba-kelésu</i> , <i>kristen</i> . (: <i>een iigewend woord</i>)
<i>bo-tómóló</i>	„	<i>ba-tómóló</i> , <i>oudere broeder van broeder of
oudere zuster van zuster</i> .
<i>bo-kúné</i>	„	<i>ba-kúné</i> , <i>jongere broeder of zuster</i> .

2. Namen van de personen die een handeling verrichten en afgeleid zijn van werkwoorden. Van elk werkwoord kan zulk een zelfstandig naamwoord gevormd worden door achtervoeging van *i* met lagen toon.

ww. lak, onderwijzen,	bo-laki, ba-laki, onderwijzer.
lúk, roeien,	bo-lúki, ba-lúki, roeier.
túl, smeden,	bo-túli, ba-túli, smid.
kamb, werken,	bo-kambi, ba-kambi, werker.
bónd, bidden,	bo-ónji, ba-ónji, bidder. (komt van: b_2 - b_3 ond-c)
bát, bezitten,	bo-átsi, ba-átsi, bezitter, rijke mensch.
mel, drinken,	bo-meli, ba-meli, drinker, rooker.

3. Woorden met klinkerstem :

Het enkelvoud-prefix is w. Slechts vóór o is het, in niet-afgeleide woorden, b.

a) Met w : (nd. substantief afgeleid v. werkw.)

w-álí	mv. ba-álí, echtgenoot (vrouw).
ww. as, zoeken,	w-asi, ba-asi, zoeker, visscher.
ékol, leeren,	w-ékoli, ba-ékoli, leerling, student.
ésany, bewaken,	w-ésanyi, ba-ésanyi, bewaker.
in, haten,	w-inyi, ba-inyi, vijand.
ón, planten,	w-ónyí, ba-ónyí, planter.

b) Met b : (nd. bij substantieven niet afgeleid v. werkw. - v. d. g. als die)
 Stam begint met 'o)

b-óme mv. ba-óme, echtgenoot (man).

Verder ook een paar onregelmatige woorden :

b-óna (samentrekking van bo-ána), mv. b-ána, kind.

b-ánólu, mv. b-ánólu, jonge mensch (ook op dieren toegepast).

b-ómoto, mv. b-ámátò, vrouw. (in 't alg. omv. stem niet bejantel: echtgenoot)

III. Zijn. Stam : -le.

Het prefix van den derden persoon enkelvoud is voor de kl. bo-ba : a ; in het meervoud is het ba. Dus : ale : hij, zij is ; bale : zij zijn. Door bijvoeging van het voorzetsel la, met, vertaalt men ons „heeft, hebben”. ale la, hij (zij, het) heeft ; bale la, zij hebben.

TOEPASSINGEN.

botswá ale bómeli, de pygmoïde is een rooker. batswá bale bameli, de pygmoïden zijn rookers. bómoto ale la bóna, de vrouw heeft een kind. bámátò bale la bána, de vrouwen hebben kinderen. bóme ale wíyi, de echtgenoot is een dief. baóme bale baíyi, de echtgenooten zijn dieven. wálí ale wíyi, de echtgenoot is een dievegge. baálí bale baónyi, de echtgenooten zijn plantsters. botómóló ale la wálí, de oudere broeder heeft een echtgenoot. bakúné bale la baóme, de jongere zusters

NR } Prefixe woorde aangeduid als -ko-
 } Prefixe -bo-
 } Suffixe -a

hebben echtgenooten. **botúli ale bofaya**, de smid is een vreemdeling.
bakwála bale balúki, de slaven zijn roeiers.

OEFENINGEN.

1. Scheid prefix en stam in de volgende woorden, en zet ze respektievelijk in het enkelvoud of meervoud :

botómbi (drager), **bontamba** (slaaf, dienaar), **boanji** (lezer),
basómbi (koopers), **wemi** (maker), **bosi** (iemand die afkomstig is van..., lid van een klan of dorp), **baningá** (gezellen, kameraden),
balikitanyi (twisters), **bakenji** (reizigers), **wémbi** (zanger), **bakeli**
 (daders), **bawéi** (dooden), **bofombi** (bedrieger), **baloki** (tovenaars, duivels).

2. Vertaal en zet in het meervoud : *in afkantsen maken*

De werkman is een mensch. De vrouw heeft een kind. De echtgenoot heeft een vrouw. De makker is een zanger. De drager is iemand van **Bokúma**. De oudere broeder is een lezer. De vreemdeling is een slaaf. Het kind heeft een jongeren broeder. De vroomwijzer heeft een leerling. De duivel is een vijand. De echtgenoot is kristen. De reiziger is een jong mensch. De koper is een zondaar (**bosóki**). De kristen is een bidder. De smid is een drinker. De werkman is een dief. De vrouw is een planter. De roeier is een zanger. De visscher is een rijk mensch. De bewaker is een dooder ; hij heeft een kind. De rechter (**bosambi**) is een twister. Het opperhoofd (**bonkonji**) is een geloofsleerling (**bokími**). De eigenaar (**bomóngó**) is een bedrieger. De schrijver (**bokotsi**) is protestant (**botswéji**). De vrouw heeft een mede-echtgenoot (**bokalé**). De jager (**boengi**) is een wilde (**boséni**). De geloovige (**wimeji**) is een beschaafde (**bombótsi**). De schoonvader (**bokiló**) is een rijk man. De **Botswá** is een jager.

TWEEDE LES

2e klas
 I. Kl. bo-be-

De prefixen der tweede kl. zijn **bo** in het enkelvoud en **be** in het meervoud. Vóór een klinkerstam wordt **bo** tot **w** ; vóór **o**, **ə** en **u** echter wordt **bo** gewoonlijk **b**. **be** wordt vóór een klinkerstam gewijzigd tot **by**.

Tot deze klasse behooren zeer veel woorden :

1. Namen van allerlei zaken :

bo-té	mv.	be-té, genees-, toovermiddel ; (boom). X
bo-nanga	„	be-nanga, volk.
bo-kili	„	be-kili, hoog land, wereld.
bo-konda	„	be-konda, bosch op hoog land.

X NB boom : eijnd. *bontamba*
 bote' : den eijnd. genees- en dield. vroeger betekende 'boom'.
 (boom is in afgeleide betekenissen, vooral veel
 medicijnen v. in boom hwaren)

bo-tsá	mv.	be-tsá, <i>hoofd.</i>
bo-sai	„	be-sai, <i>vinger, teen. (v. v. voet)</i>
bo-kulu	„	be-kulu, <i>touw.</i>
bo-ala	„	be-ala, <i>hecht. (afgeleid van: mo bole: mo utu ba)</i>
w-áto	„	by-áto, <i>prauw.</i>
w-esé	„	by-esé <i>been(deren).</i>
w-iso	„	by-iso, <i>deur-, vensteropening.</i>
b-ófo (w-ófo)	„	by-ófo, <i>zaad.</i>
b-oke	„	by-oke, <i>zandbank.</i>
b-ókókó	„	by-ókókó, <i>dakkeper. (niet balk)</i>
b-utú (w-utú)	„	by-utú, <i>zand, stof.</i>

2. Vele namen van boomen, planten, dieren :

bo-támbá (bo-té)	mv.	be-támbá (be-té), <i>boom.</i>
bo-bwo	„	be-bwo, <i>zwam.</i>
bo-kolí	„	be-kolí, <i>liaan.</i>

3. Eigennamen van personen, dorpen, enz. Deze vormen hun meervoud juist zooals de andere woorden dezer klasse. Bv. Bokúma, mv. Bekúma. - *Bokúta - Bokúma - Wafanya, enz.*

4. Namen van hoedanigheden, eigenschappen en dgl. :

bo-lótsi	mv.	be-lótsi, <i>goedheid.</i>
bo-bé	„	be-bé, <i>slechtheid.</i>
bo-fétó	„	be-fétó, <i>zindelijkheid.</i>
w-ányá	„	by-ányá, <i>verstand.</i>
w-ělá	„	by-ělá, <i>gebrek, armoede.</i>
w-ělo	„	by-ělo, <i>witheid.</i>
b-óló	„	by-óló, <i>sterkte, hardheid, moeilijkheid.</i>
b-ólu	„	by-ólu, <i>zachtheid, zwakheid, gemakkelijkheid.</i>
b-űwé	„	by-űwé, <i>kortheid.</i>

Vervolg: nlu 5: cf foy 2.

II. Zijn.

Het prefix van den derden persoon is, voor deze klasse, in het enkelvoud bo ; in het meervoud be (1).

botámbá bole la bófo, *de boom heeft zaad.*

betámbá bele la byófo, *de boomen hebben zaden.*

(1) Hierop bestaan echter talrijke uitzonderingen.

III. Hoedanigheidswwoorden.

Het *lonkundó* bezit geen bijvoeglijke hoedanigheidswwoorden ; het heeft slechts zelfstandige hoedanigheidswwoorden. Onze bijvoeglijke naamwoorden, zooals *goed*, *slecht*, *groot*, enz. moet men in het *lonkundó* weergeven door :

1. zelfstandige naamwoorden, die de bedoelde eigenschap uitdrukken.

Bv. *de prauw is groot*, *wäto bole bonéne* (woordelijk : *prauw is grootheid*). *De rechter is verstandig*, *bosambi ale la wányá* (woordelijk : *rechter is met verstand*) ;

2. door werkwoorden (zie verder) ;

3. door onomatopoeën (zie verder).

TOEPASSINGEN.

botámbá bole bonéne, *de boom is groot*. *bekelé bele bōlu*, *de eieren zijn malsch*. *bokungú ale botámbá*, *de bokungú is een boom*. *bekolí bele büké*, *de lianen zijn veelheid = er zijn veel lianen*. *bekolí bole botálé*, *de liaan is lang*. *butú bole wilo*, *het stof is donker*. *bekeli bole la bekóngó büké*, *de beek is met vele zanden = de beek heeft veel zand = er is veel zand in de beek*.

OEFENINGEN.

1. Vertaal en zet daarna in het meervoud :

De mensch heeft een romp. De boom heeft een stam. De *bokungú* is (ale) een boom. De liaan heeft een wortel. De toovenaar heeft een toovermiddel. Het touw is kort. Het net is sterk. De beek heeft een zandbank. De roeier heeft gebrek. Het ei is zacht. Er is een zwam in het bosch (= het bosch is met een zwam). De onderwijzer heeft een hoofd, een hart, een mond. De prauw is lang. De dakkeper is wit. De deuropening is groot. Er zijn beenderen in den vinger. De hecht is zuiver. De duivel is slecht. De tsetse (*wilí*) is valsch (*bosulu*). Het volk is groot. De beek is diep (*bolindó*). Het papier (*bonkándá*) is wit. De leerling heeft suikerriet (*bosongo*). De balk (*botóndo*) is zwaar (*bolito*). Het zout (*bokwá*) is flauw (*bolelé*). De rechter heeft een boog (*bongángo*). De vrouw is lui (*bomponye*). Het zaad is hard. Het opperhoofd heeft een deken (*bolangítsi*), een laken (*bolekanyi*), een net.

2. Leg het gebruik der verschillende prefixen uit in de volgende woorden (enkelvoud en meervoud) :

boómba, *graftombe* ; *bolemo*, *werk* ; *bokólu*, *kruik* ; *bonkúndu*, *geheel* ; *wili*, *kant*, *richting* ; *wängaka*, *schepsel* ; *bokóló*, *fabel*, *spreekwoord* ; *bokonjí*, *termietenheuvel* ; *boéké*, *witheid (van vogel)* ; *bolá*, *dorp van afkomst* ; *boinda*, *lamp* ; *wamba*, *belediging* ; *wéto*,

verkoudheid ; bunu, vleesch (Fr. chair) ; b-osú, zwakheid (van gestel) ; bofúki, ongedurigheid ; bonkóto, kleed ; büké, veelheid ; wiko, prijs, waarde ; wěle, palmtaksteel ; wěké, gezwel, breuk ; wafanya, wāngatá, wele, boánda, boéndé, wátsi, wenjs, boulama, boáté, waka, wěmá, wenga, boénga, boulú, boómba, boángi, wāngi, wanga, boángá, boélé, boímbo, būndú, buya, buteji, böngongo.

DERDE LES

I. Kl. bo-be (vervolg).

Bij deze klasse behooren o. m. nog :

5. Soortnamen van personen, die oorspronkelijk geen persoonsnamen zijn :

bokulaka	mv.	bekulaka, rijk man.
bolángala	„	belángala, flinke jonge man.
bōndélé	„	bēndélé, blanke.
bonjemba	„	benjemba, ongehuwde (ook ongehuwde staat).
bolongányi	„	belongányi, huwelijk (kerkelijk), gehuwde.
bonganga	„	benganga dokter. (= blanke dokter)

6. Namen van natuurverschijnselen :

bo-tswó	mv.	be-tswó, nacht.
bo-kolo	„	bē-kolo, avond (nu ook dag). †
bo-wá	„	bē-wá laagwater-tijd.
bo-mpompo	„	be-mpompo, wind.
b-štsi	„	by-štsi, ster.
w-iná	„	by-iná, dag. (in tegenstelling met nacht.)
w-éli	„	by-éli, maneschijn.

7. Vele afleidingen van werkwoorden :

ww. bót₄ baren, nw. bo-óto mv. be-óto, verwantschap, vriendschap, vrede.

salangan, verheugd zijn, nw. bosalanganano mv. besalanganano, vreugde.

tek, zich vermoeien, nw. bo-tekú mv. be-tekú, vermoeienis, afzwakking.

band, tellen, nw. bo-anjí mv. be-anjí, getal.

is₄ verstoppen, nw. w-isisá mv. by-isisá, geheim.

ímol₄ wegnemen, nw. w-ímóli mv. by-ímóli, wegneming.

x. nl. in de betekenis van br. { de laatste te dag der week -
over 2 dagen, em

8. Talrijke abstracte woorden (aard, eigenschap, enz.) :

bə-fəlu	mv.	bə-fəlu, <i>schrik</i> .
bo-(b)únga	„	be-(b)únga, <i>vergissing, fout</i> .
b-šmá	„	by-šmá, <i>angst</i> . (veel sterker als bə-fəlu)
w-emo	„	by-emo, <i>vorm</i> .

9. Zeldzame, steeds meervoudige naamwoorden zooals :

betoki,	<i>zweet</i> .
bentəke,	<i>diep ingevallen oogen</i> .
benkende,	<i>modder</i> .
bentəle,	<i>praatjes</i> .

II. Zijn.

ale	} <i>hij is,</i>	} <i>zij zijn.</i>
bole		

Dit zijn de vormen van den derden persoon van den tegenwoordigen tijd. De stam is *-le*. *a* en *ba* zijn persoons-prefixen, ook pronominale prefixen genoemd, terwijl *bo* en *be* nominale prefixen zijn of akkoord-prefixen. Deze prefixen geven het onderwerp aan. Wanneer het onderwerp een persoonsnaam is, of wanneer het onderwerp niet door een afzonderlijk woord is uitgedrukt, worden steeds de pronominale prefixen gebruikt. Deze zijn in het *lonkundó* :

1e persoon enkelvoud (ik) :	n (m vóór b of p)
2e „ „ (je) :	o
3e „ „ (hij, zij, het) :	a
1e „ meervoud (wij) :	to
2e „ „ (gij) :	lo
3e „ „ (zij) :	ba.

Deze prefixen maken steeds deel uit van het vervoegde werkwoord.

De vervoeging van den gewonen tegenwoordigen tijd van *-le*, is dus als volgt :

nde (l wordt d), <i>ik ben</i>	<i>tole, wij zijn</i>
ole, <i>je bent</i>	<i>lole, gij zijt</i>
ale, <i>hij is</i>	<i>bale, zij zijn.</i>

III. Werkwoorden (bikeelo).

Alle werkwoorden nemen op dezelfde wijze de pronominale prefixen in de vervoeging.

De gewone tegenwoordige tijd (*loyoóko*) wordt gevormd met den zuiveren stam, met vóórvoeging der prefixen en met achtervoeging van *a*.

In den tegenwoordigen tijd zijn de prefixen hoog. Bv.

Stam : *kel*, doen :

<i>n̄-kel-a</i> , ik doe	<i>tó-kel-a</i> , wij doen
<i>ó-kel-a</i> , je doet	<i>ló-kel-a</i> , gij doet
<i>á-kel-a</i> , hij doet	<i>bá-kel-a</i> , zij doen.

Stam : *sang*, zeggen :

<i>n̄-sang-a</i> , ik zeg	<i>tó-sang-a</i> , wij zeggen
<i>ó-sang-a</i> , je zegt	<i>ló-sang-a</i> , gij zegt
<i>á-sang-a</i> , hij zegt	<i>bá-sang-a</i> , zij zeggen.

Stam : *bát*, bezitten :

<i>n̄-bát-a</i> , ik bezit	<i>tó-át-a</i> , wij bezitten
<i>ó-át-a</i> , je bezit	<i>ló-át-a</i> , gij bezit
<i>á-át-a</i> , hij bezit	<i>bá-át-a</i> , zij bezitten.

N. B. Let op het wegvallen van *b* tusschen twee klinkers.

De gewone tegenwoordige tijd geeft aan :

1. de handeling als op het oogenblik gebeurende,
2. het feit der handeling op zichzelf, zonder op den tijd te letten.

TOEPASSINGEN.

bondélé ale la bokelé, de blanke heeft een ei. *bekulaka bale la bekelé*, de rijke mannen hebben eieren. *botswó bole la wílíma*, de nacht is donker. *bosáli ákamba bolemo*, de werkman werkt een werk. *basáli bákamba belemo*, de werklieden werken. *n̄báta bokulu*, ik bezit een touw. *lótéfela bantela*, gij zegt maar praatjes. *byáné báóta betoki*, de zonneshijnen baren zweet = de zon doet zweeten. *bokeo bófúkyá wáto*, de baren schudden de prauw. *bebwo békoka la banto* (l'anto), de zwammen zijn voldoende voor de menschen = er zijn genoeg zwammen voor iedereen. *tókota lisála*, wij kappen een veld.

OEFENINGEN.

1. Vertaal :

De dokter bezit een geneesmiddel. De blanke telt de eieren. In den herfst zijn er vele paddestoelen (= de herfst is met paddestoelen veelheid). Het geneesmiddel is krachtig. De nacht heeft vele sterren. Er zijn vele lianen in het bosch. Wij hebben een

mond (meervoud). Gij hebt verstand. Zij komen goed overeen (= zij zijn vriendschap). Er is veel modder in de beek. Je spreekt. (**téfel**). Hij zegt praatjes. Zij doen kwaad. De zonneshijn baart zweet. Ik schrijf een brief. De vrouw slaat (**kúnd**) het kind. Wij sluiten (**komb**) de deuropening. Gij neemt (**kol**) de prauw. Je brengt (**yêl**) de flesch (**bolangi**). Ik ontwortel (**luol**) het gras (**boyau**, mv.). Wij steken over in (**ndá**) de prauw. Gij doet (**lót**) de klederen aan. Wij spreken lonkundo. Je werkt (**kamba bolemo**) hard (met (**la**) hardheid).

2. Vertaal en zet in het meervoud :

De ongehuwde is een flinke jonge man. De wet (**boéko**) gebiedt (**tóm**) onthouding. De rijke man gaat naar **Mbándáká**. De hoofdman verbiedt (**fek**) den toorn. De schrik is groot. De getrouwde kapt (**kot**) den boom. Ik hak (**tén**) den wortel door. De zonneshijn brengt (= baart) zand voort. De wind schudt (**fúky**) den boom. Het kind eert het opperhoofd. De maneshijn neemt weg (= doodt) de duisternis. Er zijn genoeg zakken voor de menschen [= de zakken zijn voldoende (**-kok**) voor (**la**) de menschen, of = de menschen zijn voldoende met (**la**) de zakken (**bonyuku**)]. Je eindigt (**sij**) het werk van (= met) avond. De kleinzoon (**bonkáná**) speelt (**san**) met zijn (= de) makker. Ik stap over (**fénd**) een omgevallen boom (**bokoka**). De blanke zendt (**tóm**) den werkman ver (= verte, **bosiká**). Ik kijk naar (**bal**) de vischfuik (**boléka**).

3. Vervoeg de volgende werkwoorden in den tegenw. tijd :

bík, leven ; **kém**, sterk zijn, gezond zijn ; **kund**, begraven ; **kumb**, grijpen ; **kand**, pakken ; **lend**, toezien ; **tóng**, vlechten ; **sol**, wasschen ; **sool**, praten ; **bél**, trekken ; **bín**, dansen.

VIERDE LES

Klein
I. Kl. e-bi.

Vóór klinkerstammen valt e weg en wordt **bi** tot **by**. (Er op letten, dat de tonen zich verbinden met den toon van den beginklinker.)

In verscheidene dialekten is **bi** = **li** en dus **by** = **j** (1).

(1) Wij verkiezen het prefix **bi** boven **li** ter wille van de duidelijkheid van het onderscheid tusschen het meervoud dezer klasse en het enkelvoud der volgende.

Tot deze klasse behooren vele woorden :

1. Namen van zaken :

e-tóo	mv.	bi-tóo, kleet, stof.
e-kálá	„	bi-kálá, drinkbeker. - <i>kelk</i>
e-feko	„	bi-feko, ijzeren tuig.
e-úmbwá	„	bi-úmbwá, deksel, scheel. (<i>hand van bítumba</i>)
e-longi	„	bi-longi, gelaat, voorhoofd.
e-meku	„	bi-meku, kin.
e-kénjé	„	bi-kénjé, steen.

2. Namen van personen : (*nl. vrouwen*)

èrwegemaken.

e-óto	mv.	bi-óto, verwante. (<i>hand van bot.</i>) e-bot-o) <i>éto</i>
e-tsiké	„	bi-tsiké, wees.
e-tuka	„	bi-tuka, weduwnaar, weduwe.
e-limá	„	bi-limá, geest. (<i>nl. Ankergeest</i>)
-ángélú	„	by-ángélú, engel (ingevoerd woord).

3. Namen van dieren, o. a. :

e-bwa	mv.	bi-bwa, huisdier.
e-mbengá	„	bi-mbengá, duif.
e-fóngó	„	bi-fóngó, bij. (<i>nl. homing bij. der in dienke</i>)
-úlu	„	by-úlu, gewone schildpad.
-íkó	„	by-íkó, stekelvarken.

4. Abstrakte woorden als :

e-tényi	mv.	bi-tényi, deel.
e-keké	„	bi-keké, tijd.
e-léngé	„	bi-léngé, manier, wijze. (<i>nl. manier van doen</i>)
e-ténélá	„	bi-ténélá, plaats.
e-lingí	„	bi-lingí, langdurigheid.
e-fosá	„	bi-fosá, gelegenheid, ruimte.
e-nsö	„	bi-nsö, linkerzijde.
-ëlo	„	by-ëlo, ellende.

5. Verscheidene afleidingen van werkwoorden, bv. met eind-uitgang elo, die de mogelijkheid, gelegenheid, wijze van doen, en ook de handeling zelf aangeeft :

ww. kənd, gaan,	znw. skendəlo. (<i>nl. gelegenheid te gaan.</i>)
„ tēfel, spreken,	„ etēfeelo (let op het uitvallen eener l).
„ bétam, gaan liggen,	„ eétamelo.

24

↓
*Wanneer in eenede kleinke praesijze - de b walt wel
 - ang. maar de e blijf.
 Wanneer bij in kleinke praesijze walt de k kleinke
 walt wel, en de stob, de ol kleinke praesijze gaat over
 of de k stam kleinke. - ook pag 25 1/2 n. woord nl: let*

ww. ut, *teruggaan*, znw. utelo.
„ isam, *zich verbergen*, „ isamelo.

6. Toonregel :

Na elisie van een klinker met hoogen toon, krijgt het prefix e geen dalenden toon, doch wordt volledig hoog. Dezelfde regel geldt voor de prefixen a en o.

II. ^{Pronominale} (Akkoord)prefixen. (*toon : niet juist, omdat er ook agglutinatie bestaan*)

In de vorige klasse, bo-be, hebben we gezien, dat het werkwoord, in den derden persoon, een prefix aanneemt hetwelk overeenkomt met het voorvoegsel van het zelfstandig naamwoord dat zijn onderwerp is. Zoodat we krijgen : bo-támbá bo-le, enz.

Voor de klasse e-bi zijn de overeenkomende akkoord-prefixen eveneens e en bi, behalve waar het zelfstandig naamwoord een persoon aangeeft, zooals we gezien hebben in de vorige lessen. Men zegt dus : e-tóo e-le wělo, *het kleed is wit*. bi-tóo bi-le wělo of byělo, *de kleederen zijn wit*.

Alle akkoord-woorden nemen aldus het akkoord-prefix in overeenstemming met de klasse waartoe het bepaalde zelfstandig naamwoord behoort. Slechts het werkwoord maakt sommige uitzonderingen, waarvan de voornaamste is : als het onderwerp een persoonsnaam is, neemt het werkwoord geen akkoord, doch het werkwoordelijk of pronominaal prefix van de 1° en 2° klasse

De akkoord-prefixen der eerste klasse zijn : in het enkelvoud o, en in het meervoud ba.

Nemen we als voorbeeld het aanwijzend voornaamwoord-adjectief : -né, *dit deze*, dan krijgen we :

- 7 - 2 bonto o-né, *deze mensch*, banto ba-né, *deze menschen*.
3 - 1 botámbá bo-né, *deze boom*, betámbá be-né, *deze boomen*.
8 - 8 engambí e-né, *deze grijsaard*, bingambí bi-né, *deze grijsaards*.

^{Concreet}
III. Bezitwoordje -a.

Het bezitwoordje -a is een akkoord-woord : het neemt dus steeds het akkoord aan, dat in klasse en getal overeenkomt met het voorafgaande zelfstandige naamwoord.

Het bezitwoordje duidt aan :

1. Het bezit ; het tweede zelfstandig naamwoord is de bezitter

(van het eerste). Het komt dus overeen met ons „van”, of met onzen genitief. Bv. **w-ǎlí ó-â bokulaka**, *de echtgenoot van den rijken man*.

2. De hoedanigheid ; het eerste zelfstandig naamwoord bezit de hoedanigheid uitgedrukt door het tweede zelfstandig naamwoord. De vorm vertaalt dus zeer dikwijls onze bijvoeglijke hoedanigheidswoorden. Bv. **bo-nto ó-â bolótsi**, *een mensch van goedheid, een goed mensch*.

De akkoord-prefixen van het bezitwoordje vertoonen echter enkele euphonische verschillen, om de eenvoudige reden dat het een klinkerstam is (N. B. Alle andere akkoordwoorden, met uitzondering van vele werkwoorden, zijn medeklinkerstammen).

Ziehier, ingelascht in voorbeelden, de prefixen van het bezitwoordje, in de drie klassen die we tot nog toe behandeld hebben :

1. Enkv. **bo-nkáná ó-â böme**, *het kleinkind van den echtgenoot* ; mv. **ba-nkáná b-â böme**, *de kleinkinderen van den echtgenoot*.

2. Enkv. **bo-nganga w-â Mbándáká**, *de dokter van Coq* ; mv. **be-nganga by-â Mbándáká**, *de dokters van Coq*.

3. Enkv. **e-keké é-â mbétámá**, *de tijd van het gaan slapen (om te gaan slapen)* ; mv. **bi-keké by-â mbétámá**, *de tijden van het gaan slapen (om te gaan slapen)*.

Men vindt er dus een gedeeltelijke overeenstemming met de gewone klasse-prefixen vóór een klinkerstam.

Men lette zeer op de tonen. Het prefix, dat uit een klinker bestaat, is *hoog* en -a wordt van *laag* : *dalend*. Het prefix, dat een medeklinker of twee medeklinkers is, is *laag* en maakt de *hooge -a stijgend* van toon.

Wat de *elisis* betreft : de stam -a kan steeds wegvallen, volgens de gewone regels ; de prefixen echter nooit. Bij elisie van den stam verbindt o zich met het volgende woord door middel van **w**, en **e** door **y**, uitgezonderd wanneer het prefix **e** onmiddellijk gevolgd wordt door een ander prefix **e**.

Bv. **w-ǎlí ó-â bokulaka**, *de vrouw van den rijke* = **wáj' ów' okulaka**.

ba-nto b-â Bokóté = **banto b' òkóté**, *menschen van Bokote*.

bo-nyangó w-â bolaki = **bonyangó w'òlaki**, *het moedersdorp van den onderwijzer*.

be-téma by-â be-fétó = **betéma by'èfétó**, *zuivere harten*.

e-tóli é-â bo-kila = etój'ěy'okila, een scheldwoord op jacht.

e-keké é-â e-kalási = ekek'é'ekalási, tijd voor de klas.

bi-köli by-â banto = biköli by'ânto, de twistredenen der menschen (1).

TOEPASSINGEN.

ekóta ale la byongé byā bölu, de oude vrouw heeft een zwak lichaam = is zwak van lichaam. tókenda esé éâ bosiká (éy'osiká), wij gaan naar een ver dorp. lóleka wíli w'élóme, gij gaat langs den rechterkant. bompompo wā böló bófúkya bitáfé by'ótámhá, de sterke wind schudt de takken van den boom. bont'ów'engambí álota bekáli, de oude mensch vlucht de geesten der afgestorvenen (is bang voor...). botám'b'óné bole esusá, deze boom is dik. lóáta eétamelo? Hebt gij slaapgelegenheid? byélo bile búké nd'ókili, er zijn vele miseries op de wereld. bñ'oné ákela eléngé éy'ólótsi, dit kind doet goede wijze (= handelt goed). balaki bané bálaka eléng'éy'obé, deze onderwijzers onderwijzen op een slechte manier.

OEFENINGEN.

1. Vertaal in het enkelvoud en meervoud :

Zuiver hart. Rein lichaam (byongé steeds mv.). Sterk touw. Stekel (bonjasu) van het stekelvarken. Staart (bongongo) van de wilde kat (bomangá). Malsch vleesch. Het huisdier der oude vrouw. Het ei van het kind. De stam van den boom. De werkman van den blanke. De prauw van dezen grijsaard. Een vreesachtige duif. Een langdurig werk. De ellende der weduwe. Een streng (böló) gelaat. Een warme (ängala) dag. Een bedrieglijke vriendschap. De geboorte (eótswelo) van het kind. Een stuk boom. De waterput van het dorp. Een witte wand. Het hoofd van de schildpad.

2. Maak de mogelijke elisiën in de voorgaande oefening. (N. B. De zelfstandige naamwoorden der tweede klasse, die een klinkerstam hebben, elideeren nooit hun prefix. Hetzelfde geldt voor de prefixen by, j, nj, y, to en dgl.).

3. Vertaal :

Deze valsche mensch is een bedrieger (= mensch deze van valscheid is bedrieger). Wij kappen dezen boom om ; hij is zeer hard (= hard zeer ; zeer = môngó of ngáé). Deze plaats is verboden (verboden zaak = ekila). De wilden maken een omweg voor (fengol) de plaatsen der geesten. Dit ei is slecht. Er is veel dauw

(1) Buiten -a zijn ook nog andere woordjes in gebruik, naar gelang van de dialekten ; zooals -ká, -ná, -ndá. Andere drukken het bezit uit door het zuivere prefix.

op het gras. Wij steken over (langs) de linkerzijde. Gij vindt een dikke (*esusá*) rups (= een rups van dikheid, of : een dikheid van rups). Het kind van dezen vreemdeling brengt een groote hoeveelheid (*bofula*) suikerriet (mv.). Men (3e pers. mv.) vlecht de wanden der hut (*eselé*). Men naait lappen met stukken stof (alles in het mv.). Ik vind de aanlegplaats der prauwen. Dit dorp heeft een hoeveelheid kinderen. Deze zandbank heeft zeer wit zand. Gij bezichtigt de fuiken van de grijsaards. Het kleinkind van den roeier heeft zeer erge pijn. De dokter van Ingende verzorgt (*tút*) de zieken van dezen volksstam met krachtige geneesmiddelen. Er zijn vele goede rupsen in (*ndá*) den tijd van den herfst. Deze plaats is zeer geschikt (*bong*) voor (*la*) vischfuiken. Het zout der blanken overtreft het zout der wilden. Dit dorp heeft propere straten. Zij slaan de kinderen der oude vrouw. De verstandige onderwijzer onderricht de jongelingen van dit groot dorp. Wij gaan naar een verren stam. De meisjes (*bănlŭ bă bămato*) naaien de kleederen der kinderen. Wij gaan om voor een dikken omgevallen boom.

4. Maak in de voorgaande oefening de mogelijke elisies, zoek de verschillende stammen en prefixen, en vorm telkens het meervoud van het enkelvoud, en omgekeerd.

VIJFDE LES

I. Kl. li-ba.

In enkele dialekten staat *i* in plaats van *li* ; zelden wordt *li* tot *ji*.

Vóór klinkerstammen wordt *li* tot *j* ; behalve vóór enkele veel gebruikte, met *i* beginnende stammen, die *l* krijgen.

1. Deze zijn :

<i>l-íso</i>	mv.	<i>ba-íso</i> , oog.
<i>l-ína</i>	„	<i>ba-ína</i> , naam.
<i>l-íná</i>	„	<i>ba-íná</i> , steenzweer.
<i>l-ina</i>	„	<i>ba-ina</i> , voetspoor.
<i>l-íno</i>	„	<i>ba-íno</i> , tand.
<i>l-ítá</i>	„	<i>ba-ítá</i> , jacht.
<i>l-ílo</i>	„	<i>ba-ílo</i> , onkruid, veegsel.

Deze klasse bevat nog :

2. Namen van lichaamsdeelen :

<i>li-tói</i>	mv.	<i>ba-tói</i> , oor.
<i>li-bwó</i>	„	<i>ba-bwó</i> , hoofdhaar.

li-kata ba-kata : hand.

li-káká mv. ba-káká, voet.

li-óngó „ ba-óngó, knie.

(li-óngó : hier valt in b. weg - mede klinder-stam)

3. Namen van allerlei zaken :

li-sála mv. ba-sála, veld. akker

li-kongá „ ba-kongá, lans.

i-tóko „ ba-tóko, lepel. i kanya - ba kanya : work.

i-tókó „ ba-tókó, mat.

j-ói „ ba-ói, woord, ding.

j-éfa „ ba-éfa, zon.

j-ála „ ba-ála, houtskool.

4. Namen van toestanden :

li-kwála mv. ba-kwála, slavernij.

li-ála „ ba-ála, huwelijk.

li-kiló „ ba-kiló, aanverwantschap.

li-nkáná „ ba-nkáná, de toestand van kleinkind-zijn.

i-ló „ ba-ló, slaap.

5. Handelingen en toestanden afgeleid van werkwoorden :

li-átsí mv. ba-átsí, bezit. (bat > li-bat si .

li-lelo „ ba-lelo, geweest. > lel

i-kámba „ ba-kámba, miserie. > kamba.

i-sano „ ba-sano, spel. > sano

j-ómo „ ba-ómo, rust. > ómo

j-ósó „ ba-ósó, zorgzaamheid. > osol.

6. Namen van hoedanigheden en gemoedsaandoeningen :

i-sei mv. ba-sei, medelijden.

i-nkúnyá „ ba-nkúnyá, kwaadwillige naijver.

li-ngái „ ba-ngái, zinneloosheid.

j-úwa „ ba-úwa, jaloerschheid.

7. Enkele namen van vruchten :

i-lála mv. ba-lála, oranjeappel. - appelsien.

li-nkɔ(ndo) „ ba-nkɔ(ndo), banaan.

i-boká „ ba-boká, avogadeppeer.

i-bengé „ ba-bengé, patat. (eijml. : i rechte patat - ook rose aardof (ilow)

8. Meervoudige naamwoorden van voorwerpen die zich in massa voordoen :

ba-lóngó, bloed (enk. li-lóngó, een beetje bloed).

ba-úta, olie. . i d. afgeleide het hemin ook boter.

ba-éle, melk (enk. li-éle, borst).
 ba-lako, bier (in sommige dialekten : ba-áná).
 ba-mótsi, aarde, grond.

9. Het onregelmatige b-ási, water (1).

10. Verder enkele woorden, die huns gelijke in het Ned. niet hebben :

ba-nsé, onder, laag.

ba-liko, boven.

ba-feka, achter. of ba-husa

ba-téi, binnen.

ba-nja, buiten.

{ het of: dit zijn alle Substantieven - bv
 ifulá ale notá baliko ba botámá
 de vogel is in t'bovenste u. de boom.
 (dus, de vogel zit boven i. t. boom.)

— ^{Pronominale}
 II. (Akkoord)-prefixen.

Voor deze klasse zijn de akkoord-prefixen : li (i)-ba. Vóór een klinkerstam zijn ze : j(y) en b ; bv.

li-kúka j-á bokulaka, het hoofddeksel van den rijken man.

ba-kúka b-á bokulaka, de hoofddeksels van den rijken man.

i-súa i-né i-séma, deze boot legt aan.

III. Ontkennende vormen.

1. In het lonkundó heeft het werkwoord, naast bevestigende (affirmatieve) vormen, ook ontkennende (negatieve) vormen, die aanduiden dat de handeling niet gebeurt.

2. In den tegenwoordigen tijd wordt de ontkenning uitgedrukt door het invoegsel (infix) fó, dat tusschen het voorvoegsel en den stam staat. Het achtervoegsel is, in plaats van a, e.

3. De toon van deze e is laag, ^{kontrafoon} indien de toon van den stam hoog is, en omgekeerd : hoog, indien de stamtoon laag is. Bij meerklank-grepige stammen heeft de eind-e steeds een hoogen toon, evenals alle bij-klankgrepen van den stam (2). Bv.

-sang, zeggen ; á-sanga, hij zegt ; á-fó-sang-é, hij zegt niet.

-bát, bezitten ; tó-áta, wij bezitten ; tó-fó-át-e, wij bezitten niet.

-téfel, spreken ; ó-téfela, je spreekt ; ó-fó-téfél-é, je spreekt niet.

(1) Dit woord is regelmatig (ba-ási) in enkele dialekten (bv. lonkóle).

(2) Deze toonregels gelden voor al de e uitgangen van den indicatief, behalve in de vormen die de toonregels van den subjonctief volgen.

4. Er bestaan enkele stammen, die, ofschoon éénklankgrepig, dienen te worden beschouwd als samengetrokken uit twee klankgrepen, die elk haar eigen toon behouden. Zoodat deze stammen de *toonregels* volgen der meerklankgrepige werkwoorden.

Is de hoofdtoon *hoog*, dan heeft men, naar gelang van de omstandigheden, een dalenden of een hoogen toon. Bv. *fit*, *bederven* : *áfita*, *hij bederft* ; *áfófité*, *hij bederft niet*.

Dergelijke stammen schrijven we met dalenden toon, zoodat ze onmiddellijk gekenmerkt zijn.

Het eenige werkwoord van deze categorie, dat een lagen grondtoon heeft, is *suy*, *loven*. Het behoudt, naar gelang van de vormen, zijn lagen toon of neemt een stijgenden. Bv. : *ásuya*, *hij looft* ; *áfósüyé*, *hij looft niet*.

Indien we veronderstellen, dat deze stammen zijn samenge-trokken uit twee klankgrepen, dan zijn de toonregels vanzelfsprekend. Zetten we bv. in plaats van de weggevallen hypothetische klankgreep nogmaals den stamklinker, dan krijgen we immers :

áfíita *ásuuya* *áfófiité* *áfósuúyé*.

Bij weglating der bijgevoegde klinkers en na samenvoeging der tonen, krijgen we de gewoon gebruikte vormen.

5. Ziehier de volledige vervoeging van den *negatieven tegenwoordigen tijd* van den stam *kend*, *gaan*. Dus, *niet gaan* :

<i>m-pó-kend-é</i> , <i>ik ga niet</i>	<i>tó-fó-kend-é</i> , <i>wij gaan niet</i>
<i>ó-fó-kend-é</i> , <i>je gaat niet</i>	<i>ló-fó-kend-é</i> , <i>gij gaat niet</i>
<i>á-fó-kend-é</i> , <i>hij gaat niet</i>	<i>bá-fó-kend-é</i> , <i>zij gaan niet</i> .

6. De ontkenning van den tegenwoordigen tijd van *zijn* wordt gevormd door den stam *-fa* :

<i>m-pa</i> , <i>ik ben niet</i>	<i>tó-fa</i> , <i>wij zijn niet</i>
<i>ó-fa</i> , <i>je bent niet</i>	<i>ló-fa</i> , <i>gij zijt niet</i>
<i>á-fa</i> , <i>hij is niet</i>	<i>bá-fa</i> , <i>zij zijn niet</i> .

IV. Werkwoorden met klinkerstam.

1. De *pronominale prefixen* ondergaan vóór een stam, die met een klinker begint, de volgende *wijzigingen* (cfr. Inleiding, II, 4, 7°) :

<i>n(m)</i> wordt <i>nj</i> ,	<i>o</i> wordt <i>w</i> ,	<i>a</i> vervalt,
<i>to</i> wordt <i>tsw</i> ,	<i>lo</i> wordt <i>jw</i> ,	<i>ba</i> wordt <i>b</i> .

Enkele dialekten hebben *nd* voor *nj*, *ts* voor *tsw*, *j* voor *jw*. Andere gebruiken *t* in plaats van *tsw*, en *l* (enkel weglating der *o*) in plaats van *jw*.

Het is een algemeene regel dat de tonen der prefixen behouden blijven en versmelten met den toon van den volgenden klinker. Bv. Vervoeging van den tegenwoordigen tijd van *-én*, *zien* :

<i>nj-én-a</i> , ik zie	<i>tsw-én-a</i> , wij zien
<i>w-én-a</i> , je ziet	<i>jw-én-a</i> , gij ziet
<i>-én-a</i> , hij ziet	<i>b-én-a</i> , zij zien.

Stam : *-in*, *haten* :

<i>nj-in-a</i> , ik haat	<i>tsw-in-a</i> , wij haten
<i>w-in-a</i> , je haat	<i>jw-in-a</i> , gij haat
<i>-in-a</i> , hij haat	<i>b-in-a</i> , zij haten.

2. De *akkoord-prefixen* ondergaan dezelfde euphonische wijzigingen (zie Inleiding, II, 4, 7°) als bij het bezitwoordje *-a* (behalve het prefix *e*). Dus :

bo wordt *w* *e* valt weg *li* wordt *j* (*i* wordt *y*)
be wordt *by* *bi* wordt *by* *ba* wordt *b*.

Bv. *wáto w-énya*, de *prauw* wordt gezien, mv. *byáto by-énya*.

etongó ókana, het *lawaai* wordt gehoord, mv. *bitongó by-ókana*.

li-tuté j-úta, de *wolk* keert weer, mv. *ba-tuté b-úta*.

3. Het *infix fó* verliest zijn *o*, (let op de samenvoeging der tonen).

Bv. *tó-fó-kel-é*, wij doen niet. Maar : *tó-f-él-e*, wij hebben geen gebrek. *ín-p-ín-é*, ik haat niet. *ín-p-ín-e*, ik doop niet.

TOEPASSINGEN.

tswámbola bailo, wij rapen de veegsels op. *liango já bitumba búké wáte bitóli*, het begin van vele gevechten namelijk scheldwoorden = de scheldwoorden geven aanleiding tot vele gevechten. *lilako já bolaki oné lifókáné bólótsi*, de les van dezen onderwijzer wordt niet goed gehoord, is onduidelijk. *njéna likindá j'élombé*, ik zie den eenigen zoon van den rechter. *ófókoólé babwó l'etény'ëy'olangi*, je scheert het hoofdhaar niet met een stuk (van) flesch. *bóna bambénga l'ifaká*, zij planten (men plant) peper met een mes. *jwáta babáya la bosumányi*, gij zaagt planken met de zaag. *ínpóke jói*, ik hoor niet een zaak = ik hoor niets. *tóféne bonto (tófén'onto)*, wij zien niet een mensch = wij zien niemand. *báfókel'ólótsi*, zij doen niet goed. *bont'óá wányá áfófíté basála*, een verstandig mensch bederft niet tuinen (= geen tuinen). *ínpa l'inkányá*, ik heb geen vork. *ófa*

l'itóko, je hebt geen lepel. byōtsi byénya, de sterren worden gezien = zijn zichtbaar. byōtsi béfénye l'atuté bá wilo, de sterren zijn onzichtbaar wegens de donkere wolken. áfókendé bolá, zij gaat niet naar huis.

OEFENINGEN.

1. Vertaal :

Gij legt (neerleggen = **ámby**) niet het mes, den lepel en (**la**) de vork op (**ndá**) den grond. Wij leggen geen mat binnen in huis (= in het binnen van het huis). Je weent geweent wegens (**la**) de miserie. Ik heb geen goede rust wegens het gepraat der jonge vrouwen (**lifokú**). Wij graven geen put op de straat van het dorp. De plaats achter (= in het achter van) het huis noemen wij **bakusa**. Er zijn vele bananen (op de plaats) achter het huis. Gij drinkt geen bier uit (**ndá**) deze kalebas, maar (**loló**) gij drinkt uit deze kruik. De slaap gaat (**bong**) niet met het geweent van het kind. Deze oude vrouw is een leugenachtig mensch. Jaloerschheid en naijver vernietigen (**fit**) de vriendschap (**boseka**). De blanken verbieden de slavernij. Wij gaan naar (**ndá**) de aanverwante familie ; zij heeft veel geld (**likonja**). De toovenaar heeft met niemand medelijden (vertaal : gevoelt niet voor (**ókel**) iemand (= mensch) medelijden). Deze blanke is zeer rechtvaardig (**lisémbi**), hij heeft geen „krommingen”. De **Botswá** laat geen sporen achter (**tsik**) in de modder. Ik klim niet op (**ndá**) den palmboom : hij is zeer hoog en (**ko**) heeft vele palmtakken. De jonge man schiet een grooten pijl in (**ndá**) dezen palmboom. Wij droomen niet een droom (**lilóto**) 's nachts (= met, **la**, den nacht). De bananen staan (= zijn) achter (= in het achter van) het huis. De wand der hut heeft groote gaten. De eenige zoon van de oude vrouw heeft (= is ziek, **kōn**) een steenzweer op zijn (= den) voet. Men verzorgt de pijn niet met een geneesmiddel van den blanken dokter. Ik heb pijn (= ik gevoel, **ók**, pijn) in den tand.

2. Zet de enkelvoudige woorden en verbindingen in het meervoud, en omgekeerd.

3. Zoek de ontkennende vormen der bevestigende werkwoorden, en de bevestigende vormen der ontkennende.

ZESDE LES

I. Kl. i-to.

De klinkerprefixen zijn : **y-tsw**. Vóór **o**, **o** en **u** is, in de meeste woorden die geen verkleinwoorden zijn, het meervoudprefix **t** (1).

(1) In plaats van **tsw** komt nog **ts** voor ; in meerdere dialekten ook **t**.

Tot deze klasse hooren :

1. Zeldzame woorden van zaken en hoedanigheden :

i-sísí	mv.	to-sísí,	<i>kleinheid.</i>
i-mátú	„	to-máto,	<i>tomaat.</i>
y-ándá	„	tsw-ándá,	<i>bijl.</i>
y-ákolo	„	tsw-ákolo,	<i>schorpioen.</i> (Let op de tonen.)
y-okó	„	t-okó,	<i>maniok.</i>
y-úka	„	t-úka,	<i>mand.</i>

2. Het enkelvoudige woord : i-sô, *een beetje.*

3. Het meervoudige woord : ts-ă, *vuur.*

4. Het onregelmatige woord : y-ômba, mv. t-ôma, *zaak.* Het meervoud beteekent ook : *eten, eetwaren.*

5. Alle VERKLEINWOORDEN. De vorming dezer woorden volgt vaste regels :

a) Stammen van meer dan twee klankgrepen nemen gewoonweg de prefixen dezer klasse aan. Bv.

b-ônôlu, <i>jongeling,</i>	y-ônôlu	mv.	tsw-ônôlu.
b-ômoto, <i>vrouw,</i>	y-ômoto	„	tsw-ômoto.
e-ténéla, <i>plaats,</i>	i-ténéla	„	to-ténéla.

De stammen van ten hoogste twee klankgrepen kunnen op dezelfde wijze gevormd worden, doch meestal nemen zij een verdubbeling aan volgens onderstaande regels :

b) Medeklinkerstammen verdubbelen de eerste klankgreep. Indien de heele stam hoog is, krijgt de verdubbeling ook den hoogen toon. Bv.

bo-támbá, <i>boom,</i>	i-tá-támbá	mv.	to-tá-támbá.
bo-jángá, <i>net,</i>	i-já-jángá	„	to-já-jángá.

Heeft alleen de eerste klankgreep van den stam een hoogen toon, dan neemt de verdubbelde klankgreep den dalenden toon, de rest van het woord wordt laag. Bv.

li-sála, <i>veld,</i>	i-sá-sala	mv.	to-sá-sala.
e-tóo, <i>kleed,</i>	i-tô-too	„	to-tô-too.

Heeft alleen de laatste klankgreep van den stam een hoogen toon, dan neemt de verdubbeling een stijgenden toon, de rest van het woord blijft overanderd. Bv.

bo-kolí, <i>laan,</i>	i-kó-kolí	mv.	to-kó-kolí.
e-saí, <i>spel,</i>	i-sá-saí	„	to-sá-saí.

Is heel de stam laag, dan wordt het verkleinwoord eveneens geheel laag. Bv.

bə-kəli, beek, i-kə-kəli mv. tə-kə-kəli.

c) Klinkerstammen verdubbelen ook de eerste klankgreep, doch deze dient opgevat te worden als bestaande uit den eersten klinker samen met de daaropvolgende medeklinkers.

Is heel de stam hoog of laag, dan wordt het verkleinwoordje eveneens geheel hoog of laag, zooals bij de medeklinkerstammen. Bv.

w-áné, zonneschijn, y-án-áné mv. tsw-án-áné.

w-amba, beleediging, y-amb-amba „ tsw-amb-amba.

Is alleen de eerste klankgreep hoog, dan krijgt de verdubbeling een stijgenden toon, terwijl de rest van het woord laag wordt. Bv.

b-ási, water, y-ás-asi mv. tsw-ás-asi.

y-úka, mand, y-ük-uka „ tsw-ük-uka.

b-ána, kind, y-án-ana „ tsw-án-ana (stam = án).

y-ómba, zaak, y-omb-omba „ tsw-omb-omba.

Indien alleen de laatste klankgreep hoog is, dan wordt de verdubbeling laag, de volgende klankgreep dalend, en de laatste blijft hoog. Bv.

w-utú, zand, y-ut-útú mv. tsw-ut-útú.

y-ókó, maniok, y-ok-ókó „ tsw-ok-ókó.

Het verkleinwoord van tsá, vuur, is onregelmatig : itsátsá, vuurtje.

In plaats van de verkleinwoorden kan men ook omschrijven met het woord isô, kleinheid (zie boven 2). Bv.

isô yá tsá, een beetje vuur.

isô yá yókó, een beetje maniok.

De verkleinwoorden kunnen beteekenen : 1. de kleinheid ; 2. de minderwaardigheid ; 3. een kleine hoeveelheid.

Grammaticale

II. (Akkoord)prefixen.

In deze klasse zijn de akkoord-prefixen volledig gelijk met de gewone prefixen van het naamwoord. Bv.

y-ómba y-á bólótsi, een goede zaak ; mv. t-óma tsw-á bólótsi.

y-ándá i-né, deze bijl ; mv. tsw-ándá tə-né.

III. Hoedanigheidswoorden.

Sommige hoedanigheidswoorden kunnen, hoewel zij zelfstandige woorden zijn, toch een akkoord-prefix aannemen overeenstemmend met het door hen bepaalde substantief. Het aantal dergelijke woorden en de klassen waarmee zij akkordeeren, verschillen van dialekt tot dialekt. De *algemeen* verbreide en dus verplichte *regels* zijn :

1. De woorden : *bolótsi*, *goedheid* ; *bobé*, *slechtheid* ; *banéne*, *grootheid* ; *botálé*, *lengte*, nemen steeds het akkoord-prefix aan van het bepaalde zelfstandig naamwoord, dat als prefix *ba* heeft. Bv. *ba-nto b-ǎ ba-lótsi*, *goede menschen*, geëlideerd : *banto b'ǎlótsi*.
b-ána b-ǎ ba-bé, *slechte kinderen*, geëlideerd : *bána b'ǎbé*.
ba-sukú b-ǎ ba-néne, *grote hoeden*, geëlideerd : *basukú b'ǎnéne*.
ba-yá b-ǎ ba-tálé, *lange palmen*, geëlideerd : *bayá b'ǎtálé*.

In de andere klassen behouden deze woorden, indien zij geen akkoord aannemen, steeds het enkelvoud.

2. Andere hoedanigheidswoorden kunnen enkelvoudig of meervoudig gebruikt worden na een meervoudig zelfstandig naamwoord.

3. Het woord *isísí*, *kleinheid*, wordt steeds in het meervoud gebruikt als het een meervoudig zelfstandig naamwoord bepaalt. Bv. *j-ói j-ǎ i-sísí*, *een klein ding* ; mv. *ba-ói b-ǎ to-sísí*.

IV. Werkwoord-stammen.

A. Men kan de werkwoord-stammen indeelen naar den aard der klanken en volgens de tonen.

In de vorige les (III) is reeds gehandeld over de indeeling der werkwoorden in :

1. *Eénklankgrepige* en *meerklankgrepige* stammen ;
2. Stammen met *lagen* toon en stammen met *hoogen* toon ;
3. Zeldzame *éénklankgrepige* stammen, die de *toonregels der meerklankgrepige* volgen en wier grondtoon — op één enkele uitzondering na — hoog is.

B. De gewone éénklankgrepige stammen (onder 1) bestaan :

1. hetzij uit een klinker, ingesloten door medeklinkers ; dit zijn de *medeklinkerstammen* ;

2. hetzij uit een klinker slechts door ten minste één medeklinker gevolgd ; dit zijn de *klinkerstammen* (zie vorige les, IV).

N. B. Bij deze twee groepen lette men er op dat, volgens den regel opgegeven in de Inleiding, II, 4°, 8, de **b** gewoonlijk tusschen twee klinkers wegvallt. Aldus krijgt men bv. den stam *-é*, *weten*, *kennen*, uit *-éb*, (soms wordt *éb* niet *é* maar *éy*). Eveneens : *-sa*, *spelen* ; en *-sá*, *klagen*, uit : *sab*, en *sáb* ; en enkele zeldzame andere stammen. Dit zijn dus geen eigenlijke uitzonderingen, maar eer euphonische vervormingen, hoewel de oorspronkelijke vorm (met **b**) uit den aard der zaak nooit voorkomt, tenzij in het een of ander dialekt.

C. Er bestaan echter ook enkele *éénklankgrepige* werkwoorden die met een medeklinker (of medeklinker-groep) beginnen en op een klinker : **a** of **ε** *eindigen*.

Terwijl al de overige stammen, in de praktijk van het spreken, slechts gebruikt worden, voorzien van een of ander achtervoegsel (suffix), komen de zeldzame stammen van deze categorie in enkele vormen zonder achtervoegsel voor. Aldus krijgen zij in den gewonen tegenwoordigen tijd geen **a** meer achter den stam, noch **e** in de ontkenning. In de bevestiging hebben zij dus den zuiveren stam plus het voorvoegsel. In de ontkenning veranderen de stammen, die uitgaan op **a**, deze **a** in **e** ; zij die uitgaan op **ε**, behouden gewoon **ε**. Deze uitgangen zijn bij al deze stammen hoog. Bv.

-wá, *sterven*, *á-wá*, *hij sterft* ; *á-fó-wé*, *hij sterft niet* ;
-tswá, *gaan*, *á-tswá*, *hij gaat* ; *á-fó-tswé*, *hij gaat niet* ;
-lé, *eten*, *ó-lé*, *je eet* ; *ó-fó-lé*, *je eet niet* ;
-sé, *twisten*, *á-sé*, *hij twist* ; *ló-fó-sé*, *gij twist niet*.

Alleen *-ya*, *blijvend zijn*, is laag van toon ; doch het wordt slechts gebruikt in enkele vormen. Het volgt de toonregels van *-suy* (zie vorige les, III, 4).

Hierbij valt nog op te merken, dat de oorspronkelijke eindklinker **ε** van sommige stammen vervangen is door **a** in de gewone vormen, die als suffix **a** hebben ; verscheidene dialekten hebben deze gelijkmaking tot alle stammen uitgebreid. Bv.

á-lá, *hij eet* ; *bá-sá*, *zij twisten* ; *á-tswá*, *hij draagt* (vruchten, rupsen) ;
ń-tá, *ik geef* (een bijnaam).

In de vormen, die den uitgang **e** nemen, hebben dan deze stammen **ε** ; terwijl in alle vormen de prefixen en infixen de euphonische overeenkomsten vertoonen met de oorspronkelijke **ε**, (zie Inleiding, I, 4). Bv.

ló-lá, *gij eet* ; *tó-tá* (*nkómbó*), *wij geven* (een bijnaam) ;
á-fó-tswé, *hij draagt niet* (vruchten) ; *tó-fó-sé*, *wij twisten niet*.

D. Een veel gebruikte stam is natuurlijk **ka(a)**, *geven*. In de literatuur wordt hij nu eens **ka**, dan weer **kaa** geschreven.

Er zijn goede redenen voorhanden voor beide schrijfwijzen, die voortvloeien uit het feit dat dit werkwoord een beetje buiten de schreef loopt.

Schrijft men één **a**, dan zou men moeten aanduiden dat deze klinker buitengewoon lang is (anders is er te veel twijfel en vergissing mogelijk met verscheidene andere werkwoorden, zooals **ák**, **kákem**, enz., en, wegens de infixen, met bv. **ók**, **lak**, **lek**, e. a.) Aldus geschreven, wordt het werkwoord natuurlijk ingelascht in de categorie hierboven onder C aangegeven. Er moet dan ook nog worden aangestipt, dat de toonregels dezelfde zijn als bij **-suy** en **-ya** (zie hierboven), maar dat het niet de fonetische regels dier categorie volgt.

Het schrijven met dubbele **aa** geeft beter den duur weer en is natuurlijker voor de inlanders. De vergissing met **káa**, *ergens terecht komen*, *ergens opwippen*, zal, dank zij het zinsverband, zelden of niet voorkomen. Met deze schrijfwijze valt **kaa** in de groep van de gewone éénklankrepige stammen (hierboven onder B). Er dient dan echter een uitzondering op de gewone fonetische regels der vervoeging aangestipt te worden. Immers dit werkwoord neemt nooit den uitgang **e**. Bv.

á-kaa (**á-ka**), *hij geeft*; **á-fó-kaá** (**áfóká**), *hij geeft niet*.

Samenvattend verdient de schrijfwijze met dubbele **aa** de voorkeur, nl. **-kaa**, hoorende tot de categorie der éénklankrepige medeklinkerstammen. De toonregels zijn regelmatig; doch *nooit* krijgt dit werkwoord het suffix **e**, dat vervangen wordt door **a** met de regelmatige uitgangs-tonaliteit (1).

Eenige dialekten gebruiken nog **-yaa**, *welwillend en vriendelijk bejegenen*, eveneens volgens de regels van **kaa**, *geven*. In andere dialekten echter is het gansch regelmatig.

V. Gebiedende wijs (etómaka).

De gebiedende wijs bestaat, in den bevestigenden vorm, uit den zuiveren stam met achtervoeging van **a**. Deze **a** volgt dezelfde

(1) Het moge hier even worden aangestipt, dat van dit werkwoord een gansch regelmatige doch minder gebruikte dubbelvorm voorkomt, nl. **kay(a)**. De bovenstaande opmerkingen en regels zijn ook toepasselijk op het in sommige dialekten gebruikte synoniem **faa(fa)**, dat eveneens een dubbelvorm bezit: **fay(a)** of **fat(a)**.

toonregels als de eind-e in de ontkenning van den tegenwoordigen tijd en in de andere e-vormen van den indicatief (zie les 5, III, 3), m. a. w. zij is hoog bij lagen stamtoon, laag echter bij hoogen stamtoon, terwijl zij bij de meerklankgrepige stammen steeds hoog is, evenals de bijkomstige klankgrepen. De stammen, die louter uit een medeklinker + een klinker bestaan (zie hierboven IV, C), nemen niet a aan, maar ka. Vóór dezen uitgang wordt de eind-a van de oorspronkelijke ε stammen tot ε.

Een sterker gebieden (etómaka éâ lokámo) wordt uitgedrukt door het toevoegen van ka achter den gewonen vorm (etómaka éâ ntsína), waarvan de eind-a dan steeds hoog wordt.

Het meervoud wordt gevormd door vóórvoeging van het prefix van den tweeden persoon meervoud : lo(jw). Bv.

<i>stam</i>	<i>gewone Imp.</i>	<i>sterke Imp.</i>	<i>meervoud</i>
-kel, <i>doen</i> ,	kel-á ;	kel-á-ká ;	lo-kel-á(ká).
-úl, <i>fluiten</i> ,	úl-a ;	úl-á-ká ;	jw-úl-á-(ká).
-sáan, <i>klagen</i> ,	sáán-á ;	sáán-á-ká ;	lo-sáán-á-(ká).
-lé, <i>eten</i> ,	lé-ká ;	lé-ká-ká ;	lo-lé-ká-(ká).

De gebiedende wijs beteekent een bevel (niet een verplichting ; deze wordt uitgedrukt door den obligatief) ; soms een zacht aandringen.

Indien de handeling moet gebeuren op afstand van den aangesprokene, gebruikt men een subjonctieven vorm : het gebod op afstand. Dit wordt gevormd door vóórvoeging van yǒ (vóór een klinkerstam : y) en achtervoeging van e. In het meervoud wordt yǒ tot lǒ (jw of l). De stam is bij alle werkwoorden steeds laag. De versterking wordt aangegeven door achter den stam, niet e maar ake te voegen. Deze vormen vertalen ons : *kom* (of : *ga*) *iets doen*. Bv.

<i>stam</i>	<i>gew. vorm</i>	<i>sterk. vorm</i>	<i>meervoud</i>
-tók, <i>stampen</i> ;	yǒ-tók-ε	yǒ-tók-ake	lǒ-tók-ε, lǒ-tók-ake.
-ét, <i>roepen</i> ;	y-ët-e	y-ët-ake	jw-ët-e, jw-ët-ake.
-lé, <i>eten</i> ;	yǒ-le	yǒ-le-ke	lǒ-le, lǒ-le-ke.

De euphonische regel dat ɔ en ε steeds korrespondeeren, lijdt in dezen vorm een uitzondering, behalve bij de stammen die op een ε uitgaan, zooals blijkt uit de voorbeelden. In de op een klinker uitgaande stammen wordt het achtervoegsel ake vervangen door ke.

De gebiedende wijs van *zijn* wordt gevormd met den stam -yal.

Deze van -*tswá*, *gaan*, is onregelmatig, nl. *ntsó*, *ga* ; versterkend : *ntsóko*, *ntsókoko*. Meervoud : *lontsó*, *lontsóko*, *lontsókoko*.

TOEPASSINGEN.

yéla yándá y'ótálé, breng de lange bijl. *yáká l'atokó b'anéne*, kom met groote matten, breng groote matten. *ínpólé totótó toné*, ik eet deze rupsjes niet. *yánana áfótswé la yúka*, het kindje gaat niet met een mand, heeft geen mand bij. *bómoto áfókaá ikákota isó yá tóma*, de vrouw geeft aan het oudje geen beetje eten. *totátámbá tole betámbá byá tosisi*, boompjes zijn kleine boomen. *yémbe ikókolo iné*, kom dit fabeltje zingen. *loyéláká bitóo*, brengt de kleederen. *lönukake tomáto nd'ásála b'álótsi*, gaat tomaten plukken in de goede velden. *lóle tóma nd'ólá*, gaat naar huis eten. *kaá yánana yásasi*, geef het kindje een beetje water. *jwékóláká l'otsína*, leert met ijver.

OEFENINGEN.

1. Vervoeg de volgende werkwoorden in de beide vormen van den tegenwoordigen tijd, en geef hun gebiedende vormen :

lé, eten ; *jwé*, braken ; *sé*, twisten ; *yé*, gaar worden ; *kwé*, vallen ; *yá*, komen ; *wá*, sterven ; *tswá*, gaan.

2. Zoek de gebiedende wijs in de verschillende vormen van :

bund, klimmen ; *bun*, vechten ; *bún*, breken ; *yél*, brengen ; *swél*, betwisten ; *lís*, loslaten ; *ól*, buitengaan ; *otsw*, binnengaan ; *kit*, vasthouden ; *kit*, worden ; *téfel*, spreken ; *túmol*, beleedigen ; *salangan*, zich verheugen ; *kessel*, droef zijn ; *émal*, staan.

3. Ga in den hoek van het huis staan. Ga de boot tegenhouden (*súk*) aan de haven. Breng de glazen en de vorken en de lepeltjes. Kom dit papiertje nemen. Gooi dit lansje weg, het is niet sterk. Ik bezit geen zaakje. Het mesje van het kindje is zwak. Wij varen het water niet over met dit prauwtje. Breng een beetje water in dat glaasje. Kom het zwarte rupsje zien ; het klimt op den hoogen palmboom. Dit eitje is niet voldoende ; breng een groot ei. Laat dat liaantje los ; het heeft vele doortjes. Verheug je, oudje, dit vuur dooft niet uit (*fóf*). Ga buiten, ik wil (*sím*) geen lawaai in huis. Kom deze goede maniokbladeren eten. Kom even (*felé*). Het schildpadje heeft een hoofdje, een oortje, een oogje en een beentje. Raap dit stukje kleeed op. Deze goede mensch bouwt (*tóng*) een groot huis. Giet een beetje heet water (= een beetje van water van vuur) in dit bekertje. Er zijn niet weinig schorpioenen (de schorpioenen zijn niet met gebrek) in het wandje van dit hutje.

4. Zet alles in het meervoud.

5. Maak de mogelijke elisies.

6. Zoek de gewone woorden van de gebruikte verkleinwoorden.

ZEVENDE LES

I. Kl. lo-n.

Vóór een klinkerstem verandert **n** in **nj**; **lo** wordt **l** vóór **o**, **o** en **u**; **jw** (in sommige dialekten **j** of **lw**) echter vóór de overige klinkers.

In deze klasse vallen o. a. :

1. Namen van lichaamsdeelen, zooals :

lo-lém	mv.	n-dém, tong.	(Let op de euphonie.)
lo-éu	„	m-béu, lip.	(Let op de euphonie.)
lo-foso	„	m-poso, huid, schors.	(Let op de euphonie.)
l-olé	„	nj-olé, baard.	

2. Namen van voorwerpen, zooals :

lo-kásá	mv.	n-kásá, blad.	(van <i>n</i> boom - en van <i>i</i> boom)
lo-áláká	„	m-báláká, afsluiting.	
lo-óla	„	m-bóla, hemel.	
lo-mbá	„	m-mbá, palmnoot.	
lo-muma	„	m-muma, vrucht.	
l-óngo	„	nj-óngo, hak.	
l-óso	„	nj-óso, rijst.	

3. Namen van hoedanigheden, gevoelens, toestanden ; bv.

ww. lang, beminnen,	lo-lango,	mv. n-dango, liefde.
tón, niet beminnen,	lo-tóno,	„ n-tóno, afkeer, onwil.
bík, leven,	lo-(b)íko,	„ m-bíko, leven.
in, haten,	jw-ino,	„ nj-ino, haat.
áangan, loochenen,	jw-áangan,	„ nj-áangan, het loochenen.
ungutol, troebel maken,	l-ungutsi,	„ nj-ungutsi, troebelheid.

4. Namen van dieren en planten :

lo-sili	mv.	n-sili, luis.
lo-lele	„	n-dele, blad van den likali-palm. (aan macht <u>wt</u> <u>dah</u> van)
lo-óto	„	m-bóto, poot om te planten. (van bota - baren)
l-ongo	„	nj-ongo, reiger.
jw-émbé	„	nj-émbé, slangsoort.

5. Namen van spreekwijzen, talen, dialekten ; bv.

lo-nkundó,	het dialekt der Nkundó.
lo-lingá,	het dialekt der Elingá.
ls. <i>msngs</i> <i>msngs</i>

lo-ngandó, *het dialect der Bongandó.*

lo-láká, mv. n-dáká, *taal, dialect, spraak.* (dialect: eigenlijk: *ndinga*)

6. Met het prefix lo kan men nog afleidingen vormen van andere zelfstandige naamwoorden om de gelijkenis in kleur, handelwijze, manieren, enz. aan te duiden. Bv.

lo-nkásá, *groen gelijk bladeren.*

> nkásá : *blud*

lo-ngánju, *groen zooals bangánju-bladeren.*

lo-nkómbé, *bruin zooals een nkómbé-vogel.*

lo-mbwá, *zooals een hond (bv. zwemmen).*

> mbwá : *hond*

7. lo-óko of lo-ó, *arm*, en lo-kolo, *been*, hebben, naast een regelmatig meervoud, ook een onregelmatig; nl. be-óko (of be-ó) en be-kolo.

Ook l-obyá, *bloem*, kan naast een regelmatig nj-obyá een onregelmatig nj-ébyá hebben (hetgeen ook het meervoud kan zijn van lo-njébyá, dat ook gebruikt wordt).

jw-ende, *man*, vormt zijn meervoud met het prefix ba : ba-ende.

II. ^{Pronominale} (Akkoord)prefixen.

Zij zijn in deze klasse voor het enkelvoud : lo (vóór klinkers : jw) (1), voor het meervoud i (y). Bv.

lo-kólá jw-ä bosai, *de nagel van den vinger*, mv. n-kólá y-ä besai.

lo-kolé ló-kúnda, *de trommel slaat*; mv. n-kolé í-kúnda.

l-ófi lo-né, *dit potlood*; lo-foso ló-nko, *dat lawaai*; mv. m-poso í-nko.

III. Werkwoord. — Voltoid tegenwoordige vorm (bofifó).

Deze vorm beteekent dat de handeling gesteld is maar nog voortduurt, ten minste als toestand. Hij lijkt veel op onzen Ned. vorm : de zon is onder; de man is weg; doch heeft een veel meer uitgebreide beteekenis. Hij wordt niet alleen gebruikt als het begin der handeling reeds is gesteld (gewoon gebruik), maar ook wanneer een handeling, die voorgesteld wordt als zullende voortduren in een toestand, gaat gesteld worden.

Het phonologisch kenmerk van dezen vorm is het *infix* o (2).

(1) In sommige dialecten : l. Zoo ook voor tsw : t. Bv. lá = jwä; tá = tswä; yä = éä; wä = óä.

(2) In sommige dialecten : so; in andere weer andere varianten.

Deze vorm omvat twee tijden :

1. De handeling is vandaag gesteld. Het infix is dalend en de prefixen zijn laag.

2. De handeling is ten minste sinds gisteren gesteld. Infix en prefix zijn beide hoog.

Ziehier de volledige vervoeging van beide tijden. Stam : **kend**, *weggaan*.

<i>Vandaag. (yach)</i>		<i>Verleden.</i>	
nj-ô-kend-a	tô-ô-kend-a.	ńj-ô-kend-a	tô-ô-kend-a.
o-ô-kend-a	lo-ô-kend-a.	ó-ô-kend-a	ló-ô-kend-a.
a-ô-kend-a	ba-ô-kend-a.	á-ô-kend-a	bá-ô-kend-a.

Men merke op dat het infix **o** wordt behandeld als een medeklinker, behalve in den eersten persoon enkelvoud.

Van de akkoord-prefixen nemen alleen **li** en **i** den klinkervorm aan, en worden dus vóór infix **o** : **j** en **y**. Bv.

bo-támbá bo-ô-wá, *de boom is dood*. Maar :

li-yá j-ô-wá, *de palmboom is dood* ; **i-tókó y-ô-wá**, *de mat is kapot*.

Indien de stam van het werkwoord met een klinker begint, komt er in dezen vorm een **l** tusschen infix en stam. Bv.

-ón, *planten*. **nj-ô-l-ón-a**, *ik heb geplant*. **o-ô-l-ón-a**, **a-ô-l-ón-a**, **to-ô-l-ón-a**, **lo-ô-l-ón-a**, **ba-ô-l-ón-a**. **e-tóo é-ô-l-átsa**, *het kleed is gescheurd*. **bitóo bí-ô-l-átsa**, *de kleederen zijn gescheurd* (1).

Naast den **bofifó** met infix **o**, bestaat er een vorm zonder infix, doch met suffix **i**. Dit suffix is laag in den vandaag-tijd, hoog echter voor gisteren. De prefixen zijn laag.

Enkelvoudige stammen uitgaande op **ε** voegen **i** erbij ; zij die uitgaan op **a**, veranderen deze vóór **i** in **e**.

Men lette ook op de euphonische veranderingen vóór het suffix, volgens Inleiding, II, 4°, 6.

Vervoegings-voorbeelden. Stam **-sang**, *zeggen* (vandaag) :

nsangi, **osangi**, **asangi**, **tosangi**, **losangi**, **basangi**.

Stam **-kend**, *gaan* (vandaag) :

nkenji, **okenji**, **akenji**, **takenji**, **lokenji**, **bakenji**.

(1) Sommigen beweren (bv. **RUSKIN**), dat de ingelasschte **l** in dezen vorm tot den stam behoort. Zij spreken van werkwoorden die beginnen met wegvallende **l** (op dezelfde wijze als begin **b**). Deze zienswijze is echter verkeerd. Alles wijst op het tegenovergestelde.

Stam -yá, *komen* (gisteren) :
njéí, oyéí, ayéí, toyéí, loyéí, bayéí.

Deze vorm bestaat nog bijna overal, doch blijkt in verscheidene streken in verval te zijn, daar de jeugd hem niet meer gebruikt, tenzij in de letterkunde. In andere plaatsen leeft hij frisch voort.

De o n t k e n n i n g van den *bofifó* wordt aangeduid door het infix *tá* en laag prefix. De beide tijden worden onderscheiden door den toon van den uitgang *a*, die hoog is voor gisteren en laag voor vandaag. In de op een klinker uitgaande werkwoorden is er geen verschil te merken, daar beide tijden den uitgang (*a* of *ε*) hoog hebben.

De bij-klankgrepen der meerklankgrepige stammen volgen den toon van den uitgang.

In den eersten persoon enkelvoud wordt *tá* meestal tot *tsí*. Vóór een klinkerstam verliest het infix *tá* zijn uitgang en wordt *t* (soms vervormd tot *ts*). Bv. Stammen : *kúnd*, *slaan*, en *ól*, *uitgaan* :

vandaag : n-tsí-kúnd-a, o-tá-kúnd-a, a-tá-kúnd-a, to-tá-kúnd-a,
lo-tá-kúnd-a, ba-tá-kúnd-a.

gisteren : n-tsí-kúnd-á, o-tá-kúnd-á, a-tá-kúnd-á, to-tá-kúnd-á,
lo-tá-kúnd-á, ba-tá-kúnd-á.

vandaag : n-tsól-a, o-t-ól-a, a-t-ól-a, to-t-ól-a, lo-t-ól-a, ba-t-ól-a.

gisteren : n-ts-ól-á, o-t-ól-á, a-t-ól-á, to-t-ól-á, lo-t-ól-á, ba-t-ól-á.

f Demonstratief

IV. Aanwijzende voornaamwoorden (*bankitsáina b' étúma*).

Deze zijn in het *lonkundó* :

-né, *dit, deze* : *dicht-bij-zijnde*.

-nko, *dat, die* : *verder-af zijnde*.

-nyí, *gene* : *tamelijk verwijderd*.

-so, *gene* : *ver verwijderd, onzichtbaar*. Ook : -soko.

-kó, is het betrekkelijk aanwijzend voornaamwoord. Het wordt gebruikt wanneer er reeds over den persoon of het voorwerp, waarop het slaat, gesproken is. Soms wordt het verwisseld met -so.

De aanwijzende voornaamwoorden nemen het prefix aan in overeenstemming met het verzwegen zelfstandig naamwoord op dezelfde wijze als de andere akkoord-woorden (zie les 4, II). Is er geen zelfstandig naamwoord verzwegen, dan nemen zij de akkoord-prefixen der eerste klasse. (Inl. als men geen bepaald voorw.

De prefixen hebben den lagen toon, behalve -nko dat een stijgend prefix heeft, en -kó waarvan het prefix hoog is (1).

Bv. bonto oné, onko, onyí, onso, ókó.

banto bané, bänko, banyí, baso, bákó.

7 etóo ené, ênko, enyí, eso, êkó.

8 nkásá iné, inko, inyí, iso, ikó.

9 tóma toné, tönko, tonyí, toso, tókó.

De *bijvoeglijke aanwijzende woorden* worden door dezelfde woorden uitgedrukt in het lonkundó. Deze taal bezit geen afzonderlijke woorden voor voornaamwoorden en bijvoeglijke woorden.

TOEPASSINGEN.

bóna onko (bón'onko) ányanya lombwá, dat kind zwemt als een hond. lokásá lókó lókwé l'ompompo, dat blad is gevallen door den wind. nkás'íkó yôfumbwa, die bladeren zijn weggevlogen. wáli óâ bolaki aólámbela bôme lóso jwá jeté, de vrouw van den onderwijzer heeft den echtgenoot smakelijke rijst bereid. basáli banyí batúmba mmbá, gene werklieden hebben geene palmnoten gekapt. áskenda bolá, hij is (gisteren) naar huis (gegaan). toólóna mbóto y'änko, wij hebben poten van bananen geplant. ntséna bonto (ntsén'onto), ik heb geen mensch (niemand) gezien. ntséná bonto (ntsén'ônto), idem (gisteren of te voren). bétswa, ófóke baókúnda lokolé, sta op, hoor je niet, (dat) zij hebben (men heeft) op de trommel geslagen. lotúlo lönko jwá bokulaka loólóngola, die smidse van den rijken man is afgebrand. njólámbola njóngo yá baékoli, ik heb de veldhakken der leerlingen opgeraapt. bññlu onyí ale jwende jwá böló, die jongeling is een sterk man. bññlu banyí bale baende bá böló, die jongelingen zijn sterke mannen.

OEFENINGEN.

1. Vervoeg de volgende stammen in alle vormen van den bofifó, en geef de vertaling :

íl, sang, tswá, bun, bom, ét, ángan, téfel, in, osw, lé, kel, sool.

2. Vertaal (in den vandaag- en gisteren-tijd) :

Hij is zeer vlug (l-ómo) weggegaan. De groote vleermuis heeft geen pluimen ; zij heeft (wel) vleugelen, maar haar (= het) lichaam is behaard (haar = lonkunja). De smid heeft een ijzeren voorwerp gesmeed met ijzer. Ik heb geen troebel water gedronken. Het blad van genen boom is afgevallen, het is weggewaaid (fkw) met den hevigen wind. Ik heb een grooten put gegraven met die kleine hak.

(1) In sommige dialecten is bij dit laatste het prefix o, in andere eveneens het prefix e, laag ; terwijl al de andere hoog zijn.

Gene hooge palmboom heeft geen goede palmnoot gegeven (= ge-
baard). Gij hebt de lever van deze groote l-owá gegeten. Hij
heeft de huid van gene jwembe-slang gestroopt (tamból). Ik heb
een bananen-loot geplant achter het huis van den rijken man.
Dat (onzichtbaar) ventje heeft een langen baard. Het bevel van
den rechter is zeer moeilijk. De vrouw van genen onderwijzer heeft
rijst met palmnoten-olie bereid. Het leven van dezen mensch heeft
niet lang geduurd (mong). Hij heeft deze taal niet geleerd. Haat
en nijd zijn slechte dingen. Hij heeft den man niets gezegd. Je
hebt het huisje van den roeier gedekt (tál) met het blad van den
likál. Ik heb palmlatten gespleten met een groot mes. De reiger
heeft een poot gebroken (búny). Het huis van den man is afgebrand
door (la) een genster van het vuur van het veld.

3. Maak de elisies in de vorige oefening.

4. Zet in het meervoud.

5. Zet de ontkenkende vormen in den affirmatief, en omgekeerd.

ACHTSTE LES

I. Klasse zonder prefixen.

De naamwoorden die geen prefix hebben, hooren alle bij deze
klasse. Er is geen verschil tusschen enkel- en meervoud (1).

Deze klasse bevat o. a.

1. De meeste namen van dieren, als :

nkéma, aap.	mbwá, hond.	ntaa, geit.
nyama, dier.	mpulú, vogel.	nkoi, luipaard.
njwá, slang.	njoku, olifant.	nsé, visch.

2. Namen van allerlei zaken, bv.

nkái, roeispaan.	mbóka, weg.	nkélé, palmplanting.
mpoké, pot.	ngonda, bosch.	nkingó, hals.
nsúko, uiteinde.	nsóngé, maan.	ntelá, rijpe banaan.

3. Namen van hoedanigheden, toestanden, enz.

nkánga, ziekte.	ntsína, reden.	mpósá, verlangen.
ntsitsi, koelte.	njala, hongers.	ntsingó, uitleg.

(1) Geleerden beweren dat deze klasse vroeger het prefix *ni* had, het-
welk in het lonkundó *n* is geworden; feitelijk behandelen de Nkundó
deze klasse als zijnde prefixloos.

46
NB. De klasse heeft eijnd. wel prefixen, maar ze zijn niet meer
van de sekeide.
bv. nkéma - de skán = kéma -
de n = prefixe (totus) & niet meer van de sekeide (n)
Hierin & elders wel enkele woorden die mogelijk geen prefix hebben bv. teli'

4. Namen van personen, bv.

nkanga, inlandsche dokter. Njakomba, *God.*

nsómi, eerstgeborene. mbótsi, *vroedvrouw.*

En andere afgeleid van werkwoorden door vóórvoeging van een nasaal en achtervoeging van i.

5. Vele vreemde woorden, als :

mésa, tafel.

sapáta, schoen.

sandúku, kist.

saáni, schotel.

sukáli, suiker.

létele, letter.

katíni, emmer.

sabúni, zeep.

pekáto, zonde.

mísa, mis.

kasáka, vest.

talatálá, bril, glas.

*h's b's tar (2nd)
níbu : Soep.*

6. De NOEMVORM van de werkwoorden.

De *noemvorm* (*botángo*) der *werkwoorden* wordt gevormd volgens vaste regels :

a) Er is steeds vóórvoeging van een nasaal (*n, m, nj* naar gelang van de euphonische vereischten) vóór den stam.

b) Meerklankrepige stammen nemen nog den uitgang *a*.

c) Eénklankrepige stammen verdubbelen en nemen eveneens den uitgang *a*. De aard der verdubbeling verschilt echter naar mate het klinkerstammen of medeklinkerstammen geldt.

1. Klinkerstammen verdubbelen gansch, of — wat nog veel meer voorkomt — verdubbelen alleen den beginklinker.

2. Medeklinkerstammen verdubbelen den begin-medeklinker, plus den daarop volgenden klinker. Deze stamklinker kan veranderen in *a*.

d) Stammen die op een klinker uitgaan, verdubbelen gewoon volgens *c, 2)*, voegen *n* vóór, maar krijgen geen uitgang meer bij.

Hier volgen nog de *toonregels* :

1. Het voorvoegsel is steeds laag.

2. Stam en verdubbeling der op een klinker uitgaande stammen (hierboven *d*) zijn steeds hoog.

3. Uitgang *a* en bijkomstige klankgrepen in meerklankrepige stammen (hierboven *b*) zijn altijd hoog.

4. Bij de gewone éénklankrepige stammen is de uitgang steeds laag. De stamtoon blijft. De verdubbeling is hoog bij *hoo*ge stammen, en stijgend bij *lage* stammen.

*of gelat, dan
gelede woorden
meer gaaf
geluik.*

*cf. t
werken*

Bv. stammen :

-lé, <i>eten</i> : n-dé-lé.	-tswá, <i>gaan</i> : n-tswá-tswá.
-kúnd, <i>slaan</i> : n-kú-kúnd-a.	-kund, <i>begraven</i> : n-kũ-kund-a.
-kúnd, <i>slaan</i> : n-ká-kúnd-a.	-kund, <i>begraven</i> : n-kã-kund-a.
-bún, <i>breken</i> : m-bú-(b)ún-a.	-bun, <i>vechten</i> : m-bũ-(b)un-a.
-ín, <i>dompelen</i> : nj-í(n)-ín-a.	-in, <i>haten</i> : nj-í(n)--in-a.
-téfel, <i>spreken</i> : n-téfé-l-á.	-kwát, <i>krabben</i> : n-kwát-á.

7. De noemvorm is de substantivale vorm van het werkwoord. Hij is zooveel als het werkwoord tot zelfstandig naamwoord geworden. Bv.

ndéfé, *het eten* ; nsásanga, *het zeggen* ; ntéféla, *het spreken*.

Hij kan gebruikt worden :

1. In alle gevallen waar een gewoon zelfstandig naamwoord kan gebruikt worden, als onderwerp, voorwerp, bepaling met of zonder voorzetsel, hoedanigheid, enz. Bv.

nkákota botámhá éonga ô la yándá, *het omkappen van een boom* (woordelijk : *het den boom omkappen*) gaat slechts met een bijl.

Njakomba áfósime mbáoma banto, *God wil niet het menschen-dooden*.

ááta likonja la mbóoma éá nyama, *hij heeft geld met het dooden van dieren*.

bási bá mmámela, *water van het drinken*, nl. *drinkwater*.

eténelá éá njóóka, *een badplaats* (plaats van het baden).

efosá éá mbétámá, *gelegenheid om te gaan slapen, te gaan liggen*.

tóma tswá ndéfé, *eetwaren*.

2. Als versterkende uitdrukking van de handeling aangeduid door het vervoegde werkwoord. Bv.

lúka ndálúka, *roei vooruit...*

áleka ndéleka, *hij gaat wel degelijk voorbij*.

aótéfela ntéféla ntéféla, *hij sprak altijd maar door*.

Het voorzetsel ô geeft de uitsluiting of de versterking aan :

aóanda ô mbáanda, *hij deed niets dan lezen* ; of : 't is wel degelijk lezen dat hij deed.

kotá ô nkókota, *kap maar voort, zonder ophouden*.

3. Als nadere bepaling eener handeling ; dus als bijwoord. Bv.

aótéfela (ô) nsóngótaná, *hij heeft heel juist en raak gesproken*.

aóleka njúkúmwá, *hij is al loopende voorbijgekomen*.

áfetsa ntútámá la bokeli, *hij woont [dichtbijzijnde] bij de beek*.

fononische
II. (Akkoord)-prefixen.

De akkoord-prefixen dezer klasse zijn, in het enkelvoud : e ; in het meervoud : i (vóór een klinker : y). Bv.

mbáta é-â loolo, een ijzeren stoel ; mv. mbáta y-â mbolo.

nkángo eôsila, de ziekte is gedaan, genezen ; mv. nkángo yôsila.

ntángö ené etálela, deze wekker is niet afgeloopen ; mv. ntángö iné itálela.

III. Gebiedende wijs. Ontkenning.

De ontkenning der gebiedende wijs, die beduidt : het gebod van de handeling niet te doen, een verbod dus, wordt gevormd door middel van het achtervoegsel *áké* en door vóórvoeging van *ta* + persoonsprefix (*o* in het enkelvoud, *lo* in het meervoud). Het negatieve *ta* - infix wordt hier dus prefix, en de persoonsprefixen nemen de plaats in van het infix.

De euphonische veranderingen zijn :

1. Vóór een medeklinkerstam verbinden zich, in het enkelvoud, *ta* en *o* tot *to*. Bv. *ta-o-kel-áké* wordt *tokeláké, doe niet* (1).

2. Vóór een klinkerstam blijft *ta*, want *o* wordt *w*, volgens de gewone regels. Bv. *ta-w-ên-áké, zie niet* ; en *lo* wordt *jw*. Bv. *ta-jw-ên-áké, ziet niet*.

3. Men lette er op, dat de eind- *e* van het suffix niet in klank overstemt met den stamklinker ; behalve bij de stammen die op *e* eindigen. Bv. *to-sek-áké, lach niet*. Maar : *to-lé-ké, eet niet*.

4. De op een klinker uitgaande stammen krijgen als achtervoegsel niet *áké*, doch slechts *ké* (zie les 6, V). Bv. *to-yá-ké, kom niet. ta-lo-tswá-ké, gaat niet*.

TOEPASSINGEN.

kaá mbwá tōma tswă ndélé, aólóka njala, geef den hond eten, hij heeft honger (eig. *gevoelt honger*). *balá bási bă mmámela, zie (hier) water om te drinken. mpóke mpósa, ik heb geen verlangen (geen dorst). tawiláké káwa ndá katini, doe geen koffie in den emmer. talokoláké pípa enyí, eôtúbya, neemt dat vat niet, het is lek. tokotáké*

(1) Sommige dialecten hebben een eenvoudigeren vorm : *tokelé; tokeláké* is dan de versterkte vorm. Andere beschouwen *to* als enkelvoudig prefix en laten de *o* wegvallen vóór een klinker : *tēne* en *tēnáké, zie niet*.

bonkándá njémálá, *schrijf geen brief al rechtstaande. ntangé ené (ntang'éné) éfóngé ndá mbétámá, dit bed is niet goed (past niet) om (erop) te gaan liggen. tawémáláké, kéndá ô nkákenda, blijf niet staan, ga maar door. tóbika la nguyá éâ Njakomba, wij leven door de kracht van God. totúmóláké njwá yá jále, hits geen kwade slangen op. tawíláké súpu ndá kóbo, doe geen soep in de tas. nsambá eófitana la mbúla, het dak is verwoest door den regen.*

OEFENINGEN.

1. Zoek de noemvormen der volgende stammen (en vertaal) :

sool, sang, kel, kend, kil, saan, salangan, bund, bom, bók, émal, yá, bétam, otsw, ól, ángan, ungotol, fénd, tòm, tóm, kit, kít, sé, jwé.

2. Vertaal de volgende woorden (in den noemvorm) en zoek de negatieve vormen der gebiedende wijs :

Brengen, spreken, toezien, oprapen, neerleggen, overtreffen, beminnen, bederven, mogelijk zijn, graven, zich kwetsen, hoesten.

3. Vertaal :

De papegaai is niet geschikt om gegeten te worden (= in het eten). De arend heeft een grooten aap gepakt met zijn (= de) sterke klauwen. Steek dezen stroom niet over, de baren zijn sterk en de stroom zelf (**móngó**) is zeer diep. Verlangen naar zondige dingen bederft de harten van vele menschen. God verbiedt den menschen toorn. De koude is vermeerderd (**ful**) van morgen wegens (om [la] reden van) den regen. Met het hoogwater bezit men niet veel visch. Zet (zetten op, **afy**) dezen grooten schotel met rijpe bananen op de kleine tafel. Maak het bed van den bezoeker op met een laken en een deken (opmaken, **tand**). Spreek geen leugens, spreek slechts de waarheid. Steek den stroom niet over uit verlangen naar huis (= verlangen van het geboortedorp). Er worden vele ratten gezien in de slaapkamer van het huis. In de eetkamer (= kamer van eten) hebben wij gezet een emmer water, een kop koffie, een suikerpot, en een vat olie. Deze schoen is gescheurd door (= met) den nagel van die kist. De priester draagt de heilige mis op. Lees dit slechte boek niet. Deze weg loopt (**lek**) door (**ndá**) een bosch met (= van) vele olifanten en slangen. Dit bed is niet geschikt om (er op) te slapen. Gij zijt ziek (ziekte). Ik heb (= gevoel) honger. De kip gevoelt verlangen naar (= van) koelte. Ik zou willen gaan slapen (gevoel verlangen). Breng water om te baden. Ga een doek halen om de kist af te vegen. Zing niet al zittende, zing echter (**ndé**) rechtstaande.

4. Zet het enkelvoud in het meervoud, en omgekeerd.

5. Zet de bevestigende vormen in den negatief, en omgekeerd.

NEGENDE LES

I. Klasse geen prefix-, ba.

Deze klasse heeft geen prefix in het enkelvoud. In het meervoud is het prefix **ba** (de **a** is langer dan in klassen 1 en 4).

Tot deze klasse behooren slechts zeldzame verwantschapsnamen en woorden, die familie-betrekkingen te kennen geven. Bv.

isé	mv. ba-isé , vader.	nyangó mv. ba-nyangó , moeder. <i>(in d. algemeen)</i>	
isó	„ ba-isó , uw vader.	nyongó „ ba-nyongó , uw moeder.	
fafá	„ ba-fafá , ^{mijn} _{onze} } vader.	ngóya „ ba-ngóya , ^{mijn} _{onze} } moeder.	
nkâna	mv. ba-nkâna , broeder van zuster of zuster van broeder <i>(den bestuimt vader zuster)</i>		
nkóló	„ ba-nkóló , meester.	bóí mv. ba-bóí , knecht.	
mpaka	„ ba-mpaka , oudere.	nðeko „ ba-nðeko , vriend.	
ndoí	„ ba-ndoí , naamgenoot, nkóko „ ba-nkóko , grootvader, vriend. voorvader.		

II. *Proximale* (Akkoord-)prefixen.

De akkoord-prefixen voor deze klasse zijn **e** in het enkelvoud, en **ba** (vóór bezitwoordje echter **b**) in het meervoud. Bv.

isé é-â ndoí, de vader van den naamgenoot, mv. **ba-isé b-â** ndoí.
mpaka é-nko, die oudere, mv. **ba-mpaka b-â** nko.

III. Bijwoorden van plaats (belongyá byá eténélá).

De bijwoorden van plaats worden gevormd van de aanwijzende voornaamwoorden. Vóór den stam wordt **a** (soms **e**) gevoegd. De beteekenis komt overeen met die der voornaamwoorden, waarvan zij zijn afgeleid. Bv.

ané, hier; **ángo**, daar; **anyí**, ginder;
akó, of liever **ekó**, geeft onze Nederlandsche onbepaalde plaatsaanduiding „er” weer. Bij „zijn” wordt het steeds gevoegd, wanneer er niets anders meer op volgt. Bv. **ale ekó**, hij is (er). **banto báf'ekó**, er zijn geen menschen.

Een synoniem voor **ané** is **éndo** of **éndoko**, dat echter een minder nauw omschreven plaats aanduidt.

Een tweede groep bijwoorden van plaats wordt gevormd met

voórvoeging van **mp**. Zij duiden plaatsen aan, die verder verwijderd zijn dan **ané**, **ánko** en **anyí**. Het zijn :

mpêné (of **mpêé**), **mpényí** en **mpíkó**.

mpêné is het dichtst bij, doch reeds een tamelijke afstand.

mpényí is ver af.

mpíkó is het verste ; kan uren ver zijn ; de plaats is onzichtbaar.

Boven, onder, enz. worden vertaald door de meervoudige zelfstandige naamwoorden der klasse **li-ba** (les 5, 7) en andere. Bv.

nd'áliko, *boven*.

nd'ánsé, *onder*.

(**ndá**) **josó**, *voorop*. (**ndá**) **baféka** of (**ndá**) **mbúsa**, *achter*.

Andere worden uitgedrukt door zelfstandige naamwoorden, zooals **wili la wili**, *overal*, of door onomatopeeën, bv. **tute**, *dichtbij*, of nog door den noemvorm van een werkwoord, bv. **nkengamá**, *afgelegen*.

IV. Werkwoorden. — Verleden tijd (**losílo**).

1. De verleden tijd wordt gevormd door middel van het suffix **aki**. De prefixen zijn hoog. Het suffix heeft twee toonhoogten naar gelang van den tijd. Is de handeling vandaag gesteld, dan is **a** van **aki** laag (in sommige dialekten ook **ki**) ; is de handeling ten minste sedert gisteren gedaan, dan is **aki** gansch hoog. De bijklankrepen volgen den toon van de **a** van het suffix.

De verleden tijd beteekent dat de handeling heelemaal gedaan is, of zij wordt als zoodanig voorgesteld. De handeling kan dus best nog voortduren, doch er wordt met het voortduren geen rekening gehouden. Deze vorm komt dus onzen Ned. onvoltooid verleden tijd (hij deed, hij kwam) nabij. Bv.

bankóko bálótákí bitóo byá mpekwa, *onze voorouders droegen kleederen van raffia*.

ákendákí ló bí, *hij is gisteren weggegaan* (men denkt alleen aan het vertrekken op dien dag).

etóo élongolákí la nkésá, *het kleed verbrandde van morgen*.

itôtoo ílongólákí ló bí, *het kleedje verbrandde gisteren*.

Als iemand u zegt : **bonkonji aôyá**, *de hoofdman is aangekomen*, en gij wilt weten of hij bv. 's morgens is aangekomen, dan vraagt gij : **áyákí la nkésá é?** *is hij dezen morgen gekomen?* (dus niet van middag).

2. De *ontkenning* wordt uitgedrukt door een laag prefix, infix **tá**,

(dat dezelfde regels volgt als in den **bofifó**, zie vorige les) en den uitgang **aki** (zooals in de bevestiging).

De stammen die op een klinker eindigen, krijgen slechts **ki** achter den stam. De stamklinker is hoog in den gisteren-tijd, dalend in den vandaag-tijd.

Ziehier de volledige vervoeging van den stam **kel**, *doen*.

Bevestigend.		Ontkennend.	
<i>vandaag</i>	<i>gisteren</i>	<i>vandaag</i>	<i>gisteren</i>
n-kel-aki	n-kel-áki	n-tsí-kel-aki	n-tsí-kel-áki.
ó-kel-aki	ó-kel-áki	o-tá-kel-aki	o-tá-kel-áki.
á-kel-aki	á-kel-áki	a-tá-kel-aki	a-tá-kel-áki.
tó-kel-aki	tó-kel-áki	to-tá-kel-aki	to-tá-kel-áki.
ló-kel-aki	ló-kel-áki	lo-tá-kel-aki	lo-tá-kel-áki.
bá-kel-aki	bá-kel-áki	ba-tá-kel-aki	ba-tá-kel-áki (1).

3. De *verleden vorm* van *zijn* wordt uitgedrukt door den stam **ki**, die hoog is in den gisteren-tijd, en laag in den vandaag-tijd. Bv.

<i>vandaag</i>		<i>gisteren</i>	
n-ki , <i>ik was</i>	tó-ki , <i>wij waren</i>	n-kí , <i>ik was</i>	tó-kí , <i>wij waren</i>
ó-ki , <i>je was</i>	ló-ki , <i>gij waart</i>	ó-kí , <i>je was</i>	ló-kí , <i>gij waart</i>
á-ki , <i>hij was</i>	bá-ki , <i>zij waren</i>	á-kí , <i>hij was</i>	bá-kí , <i>zij waren.</i>

De ontkenning wordt aangeduid door het infix **tá**. Bv.

<i>vandaag</i>	<i>gisteren</i>
n-tsí-ki , <i>ik was niet</i>	n-tsí-kí , <i>ik was niet</i>
o-tá-ki , <i>je was niet</i>	o-tá-kí , <i>je was niet</i>
a-tá-ki , <i>hij was niet</i>	a-tá-kí , <i>hij was niet</i>
to-tá-ki , <i>wij waren niet</i>	to-tá-kí , <i>wij waren niet</i>
lo-tá-ki , <i>gij waart niet</i>	lo-tá-kí , <i>gij waart niet</i>
ba-tá-ki , <i>zij waren niet.</i>	ba-tá-kí , <i>zij waren niet (2).</i>

(1) In plaats van deze vorming kan men ook de negatie **nta** vooropzetten. en de persoons- of akkoord-prefixen invoegen. Bv. voor vandaag :

ntsí-kel-aki	nt-ó-kel-aki	nt-á-kel-aki
nta-tó-kel-aki	nta-ló-kel-aki	nta-bá-kel-aki.

ntalókelakí kan vervangen worden door **ntékelakí**, en **ntabákelakí** door **ntaákelakí**. In deze zegswijze lette men op de euphonische vormen van de persoons- en akkoord-prefixen vóór klinkerstammen. Dezelfde verschuiving van het prefix na **nta** kan gebruikt worden in den **bofifó** (les 7, III).

(2) Ook voor dezen stam mag de omwerping van infix en prefixen gebeuren zooals hierboven aangeduid.

Het „werkwoord” *zijn* wordt dus weergegeven door de stammen -le, -fa (voor praesens) en -ki. Al de overige vormen gebruiken den stam -yal.

V. Weerkundige termen.

Het regent, het dondert, enz. worden in het lonkundó uitgedrukt door persoonlijke werkwoorden. Men gebruikt een werkwoord met een zelfstandig naamwoord. Ziehier de meest voorkomende uitdrukkingen :

Het regent, mbúla éjwé (woordel. *braken*), éjwéki, éjwé, enz.

Het dondert, mbúla ékungola (of likungola lkungola), eókungola, enz.

Het bliksemt, mbúla ékaliana (bokaili bókaliana, boókaliana, enz.).

Het dreigt, mbúla flola, eóflola, eóflingwa, enz.

Het hagelt, mbúla éjwé mboko (= hagelsteen).

TOEPASSINGEN.

isé éâ ndoi áyáki éndo, *de vader van den (= mijn) naamgenoot kwam hier (vandaag). bankána bá bangóya batáki ekó, de zusters mijner moeders waren er niet (vandaag). ntsíki anyí, ik was ginder niet, ben ginder niet geweest (gisteren). isó álekakí ndá josó já bampaka, uw vader ging vóór de grijsaards (vandaag). mbúla éy'ónéne éjwéki ndá ngonda, het regende (gisteren, of vroeger) hard in het bosch. babói báswéláki nyama, de boys hebben (bv. gisteren) getwist om het vleesch. bitóo byá mpekwa bíki böló, de kleederen van raffia waren sterk. bandeko báfoáte bekelé, bék'ekó, de vrienden hebben geen eieren, er zijn er geen. totásoolaki elingí, wij hebben niet lang gekeuveld (vandaag). lotátéféláki baói b'ábé, gij hebt geen slechte dingen gezegd (eig. gesproken) (gisteren of vroeger).*

OEFENINGEN.

1. Vertaal (de verleden vormen in beide tijden) :

Het heeft gisteren hard geregend ; ik was zeer nat (bók). Men heeft de bananen van den oudere gestolen, maar ik was er niet (bij). Uw vader is in de prauw gestapt en is ginder ver aangeland. Je hebt eieren gevraagd (lóm), doch er zijn er geen. De kip is weggevlogen, maar zij is neergedaald op het dak van vaders huis. Ik ben naar de markt geweest, ik heb maniok en bier verkocht, en visch en potten gekocht. De boot van den blanke heeft hier niet aangelegd ; zij heeft ginder ver aangelegd, en is dan (en dan = mpé) stroomop weggevaren (stroomopvaren = nan). Gij hebt in de kerk (Gods huis) gebeden. Moeder heeft deze les zeer goed uitgelegd. De blanke stuurde van morgen den knecht. Vader bond (túngy)

de geit aan dat boompje. Hij is hier gekomen. De arend vliegt boven. De vriend van den meester is gisteren (uit) Europa teruggekeerd (**úndol**). Ik heb de kleederen van de zuster in de ijzeren kist bewaard. Je hebt den vader van den naamgenoot gezien ginds in het bosch. Hij liep (weg) uit (**la**) schrik voor (van) den luipaard. Hij vluchtte ginds dichtbij het huis in baksteen. De voorouders hadden (= zagen) vele miseries met de gevechten ; maar zij hadden het goed (= zagen goedheid) met de wetten, die het dorp in orde hielden (= wetten van het ordenen [**lóngy**] het dorp). De **Botswá** droeg de schors van een boom. Eertijds (**kalakala**) woonden onze (= de) voorvaders niet hier in deze streek (= land). Hier zijn er geen menschen. De meester zond den slaaf ginds (ver weg) in het veld over (**wili wá**) gene diepe beek. Gij groeft veel maniok (uit). De ouderen kwamen achterop in de rij (**bálongó**) ; de jonge mannen gingen (**lek**) voorop. Een hevige wind heeft gisteren gewaaid ; hij heeft vele bananen omgeworpen (**umb**) ginds in de bananenplanting van moeders zuster.

2. Zet het bovenstaande zooveel mogelijk in het meervoud, en zoek het enkelvoud der meervoudige woorden.

3. Zet de bevestigende vormen in den negatief, en omgekeerd.

TIENDE LES

I. Telwoorden (mbanji, enk. loanji).

1. De gewone telwoorden — zooals zij heden ten dage algemeen worden gebruikt — zijn :

1 -mō, -mōko, -mō(n)koló	6 botóá
2 -fé	7 nsambo
3 -sáto	8 moambi
4 -nei	9 iboá
5 -tāno	10 jōm (ntúkú)

vanaf 6 etc zijn ze ook andersz. 6 1/2 etc. gewo. Selskand. en. antiek woord gebruikt in Sena. Ophelg. w. antiek. of 6 (20: 2x in Sena)

deze 5 zijn bevestigend.

De telwoorden staan steeds achter het naamwoord.

De eerste vijf telwoorden zijn akkoord-woorden ; zij nemen dus het prefix aan dat in klasse en getal met het zelfstandig naamwoord overeenstemt. Bv.

één mensch, bonto ōmō, ōmōnkoló.

twee kleederen, bitóo bifé.

vier velden, basála bánei.

De prefixen der eerste vijf telwoorden zijn hoog. -mō en -mōko

X Om als die 5 eerste getalle bij de volgende staan bv bij 6 of 7 dan moet men goed opletten. (want 6 of 7 zijn Substantieven en de 5 eerste prefixen met die 6 of 7 Substantieven over een komen.)

echter hebben stijgende prefixen, terwijl **-m̄nkóló** hooge prefixen heeft (1).

De overige telwoorden kunnen beschouwd worden als zelfstandige naamwoorden. Zij nemen geen akkoord, kunnen echter meervoudig gebruikt worden. Bv.

bāna botóá, nsambo, iboá, 6, 7, 9 kinderen.

betóá b́f́é, twee zessen (of tweemaal zes).

— Aldus worden ook de tientallen gevormd. Bv.

ntúkú íf́é, twee tienen (twintig) ; ntúkú ísáto, drie tientallen (dertig) ;

ntúkú botóá, zes tienen (zestig) ; enz.

Het meervoud van **jóm** wordt gewoonlijk niet gebruikt.

— Op dezelfde wijze zegt men de honderdtallen. Bv.

bonkámá b̄m̄ókó, bekámá b́f́é, benkámá nsambo, 100, 200, 700.

— De verdere veelvouden van honderd zijn : **nkóto, duizend ; nkesí, 10.000 ;** die behooren tot de klasse zonder prefixen ; bv. **nkóto é̄m̄nkóló, nkóto ísáto, nkesí ínei, 1.000, 3.000, 40.000.**

bókoka kan beteekenen : 100.000 of 1.000.000. Het behoort tot de klasse **bo-be**. **békoka l'ékoka** beteekent *een onbepaalde zeer groote hoeveelheid*.

De verbinding tusschen eenheden (2) en tientallen en honderdtallen, enz., geschiedt door het voegwoord **la, en**. Bv.

11 **jóm la -m̄ (jóm l'óm̄)**

12 **jóm la -f́é.**

15 **jóm la -tāno**

17 **jóm la nsambo.**

24 **ntúkú íf́é la -nei**

49 **ntúkú ínei l'iboá.**

2. Volgens den algemeenen regel is het prefix, wanneer het telwoord niet terugslaat op een zelfstandig naamwoord, **o** in het enkelvoud en **ba** in het meervoud. Zoo bv. in het gewoon tellen zonder uitgedrukt of verzwegen voorwerp.

-m̄nkóló enz. kan ook een meervoudig prefix krijgen, nl. wan-

(1) In sommige dialecten hebben de prefixen **o** en **e** hier een lagen toon. Andere hebben deze uitzondering alleen voor **o**. Dezelfde toonregels en hun verschillen volgens de dialecten, vindt men ook bij **-m̄**, bij het aanwijzend voornaamwoord **-kó**, bij de onbepaalde voornaamwoorden **-m̄(tsí)** en **-nkíná**. Andere dialecten gebruiken **-m̄kó** met hoog prefix, in plaats van **-m̄kó**.

(2) *eenheid, ntseke ; de rest, ntsika*. Soms door elkaar gebezigd. **bonkámá la ntsika, meer dan 100, boven de honderd. ntúkú íf́é la ntsika (ntseke), in de twintig.**

neer het bepaalde zelfstandig naamwoord een meervoudig woord is (X)

Bv. banto bānko báfé bale balóngó bāmōnkóló, die twee menschen zijn (van) één bloed (nl. bloedverwanten).

esé ené ele ô la Bikelá bīmōnkóló, dit dorp heeft slechts één (mensch die) Bikelá (heet). (Bikelá is een meervoudige zijge naam)

3. De veranderlijke eenheid-telwoorden moeten zelfs na tientallen, enz. hun akkoord behouden. Bv.

23 menschen, banto ntúk'w'ifé l'ásáto.

55 kalebassen, bikútu ntúk'w'itāno la bitāno.

142 boomen, betāmbá bonkámá la ntúkú inei la béfé.

364 visschen, nsé benkámá bésáto la ntúkú botóá l'inei.

Het bepaalde zelfstandig naamwoord kan ook één- of meermalen herhaald worden. Bv.

342 eieren, bekelé benkámá bésáto la (bekelé) ntúk'w'inei la (bekelé) béfé.

Syntaxis

De telwoorden kunnen in den zin ook naar achter verschoven worden. Bv. Er zijn 15 menschen weggegaan, banto baákenda jóm l'átāno.

De tientallen en meervouden ervan kunnen ook als zelfstandige naamwoorden gebruikt worden en verbonden met den naam der bepaalde zaken door het bezitwoordje -a; zooals in het Ned. een tiental bananen, ntúkú éy'anko. 20 koperen ringen, ntúkú ifé yá bakonga. 100 pijlen, bonkámá wá bakulá. 300 lanssen, benkámá bésáto byá bakongá. 4.000 frank, nkóto inei yá falānga.

4. Om ons Ned. „zooveel maal” uit te drukken, gebruikt het lonkundó zelfstandige naamwoorden, afgeleid van werkwoorden door achtervoeging van a (behalve bij de stammen die op een klinker uitgaan) en met de prefixen der klasse bo-be. Bv.

hij heeft tweemaal geslagen, aókundá bekúnda béfé.

ik heb éénmaal gezien, njénákí wēna bómōnkóló (1).

5. Om weer te geven „elk drie eieren” verdubbelt men het telwoord (en vaak ook het zelfstandig naamwoord dat door

(1) „Maal” kan ook rechtstreeks vertaald worden op z'n Europeesch door het ingevoerde woord mbala. In vermenigvuldigingen gebruikt men den algemeenen term bokola (nemen). Bv. $5 \times 3 = 15$, bátāno bekola bésáto wāte jóm l'átāno.

(X)

Dit is niet altijd ijverol: bv. beeko lya^v bokelera bēle ô bēnshē^v
: de wetten v. 1 (Kintem zijn slechts één:
beeko (enkele = boeko): dan die ijgela (meervoudig woord,
en toch staat bēmōshē in 2 meervoud.

af l. 12. 6. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

3)

Je hebt het immers zelf gezegd, wě kamba ósangákí.

Ik ben het die het gedaan heeft, ern njókela.

Hij kwam samen met hem, áyáki l'endé bəlongó.

Anders ligt ons persoonlijk voornaamwoord besloten in het persoons-prefix (zie les 3, II) of het persoons-regiem-infix (zie les 12, II en III). Het voornaamwoord voor zaken -kó komt echter meer op zichzelf staande voor.

4. De persoonlijke voornaamwoorden worden nog veelvuldig gebruikt — verbonden met aanwijzende voornaamwoorden — in w e n d i n g e n die het Nederlandsche ziehier, hier is, hier zijn, enz. weergeven. Bv.

em'óné, hier ben ik (ook als antwoord op het appel).

iy'áné, hier zijn ze (15 bané) ; iy'ányí, ginder zijn ze.

iny'ánko, zijt gij daar? w'ónko, ben je daar?

endé wordt hier meestal vervangen door een anderen vorm : ané. Bv.

an'ónko, daar is hij ; an'óné, hier is hij.

Voor zaken gebruikt men -kó. Bv. sprekende over een mes (ifaká) : *ik'iné, hier is het.*

lōngo lókó lōnko, daar is de hak.

Verscheidene dialecten maken onderscheid in toon tusschen het aldus gebruikte voornaamwoord en het aanwijzend-persoonlijk gebruikte. Het eerste heeft dan den lagen toon op het prefix. Bv.

tōma tókó, die zaken ; maar : tōma tókó təné, hier zijn de zaken.

bongángo bókó, die boog ; maar : bongángo bək'ónko, daar is de boog.

TOEPASSINGEN.

wiyákí nsé ndá beléka byä mpaka, je hebt de visschen gestolen in de fuiken van den grijsaard. mpa l'íkó, ik heb ze niet. emí nde bokulaka, ik ben een rijk man. ole la saáni é? heb je een schotel? nde l'ékó ; ék'éné, ik heb er een, hier is hij. njénákí isúa byéna bétáno, ik heb de boot vijfmaal gezien. ntúkú isáto yä bakonga (y'ákonga) ik'iné, ziehier de 30 koperen ringen. yéla búku ntúkú ífé l'otóá éndo, breng 26 boeken hier. bolaki áókaa baékoli njópi ínei ínei, de onderwijzer heeft elken leerling 4 potlooden gegeven.

OEFENINGEN.

1. Vertaal (op verschillende wijzen, waar het mogelijk is) :
4 stroomen ; 8 prauwen ; 10 booten ; 13 menschen ; 25 dorpen ;
75 frank ; 103 bladeren ; 111 boeken ; 152 pijlen ; 253 lansen ;
461 koperen ringen ; 724 vogelen ; 1021 palmen ; 3624 bananen ;
35421 vruchten ; 68464 muggen ; 234567 menschen.

2. Vertaal :

Heb jij dit (= dit ding) gedaan? Neen, ik niet (f5), maar hij. Wij en zij hebben tien boomen gekapt. Gij en hij zijt bloedverwanten. Wij hebben vier booten gezien. Hij heeft zijn (= de) vrouw (echtgenoot) betaald (éng) met 113 koperen ringen, 4 lansen, 12 messen en 5 dekens. Deze school heeft 285 leerlingen. Gij hebt palmnoten gevraagd? Hier zijn ze. Heb je kleederen gekocht? Ja, ik er vijf gekocht. Koop je geen baksteen? Neen, ik heb er. Daar zijn ze. Daar is hij. Ben je daar? Hier zijn gisteren 135 menschen voorbijgekomen. De jongeling heeft (aan) den smid 23 lansen gebracht. Deze vader heeft zijn kind een wijze les geleerd in het bosch. Ik heb een kudde van 15 olifanten gezien ginds in het groote bosch. Haast je, ga gene 22 geiten weggagen. In dit dorp zijn 15 vreemden gekomen ; zij hebben 34 kisten meegebracht ; zij hebben ze neergezet in het huis van het hoofd. Deze stam heeft 35642 mannen, 36253 vrouwen en 78134 kinderen. Deze straat heeft 64 huizen. Ik heb het dak van de kerk gedekt met 13265 ndele. De meester van dien slaaf bezit 24 vrouwen ; hij heeft slechts 11 kinderen. Iedere man mag (bong) slechts één vrouw hebben (1). Ik heb iederen roeier 3 frank betaald.

3. Zoek de enkelvoudige vormen van de meervoudige, en omgekeerd.

4. Zet de bevestigende vormen in den negatief.

ELFDE LES

I. Rangtelwoorden (mbanjí yă etandé).

In het lonkundó worden de rangtelwoorden gevormd van de gewone getallen met vóórvoeging van het bezitwoordje -a. Bv. *de tweede, óá báfé ; de tiende, óá jôm*, enz.

De veranderlijke telwoorden nemen, óf het akkoord, dat overeenstemt met de klasse van het bepaalde zelfstandig naamwoord, ófwel het algemeen onbepaald akkoord o-ba. Bv.

(1) Vertaal : Iedere man mag slechts met één vrouw.

de vijfde boom, *botámá wă bátáno*, of *botámá wă bétáno*.
 de derde beker, *ekálá éâ básáto (éy'ásáto)*, of *éâ bisáto*.
 de twaalfde hak, *lõngo jwă jõm l'áfé*, of *jwă jõm l'ifé*.
 de één en twintigste kasserol, *isasó yă ntúk'w'ifé l'omókó*, of *yă ntúkú ifé l'imókó*.

De eerste wordt vertaald door *óâ josó* (of *óâ ntóndó*) (1); de laatste door *óâ bafeka (óâ mbúsa)* of *óâ ntsíndéjâ*. Als het familie-aangelegenheden betreft, zegt men: *óâ nsómí*, de eerstgeborene, en *óâ bakuka*, de laatstgeborene.

De volgende wordt vertaald door *óâmbí* of *óásí* (o is het algemeen akkoord, enkelvoud, hetwelk dient te worden vervangen door het prefix dat door het bepaalde zelfstandig naamwoord geëischt wordt).

II. Uren. — Tijd. — Jaargetallen.

1. De *Nkundó* drukten vroeger de tijdstippen van den dag (en van den nacht) uit door zinnetjes. Bv. *jéfa jókánga*, de zon heeft opgedroogd (den dauw), zoowat 9 u. *jéfa jõselama*, de zon helt schuins, 4 uur. *jéfa jõlila*, de zon is ondergegaan. *jumbankíngó*, de buiging van de halzen, nl. de tijd dat ieder te bed ligt, rond 9 u. 's avonds, enz. Deze spreekwijzen worden nog veel gebruikt.

De Blanken hebben echter de rekenkundige uurindeeling ingevoerd, met de uitsluitend Fransche terminologie, die ook door de „beschaafde” inlanders wordt gebruikt. De echte *Nkundó*-uitdrukking, die met de Europeesche tijdrekening overeenkomt, is als volgt: *uur* = tijdstip van den dag = *ileko*. De verschillende uren worden dan aangegeven door rangtelwoorden: *eerste uur*, *tweede uur*, *derde uur*, enz.: *ileko y'ásáto*, *ileko yă jõm*, enz.

mbilé, *middag*, wordt uitgebreid op heel den dag, en wordt door de geëuropeiseerden vervangen door het Fr. *midí*.

Half, helft, *bokala*. Minuten en sekonden worden uitgedrukt door de Europeesche termen *minúte* en *sekónde*.

2. De namen der maanden zijn aan het Fransch ontleend. Of men zegt: de eerste maand, de tiende maand, enz. (Maand = *maneshijn*, *wéli*. Ook het *lingála nsánjá*, *maan*, wordt tegenwoordig gebruikt).

Om den dag der maand aan te duiden, zegt men: *de der-*

(1) Ook nog *óâ bokálá*.

tiende dag der maand, bokolo wă jöm l'ésáto wă wëli wă... Of nog : bekolo jöm l'ésáto byă wëli wă..., 13 dagen der maand...

3. De jaartallen kunnen op dezelfde dubbele wijze worden weergegeven. Bv. het jaar 1936 : mbúla éâ nkóto (smônkoló) l'enkám'íboá la ntúkú ísáto l'otóá ; of mbúla nkóto l'enkám'íboá..., of nog, *in 1925* : ndá nkóto l'enkám'íboá la ntúkú ífé l'átáno.

4. De benamingen van de dagen der week zijn :

Maandag, bosála bómôkó (woordel. één werk) ; of veelvuldiger : bamango of baango, of ba(m)ango b'ôsála, *het begin* (van het werk).

Dinsdag, besála bэфé (woordel. twee werken).

Woensdag, besál'ésáto.

Donderdag, besál'ënei.

Vrijdag, besál'ëtáno.

Zaterdag, batsíndéjâ, of batsíndejo, of bokolo wă ntsíndéjâ (nl. de laatste).

Zondag, lomíngo (of soms eyenga, dat dient vermeden als synoniem van *week*).

5. Hier volgen nog enkele *uitdrukkingen* om den tijd te bepalen :

a) In het verleden ; bv. 2 weken geleden, vóór 3 maanden, en dgl.

biyenga bíóleka bífé ; byëli béóleka bésáto ;

biyenga bífé bíósíla ; byëli bésáto beósíla (of béóleka) ;

ńjókúya biyenga bífé, byëli bésáto ;

ńjókúka biyenga bífé, byëli bésáto ;

biyenga bífé bisíli (of bisílákí, of bilekákí) ntsíyâ éndo, of biyenga bífé bíkí josó ntsíyâ éndo, *het is 2 weken geleden dat ik nog hier geweest ben.*

b) In de toekomst ; bv. over 10 dagen, over 4 maanden, en dgl. byiná (bekolo) betsíkí jöm, mpá úkele, *over 10 dagen zal ik het doen* (of een anderen vorm van het werkwoord indien de omstandigheden het eischen).

itsíkí byiná jöm...

ngá byiná jöm beóleka (beósíla)...

elaká ô bekolo jöm beóleka ; elaká ô ndá bekolo jöm...

íleka byëj'ésáto, nd'éy'ánsi...

byëj'ésáto benyángóleka (benyángósíla), (nd'éy'ánsi)...

c) Vorige week, vorige maand, vorig jaar :

eyenga ékí josó ; wëli bókí josó ; mbúla ékí josó (ëky' ósó) ; eyenga ésilákí ; wëli bösílákí (bösíli) ; mbúla ésilákí (ësilí) ; eyenga ésilákí lóbí ; wëli bösílákí lóbí.

(Zegt men hier in plaats van lóbí : lífé, dan krijgt men de betekenis van 2 weken [maanden] geleden.)

d) De k o m e n d e (maand, week, enz.) wordt uitgedrukt door den toekomstenden relatief-vorm van komen (*yá*) of door een omschrijving :

eyenga éyöyá, wéli böyöyá ;

eyenga ële ndá ngonda, wéli böle ndá ngonda, die is in het bosch ;

eyenga ële nd'áliko, die boven is ;

of nog door het aanwijzend voornaamwoord *-nyí* = *eyeng'enyí*.

III. Geldwaarden.

De Europeesche geldwaarden worden door de volgende termen uitgedrukt :

liyeks, 5 centiemen (het woord *sentími*, dat ook in deze beteekenis wordt gebruikt, dient uitsluitend te worden behouden voor centiem).

likótá, 10 centiemen.

waka, 20 centiemen (soms ook *likótá j'ónéne* of *losakó*).

ményá (méyá), halve frank.

falánga, frank.

mpáta, vijf frank.

Bv. 30 cent., *bakótá básáto*.

45 cent., *bakót'ánsi l'iyeks*.

60 cent., *ményá l'ikótá*.

2,50 fr., *faláng'ifé la ményá*.

10 fr., *mpát'ifé*.

50 fr., *mpáta jöm*.

Men kan ook de gewone Europeesche uitdrukkingen rechtstreeks aanpassen, hetgeen in de scholen dient te worden gedaan.

Geld in het algemeen wordt vertaald door : *likonja*, *bakótá*, *falánga*, of *baúmbá* (= *koperen ringen*). Bv. *Ik heb geen geld* : *ínpa l'akótá, la falánga, l'aúmbá*.

IV. Toekomstende tijd (*eyöyá*).

De gewone toekomstende tijd wordt gevormd door het infix *ifo* (1) en den uitgang *a*. De persoons-prefixen nemen natuurlijk steeds den klinker-vorm aan, en zijn laag. Bv. stam *mek*, *beproeven*.

nj-ifo-mek-a, *ik zal beproeven* *ts-ifo-mek-a*, *wij zullen beproeven*

w-ifo-mek-a, *je zal beproeven* *jw-ifo-mek-a*, *gij zult beproeven*

-ifo-mek-a, *hij zal beproeven* *b-ifo-mek-a*, *zij zullen beproeven*.

(1) In enkele dialekten echter : *ngó*.

De op een klinker uitgaande stammen nemen, zooals reeds meer-malen is gezegd, den uitgang **a** niet meer aan.

Vóór een klinkerstam verliest het infix de eind **-o**. Bv. **-án**, *dreigen* :

nj-if-án-a , <i>ik zal dreigen</i>	ts(w)-if-án-a , <i>wij zullen dreigen</i>
w-if-án-a , <i>je zal dreigen</i>	jw-if-án-a , <i>gij zult dreigen</i>
-if-án-a , <i>hij zal dreigen</i>	b-if-án-a , <i>zij zullen dreigen.</i>

De o n t k e n n i n g van den toekomstenden tijd wordt gevormd met het infix **faó** (dat vóór een klinkerstam eveneens zijn **o** laat vallen) en den uitgang **a** (1). Deze vorm beteekent : het zal niet gebeuren. Bv. Stam : **-lé**, *eten* :

m-paó-lé , <i>ik zal niet eten</i>	tó-faó-lé , <i>wij zullen niet eten</i>
ó-faó-lé , <i>je zal niet eten</i>	ló-faó-lé , <i>gij zult niet eten</i>
á-faó-lé , <i>hij zal niet eten</i>	bá-faó-lé , <i>zij zullen niet eten.</i>

Zooals blijkt, hebben de persoons-prefixen een hoogen toon.

Voorbeeld van den stam **-us**, *werpen* :

m-pa-ús-a , <i>ik zal niet werpen</i>	tó-fa-ús-a , <i>wij zullen niet werpen</i>
ó-fa-ús-a , <i>je zal niet werpen</i>	ló-fa-ús-a , <i>gij zult niet werpen</i>
á-fa-ús-a , <i>hij zal niet werpen</i>	bá-fa-ús-a , <i>zij zullen niet werpen.</i>

De gewone toekomstende tijd geeft aan dat de handeling **z e k e r** zal gebeuren in de toekomst, doch de tijd is verder onbepaald. Om hem nader te bepalen, kan men bijwoorden gebruiken, of zijn toevlucht nemen tot andere vormen, die we hier nu niet behandelen. Het gewone praesens (les 3, III) met een bijwoord van toekomst, wordt gebruikt wanneer de **z e k e r h e i d** niet moet uitkomen.

V. Bijwoorden van tijd, die aldus den tijd nader kunnen bepalen zijn, o. a. :

oló, olókó (2), *vandaag*, bijna altijd met het gewone praesens gebruikt en staat in den zin onmiddellijk na het werkwoord.

lóbí (**lói, lómí**), *morgen* (met een verleden vorm = *gisteren*).

lífé, *overmorgen* (met een verleden vorm = *eergisteren*).

(1) In enkele dialekten bestaat het infix **tángó**.

(2) In enkele dialekten beteekent dit woord een onbepaalde toekomst.

aé yoóko, nu aanstonds. aé of ané, nu, kan vervangen worden door áńko of akó met verder verwijderde beteekenis (zie 9e les, III); akó yoóko staat voor ons toen, alsdan (1).

Op dezelfde wijze als lífé, kan men van de andere telwoorden tijdsbepalingen vormen : lísáto, binnen 3 dagen of 3 dagen geleden ; línei, binnen vier dagen, 4 dagen geleden, enz. Zoo ook het onbepaalde língá, eens : ífokita língá líkambo mǒngó, het zal eens een groote palaber worden.

Andere tijdsbepalingen worden door bijwoordelijke uitdrukkingen weergegeven. Zooals :

nd'áfeka (l'áfeka ; mbúsa), later, na.
 ndá josó, vroeger, te voren.
 ekek'éné, ekek'ékó, enz., nu, toen, op dit oogenblik, enz.
 mbil'éné, win'óné, loswó loné (losw'éné), vandaag.
 ekek'eyóyá, eyeng'eyóyá, (ook enyí, gene) in de toekomst, toekomstige week.

la nkésá, 's morgens.	
l'ókolo, 's avonds.	byíná la byíná, alle-dagen.
la wáné, overdag.	békolo l'ékolo, alle-dagen.
l'otswó, 's nachts.	baéfa l'aéfa, alle dagen (alle zonnen)
etswótswo, {	betswó l'etswó, alle-dagen (alle
botsw'ótswó, } heel den nacht.	nachten).
wáné wáné, heel den dag.	bikeké la bikeké, altijd.
mbilé mbilé, heel den dag.	bileko la bileko, altijd.

Rechtstreeksche bijwoorden-onomatopeeën :

kalakala, eertijds.	bákábáká, altijd.
sékó, eeuwig, altijd.	weyoweyo, dikwijls.
kiló, voor de eerste maal, nooit te voren ; enz.	

TOEPASSINGEN.

njifoyá békolo w'ásáto w'eyeng'eyóyá, ik zal den derden dag der volgende week komen. yéte wékoli óámí la wé, ga den leerling roepen die op jou volgt. bifofúta faláng'ifé la ményá, zij zullen 2,50 fr. betalen. fafá ífíngela lóbi beléka byá josó, vader zal morgen de eerste fuiken

(1) In plaats van yoóko hoort men ook yeéko. Verscheidene andere woorden zijn nog in gebruik.

beziichtigen. *m̄paóyá yoóko, ik zal niet aanstonds komen. tófaúta lifé, tsifuta ó lisáto, wij zullen overmorgen niet terug keeren, wij zullen pas over drie dagen weerkeeren. lólámb' olókó bankondo bá ntsindéjá, gij zult vandaag de laatste bananen bereiden. yóle olókó (yól'olókó) bangánju, kom vandaag banganju eten. áyá la nkésá, hij komt morgen vroeg. ntsiétama etswótswo, ik ben den heelen nacht niet gaan slapen. wé betswó l'etswó óyá ów'afeka, je komt altijd de laatste.*

OEFENINGEN.

1. Vervoeg in den toekomenden tijd (bevestigend en ontkennend) : **káol** (*zich haasten*), **bétsw** (*opstaan*), **kanel** (*denken*), **kanol** (*vertellen*), **il**, **émal**, **ón**, **ut**, **umb**, **úng** (*verdwalen*), **búng** (*zich vergissen*), **sé**, **yá**, **sángol** (*opheffen*), **lot**, **én**, **tswá**, **ékol**, **iman** (*weggaan*), **ól**.

2. Vervoeg de volgende zinnetjes (bevestigend en ontkennend) :

Ik zal morgen weggaan. Ik zal overmorgen de eieren nemen. Ik zal den heelen dag werken. Ik zal den heelen nacht rusten. Ik zal dikwijls terugkeeren. Ik zal eens priester worden. Ik zal over vijf dagen uit **Mbándáká** terugkomen. Ik zal het later doen. Ik zal de derde mand morgen brengen. Ik zal vandaag het tweede mes smeden. Ik zal aanstonds de zesde hak teruggeven. Ik zal den 23 der komende maand 12,50 fr. betalen. (Op) den Donderdag der komende week heb ik geen les.

3. Vertaal :

Het zal den heelen dag regenen. Dit werk ging gisteren niet wegens den hevigen regen ; ik was zeer nat en ben naar huis gegaan. Ik zal het doen den Vrijdag der komende week, of (**nkína**) den dag erop (volgende). Hij zal Zondag van de reis terugkeeren. Ik zal nooit (meer) kwaad doen. Zij zal morgen avond komen (= morgen met den avond, of : met den avond van morgen). Ik zal 's nachts niet (op) jacht gaan. De roeiers zullen 's morgens vroeg (**móngó**) van wal steken (**sémw**). Je zal morgen den bezoeker wekken om 5 ½ u. De wekker zal van te voren afloopen (**téfel**). Deze oude boom zal zeker eens omvallen met een hevigen wind. De laatste van de rij zal de deur sluiten. De heilige Stefanus (**Téfanosi**) was de eerste martelaar (**mántelu**). Sinksen (**Etómelo**) is de 50e dag na Paschen (**Pásika**). Kerstmis (**Lobóta** of **Eótswelo**) is de 25e der laatste maand van het jaar. Ik zal de klas gedaan hebben in 1941. Het volgende jaar zal ik de taal spreken. Gij zult dikwijls de boot der vaders zien. Zij zal geen maniok planten ginds in het veld over den weg. Gij zult eens een baksteen huis bouwen dichtbij den stroom. Zij zal overmorgen de laatste mais plukken. Je zal den vijftienden palmboom kappen en den 14en en de 16en laten (**tsik**). Zij zullen nog veel palmmoten geven, en de palmlatten zullen

kunnen dienen (**bəng**) voor het dekken van de kerk. Je zal water putten aan de bron.

4. Zet zooveel mogelijk in het meervoud (met elisies).
5. Zet alle zinnen in den ontkennenden vorm.

TWAALFDE LES

I. Bezittelijke voornaamwoorden of bijvoeglijke woorden (bankitsáina b'ěátelo, bekóbyá by'ěátelo).

1. De bezittelijke voornaamwoorden en de bezittelijke bijvoeglijke woorden (zie les 7, IV) worden gevormd van de gewone persoonlijke voornaamwoorden door vóórvoeging van **-ká** vóór de personen van het enkelvoud, en van **-k** vóór die van het meervoud. Samentrekkingen kunnen plaats hebben. We hebben dus :

<i>enkelvoud</i>	<i>meervoud</i>
-kárn of -kárni, <i>mijn</i> ;	-kísó, <i>ons</i> ;
-kávě of -kě, <i>jouw</i> ;	-kínyó, <i>uw</i> ;
-kándé of -káé, <i>zijn, haar</i> ;	-kíó, <i>hun, haar</i> .

Eigenlijk beteekenen deze woorden : *van mij, van jou*, enz. (1). Indien men deze grondbeteekenis goed in het oog houdt, dan begrijpt men zonder moeite de logische spreekwijzen, zooals vermeld onder 3, 6 en 8, die ons anders zonderling toeschijnen.

2. De bezittelijke voornaamwoorden (en bezittelijke bijvoeglijke woorden) zijn akkoord-woorden, en nemen dus het prefix aan dat in klasse en getal overeenkomt met het bepaalde zelfstandig naamwoord. Deze prefixen zijn steeds stijgend van toon, en laten dus geen elisie toe van den voorgaanden eindklinker, behalve bij **o**, **e** en **ba** en wanneer die eindklinker (**i** of **u**) tot medeklinker wordt (zie Inleiding, VI, 2 en 3). Bv.

bokúné òkárń (**bokún'òkárń**), *mijn jongere broeder* ;

(1) **-káísó**, enz. kan ook gehoord worden voor **-kísó** (zie Inleiding, VI, 6). **-ká** is een op verscheidene plaatsen nog gebruikelijke vorm voor het bezitwoordje **-a** (op andere plaatsen bestaat het alleen nog in de „kunst-taal”), evenals **-ná**, waarvan men zich ook in enkele dialecten bedient om de bezittelijke voornaamwoorden te vormen. Elders zijn nog andere vormingen in gebruik, doch overall beteekenen de bezittelijke voornaamwoorden woordelijk : *van mij, van hem*, enz.

bakúné bákám (**bakún'ákám**), *mijn jongere broeders* ;
bokelé bókáé (**bokelé'ókáé**), *zijn ei* ; **bekelé békáé** (**bekelé'ékáé**),
zijn eieren ;

eóto ékě (**eót'ékě**), *jouw bloedverwant* ; **bióto bikáwě**, *jouw bloed-*
verwanten (1) ;

bokeli bókíó (**bokěj'ókíó**), *hun beek* ; **bekeli békíó** (**bekěj'ékíó**), *hun*
beken.

3. Voor zaken gebruikt men de bezittelijke voornaamwoorden
(bijvoeglijke woorden) niet, doch het voornaamwoord **-kó** (zie les 10,
III, 2) verbonden met het zelfstandig naamwoord door middel
van het bezitwoordje **-a**. Bv. sprekende van een boom :

byili byá bókó (elisie : **byili by'ókó**), *zijn wortels* (*lekkol: de wortels van deze-*)
nkásá yá bókó (elisie : **nkásá y'ókó**), *zijn bladeren*.

Van boomen : **mposó yá békó** (**y'ékó**), *hun schorsen*.

Van stoffen : **bekóo byá bíkó**, *hare kleuren*.

4. Het bezittelijk voornaamwoord staat achter het zelfstandig
naamwoord. Om nadruk te leggen mag het echter ook vóórop
komen ; behalve de vorming met **-kó** (onder 3). Bv.

ékám nkána, *mijn zuster* (niet de zijne).

líkě likambo, *jouw palaber* (niet de mijne).

5. *Vader en moeder* hebben bijzondere woorden voor de ver-
schillende personen (zie les 9, I) ; het is dus overbodig nog de bezit-
telijke voornaamwoorden te gebruiken, tenzij terwille van de
duidelijkheid of den nadruk. Ook *oudere broeder (zuster)* kan, met
betrekking tot den eersten persoon, weergegeven worden door
málé (**nálé**), mv. **bamálé** (**banálé**).

6. Waar in het Nederlandsch twee bezittelijke voornaamwoorden
terugslaan op hetzelfde bezit, wordt in het **lonkundó** één bezittelijk
voornaamwoord en één persoonlijk voornaamwoord gebruikt. Bv.

mijn en jouw palaber, **likambo líkám la wě**.

jouw en zijn dorp, **bolá bókě l'endé**.

Indien de in bezit zijnde voorwerpen geen gemeenschappelijk
bezit zijn van de twee personen, dan moet men twee bezittelijke

(1) Men lette er op dat de prefixen van **-kě** en **-kíó** de euphonische klinker-
overeenkomst niet vertoonen, wegens het samengesteld karakter dezer
woorden.

voornaamwoorden gebruiken, al is er slechts één zelfstandig naamwoord. Bv.

*mijn palaber en het jouwe, likambo líkám la líkě (er zijn 2 palabers).
jouw dorp en het zijne, bolá bókě la bókáé (jij en hij zijn niet van éénzelfde dorp).*

cf Synthesis

7. Eigen wordt vertaald door **móngó**. Bv.

mijn eigen kind, bǎn'ókám mǎngó.

onze eigen prauwen, byáto békísó mǎngó.

(van een huis) zijn eigen dak, nsambá éy'íkó mǎngó.

Ditzelfde woord kan in verbinding komen met de persoonlijke voornaamwoorden, en dan vertalen we het in het Nederlandsch door *zelf*.

Bv. **em mǎngó**, *ik zelf*; **endé mǎngó**, *hij zelf*; **ís mǎngó**, *zij zelf*. In plaats van **endé mǎngó** kan men ook het zelfstandig naamwoord gebruiken: **bomǎngó**, en in plaats van **ís mǎngó**, hetzelfde in het meervoud: **bamǎngó**, *zij zelf*. Zoo ook: *zijn eigen veld*, **lisála j'ǎmǎngó**; *hun eigen zaken*, **bekéto by'ámǎngó**; *hun eigen palaber*, **likambo j'ámǎngó**.

cf Synthesis

8. De bezittelijke voornaamwoorden kunnen in verbinding komen met de onbepaalde telwoorden (zie volgende les, I), zooals in het Ned. *ons aller zaken*, **tǎma tǎkísó báumá** (afgekort: **tǎma tǎkís'áumá**); *de vader van hen allen*, **is'ékíy'áumá** (**isé ékís báumá**) (1).

Zoo ook met andere onbepaalde telwoorden:

tǎka tǎkínýó bǎmǎ, *de manden van sommigen onder u.*

bióto bikísó bǎngá? *de verwanten van hoevelen onder hen?*

Met lette er op, dat de onbepaalde telwoorden in deze gevallen steeds in de eerste klasse komen. Gebruikt men het prefix van de klasse waartoe het zelfstandig naamwoord behoort, dan slaat het daarop terug en verandert de heele beteekenis. Bv.

tǎma tǎkísó tǎumá, *al onze zaken*; **tǎka tǎkínýó tǎmǎ**, *sommige (enkele) uwer manden*; **bióto bikísó bǎngá**, *hoevele verwanten van hen?*

cf Synthesis

9. In plaats van de gewone bezittelijke voornaamwoorden hoort men soms nog een andere uitdrukking: den relatieven vorm van *zijn*, gevolgd door het voorzetsel **éka**, *bij*, met het persoonlijk voornaamwoord. Bv.

wáj'ól'éka wě (**wǎlí óle éka wě**), *jouw echtgenoot.*

(1) In dit geval kan het bezittelijk voornaamwoord bij **isé** en dgl. onmogelijk weggelaten worden (zie boven 5).

tofaká tól'ëka'mí, *mijn messen.*

bióto bil'ëk'ísó, *onze bloedverwanten.*

II. Persoons-infixen (byákwano by'ákeli).

Het lijdend en het meewerkend (datief-) voorwerp worden — wanneer zij niet worden uitgedrukt door een zelfstandig naamwoord (waar wij dus in het Ned. een persoonlijk voornaamwoord gebruiken) — in het lonkundó weergegeven :

1. Voor personen, door persoons-infixen ;

2. Voor dieren en zaken, hetzij door zaak-infixen (les 25, I), hetzij door het voornaamwoord -kó (zie les 10, III) na het werkwoord.

Voor personen wordt het persoonlijk voornaamwoord, samen met het infix, gebruikt wanneer het noodig is voor den nadruk of terwille van de duidelijkheid.

Hier volgen de persoons-infixen ; de tusschen haakjes geplaatste worden gebruikt vóór klinkers :

n, m (nj), *mij* ; ko (kw, k), *je* ; o (w, ow), *hem, haar.*
to (tsw, ts, t), *ons* ; lo (jw, j), *u (1)* ; a (a), *hen, hun.*

Zij worden gebruikt zoowel om het meewerkend als om het lijdend voorwerp uit te drukken. Wat betreft het meewerkend voorwerp, dient te worden opgemerkt, dat dit in het lonkundó niet enkel onzen datief weergeeft, doch ook alle gevallen, waar wij de voorzetsels *voor, aan, naar*, bezigen. Het infix n bv. kan dus zoowel *mij* beteekenen als *aan mij, voor mij, naar mij*. Alles hangt af van den vorm en de beteekenis van het gebruikte werkwoord.

De persoons-infixen komen in het vervoegde werkwoord onmiddellijk vóór den stam. Zij zijn laag. Hier volgen voorbeelden in den derden persoon enkelvoud. Stam *kúnd, slaan* :

á-n-kúnda, *hij slaat mij* ; á-to-kúnda, *hij slaat ons* ;
á-ko-kúnda, *hij slaat je* ; á-lo-kúnda of ê-kúnda, *hij slaat u* ;
-ô-kúnda, *hij slaat hem* ; -â-kúnda, *hij slaat hen.*

Men merke op, dat volgens de gewone regels het persoons-prefix a wegvalt vóór de klinkers.

(1) Zooals reeds gezegd, kan lo veranderen in e (Inleiding, VI, 5). Vóór klinkerstammen wordt e tot by of meer tot eby = *nj-eby-éta, ik roep u.*

á-fó-n-kúnde, *hij slaat mij niet*; **a-t-ô-kúnda**, *hij heeft hem niet geslagen*.

á-f-ô-kúnde, *hij slaat hem niet*; **ĩ-f-a-kúnda**, *hij zal hen slaan*.

Zooals blijkt uit deze voorbeelden, gedragen zich ook de vorm-infixen gelijk vóór een klinkerstam, wanneer het persoons-infix een klinker is. De vormen, die vóór een klinkerstam een l invoegen (zooals de **bofifo**), doen dit ook vóór een klinker-infix. Bv.

nj-ô-l-o-sangela, *ik heb hem gezegd*.

bá-ó-l-a-tóma, *men heeft hen bevolen*.

Voorbeelden van persoons-infixen vóór klinkerstammen :

á-nj-éna, *hij ziet me*; **tó-kw-éta**, *wij roepen je*;

ńj-ɔw-éna, *ik zie hem*; **njô-w-isa (njô-l-ow-isa)**, *ik heb hem verborgen*. **bá-tsw-ôka**, *zij hooren ons*; **tó-jw-éâ**, *wij kennen u*. **jw-â-úola**, *gij vraagt hun*.

Eénzelfde werkwoord kan twee persoons-infixen hebben, nl. wanneer het tegelijk een lijdend en een datief-voorwerp regeert. In dit geval staat het infix van het lijdend voorwerp vóór dit van den datief. Deze zegswijze komt vanzelfsprekend minder veelvuldig voor. Bv.

ńjokoyélakí, *ik heb hem je gebracht* (eerste **o** = *hem*; **ko** = *aan je*).

oôtowétela, *je hebt ons voor hem geroepen*.

iwá aǎkɔmpɔnɔla, *de dood heeft me je ontroofd* (je ontroofd aan mijn genegenheid bv.).

báókonkaa, *zij hebben je aan mij gegeven* (spreekende bv. tot een slaaf).

Njakomba áónkokaa, *God heeft mij aan je geschonken*.

III. Wederkeerend infix (**ǎkwano éâ nkengwélá**).

Om de wederkeerendheid uit te drukken gebruikt het **lonkundó** het infix **ya**, dat onmiddellijk vóór den stam komt, en dat nooit zijn uitgang (**a**) verliest. Bv.

á-ya-kúmya, *hij roemt zich zelf*. **bá-ya-sola**, *zij wasschen zich*.

Voor de duidelijkheid kan men er **bomóngó**, **bamóngó**, **endé móngó**, **wě móngó**, enz. aan toevoegen. (zie begin dezer les). Bv. :

ó-ya-langa wě móngó, *je bemint jezelf*.

De noemvorm is **n-jâ-kaná**, *zich berouwen*; **n-jâ-túngyá**, *zich zelf vastzetten, gevangen zetten*.

Dit infix **ya** is zoowel lijdend als meewerkend voorwerp. Bv. **bá-ya-tókoja**, *zij putten voor zich zelf* (1).

Vele werkwoorden, waarbij wij *zich* gebruiken, worden in het **lonkundó** rechtstreeks uitgedrukt door een intransitief werkwoord; **ya** is hier dus overbodig. Bv. **-bétam**, *zich te slapen leggen*; **sunam**, *zich neerbuigen*, enz.

Het enkelvoud van den bevestigenden imperatief neemt steeds het prefix **o** wanneer er een infix (van persoon of wederkeerend) bijkomt. Bv. : **o-ya-solá**, *wasch je*.

TOEPASSINGEN.

ilombe ikísó itakwēlakí, *ons huis is op ons gevallen*. **óyakúmya wē móngó, mpókwi méjé**, *je roemt jezelf, ik geloof je niet*. **tođwūola nsango yá bolá bókáwē, ko aōtosangela**, *wij hebben hem nieuws (mv.) van jouw dorp gevraagd, en hij heeft (het) ons gezegd*. **ōtōma lōko jwá lisála líkáé**, *hij zendt hem (in de) richting van zijn veld*. **balá mpokú ékám móngó; bolelo w'ékó ék'éné**, *zie mijn eigen bananenplanting; dit is hare grens*. **tsifotéla ilombe ikísó, nsambá éy'íkó éókita esesú**, *wij zullen ons huis dekken, zijn dak is versleten (is geworden versleten voorwerp)*. **ónkaá ntelá éńko**, *geef me die banaan*. **njólúola lotómo jw'ómóngó**, *ik heb hem zelf verlof gevraagd (ik heb het verlof gevraagd van hem zelf)*. **ilongo ikám la íkísó bale ilanga**, *mijn familie en de hunne leven in vijandschap*. **onyí ale ikísó yōmba**, *dat is onze zaak (niet die van een ander)*.

OEFENINGEN.

1. Verhef je niet (**sángy**) boven je makers. Je eigen kinderen hebben je zaken bedorven. Een kok (**bolámbi**) vergeet zich zelf niet. Hij heeft hem niets gezegd. Ik heb hem het nieuws gemeld op hun **lokolé**. Gij hebt mij mijn trommen gebracht. Hebben ze u uw kippen teruggegeven? Is dit jouw prauw? Ja, gij zult ze erkennen aan (met) haar hoogen steven. Men heeft ons onze roei-spanen uitgedeeld. Wasch je met het water van je eigen bron. We zien ons zelf in onzen spiegel. De Blanken verheffen zich zeer hoog (= boven) met hun vliegtuigen. De luipaard heeft mijn drie geiten gepakt. Je meester heeft je geroepen; heb je zijn roep niet gehoord? Ik heb hem (wel) gehoord, doch ik heb me verstopt. Zich verstoppen is niet goed. Het is niet goed zich zelf te roemen.

(1) In sommige dialecten beteekent dit infix ook *elkander*. **bá-ya-langa**, *zij beminnen elkander*, of *zij beminnen zich zelf*. *Elkander* kan echter door een bijzonderen vorm van het werkwoord vertaald worden (uitgang **ANA**, zie les 18, I).

Wij kennen u aan uw taal. Ik heb ze gezien in jouw bananenplanting. Zij hebben mij mijn schaaf gebracht. Ik roep hem, doch hij antwoordt (*amb*) mij niet. Je varken heeft mijn aardappelen uitgegraven met zijn snuit. Ik gaf je mijn trektang. Hij heeft zijn hoofdharen uitgerukt (*bíl*). Je hebt je een vinger afgesneden met hun zaag. Ik heb een boom gekapt, ziehier zijn wortelen. Hij wierp zich in het bosch uit schrik voor mijn hond. Ik zal u opwachten ginds ver aan het begin van uw vang-afsluiting. Ik heb hem vijf frank gegeven en hij bedankt me niet.

2. Zet, zoo mogelijk, in het meervoud en omgekeerd.

3. Maak de elisies.

4. Zet in alle personen enk. en mv. : mijn prauw, mijn bloedverwant ; mijn hoed ; mijn palaber ; mijn bijl ; mijn hak ; mijn tafel ; mijn zuster ; mijn jongere broeder.

DE TIENDE LES

I. Onbepaalde telwoorden (*m̄banjĩ yã nkóloswélé*).

1. Deze zijn :

1° -*umá*, *allen*, *alle* ; het prefix is hoog. — *die valt ook freq. 89*

2° -*m̄š*, *enkele*, *sommige* ; met stijgend prefix.

3° -*ngá*? *hoevele*? met hoog prefix.

4° *nkó*, *geene*.

5° *wēngi* of *ótswá*, *ieder*, *elk.* (: *allebei ombeanderlijke woorden*)

-*umá*, -*m̄š* en -*nga* zijn akkoordwoorden ; zij stemmen met de klasse van het bepaalde zelfstandig naamwoord overeen. -*umá* neemt de medeklinker-prefixen aan (1). Hun *plaats* is achter het naamwoord ; om nadruk te leggen kunnen -*umá* en -*m̄š* ook voorop staan. -*nga* staat gewoonlijk aan het einde van den zin.

nkó en *wēngi* (*ótswá*) zijn onveranderlijk ; zij zouden ook kunnen beschouwd worden als voorzetsels. Zij staan steeds vóór het naamwoord, dat zoowel enkel- als meervoudig kan zijn.

Voorbeelden :

banto bá-umá, *alle menschen* ; *byáto bé-umá*, *alle prauwen* ;

banto b̄á-m̄š, *sommige menschen* ; *byáto b̄é-m̄š*, *enkele prauwen* ;

banto bá-ngá? *hoevele menschen*? *byáto bé-ngá*? *hoevele prauwen*?

(1) In plaats van -*umá* kan men ook zeggen : -*umáká*, of -*nkumá* en -*nkumáká*. Een synoniem van -*m̄š* is -*motsí*.

Hulstaert 6.

(*) *ótswá* : meestal gebruikte van *tsá*. In : *ótswá* *tsá* (ieder dag)
wēngi : *tsá* : *wēngi* *tsá* (ieder menschen)

bitóo bí-umá, alle kleederen ;	tóma tó-umá, alle zaken ;
bitóo bí-mǒ, enkele kleederen ;	tóma tǒ-mǒ, enkele zaken ;
bitóo bí-ngá? hoevele kleederen?	tóma tó-ngá? hoevele zaken?
nsálá í-umá, alle pluimen ;	mbáta í-umá, alle stoelen ;
nsálá í-mǒ, enkele pluimen ;	mbáta í-mǒ, enkele stoelen ;
nsálá í-ngá? hoevele pluimen?	mbáta í-ngá? hoevele stoelen?

2. -umá kan ook in het enkelvoud gebruikt worden, bv. **bont'óumá**, *heel de menschheid*; zelden : heel den mensch. **ngond'ëumá**, *het, heele bosch*. **eyeng'ëumá**, *heel de week* (1), *of alle weken*.

Zonder bepaald zelfstandig naamwoord kan -umá voorop staan met algemeen akkoord. Bv.

nd'óumá ngonda, *in het volle bosch* ;
l'óum'ótswó of **l'äum'ótswó**, *in vollen nacht, midden in den nacht* ;
l'óumá nkésá of **l'äumá nkésá**, *in den vroegsten morgen* ;
l'óumá mpambá, *uit volle macht* ;
óum'ónto, *een echte mensch*.

Na **wéngí** kan ook nog -umá gebruikt worden om aan te geven *ieder en allen, ieder van allen*. Bv. **wéngí bonto óumá**, *iedere mensch en allen*; **wéngí bant'äumá**, *allen en ieder in het bijzonder*.

3. Van -nga? *hoeveel?* wordt een onbepaald bijwoord van tijd gevormd nl. **língá** (cfr. les 11, V). **língá?** als vraagwoord beteekent *welke dag?*

4. Om ons „beide” te vertalen, bedient men zich in het lonkundó van het telwoord „twee”, met het persoonlijk voornaamwoord. Bv. *wij beiden, ís'áfé* ; *(zij) beiden, íy'áfé*.
beide zaken, tóma tókó tófé ; *beide kleederen, bitóo bíkó bifé*.

Ter versterking kan er ook nog -umá aan toegevoegd worden. Bv. **ís'äum'áfé**, *wij allebei*. **túka tókó tóumá tófé**, *beide manden*.

Dezelfde uitdrukkingwijze kan gebezigd worden voor meerdere getallen. Bv. *gij (alle) drie, íny' (äum') ásáto* ; *alle vier de honden, mbwá ík'ium'ínsi*.

(1) De heele week, enz. geeft men liever weer door **eyenga (éâ) bonkúndu** en dgl.

II. Zinsbouw.

De gewone volgorde der zinsdeelen is : onderwerp, gezegde, meewerkend voorwerp, lijdend voorwerp, bepalingen van wijze, plaats, tijd. Bv.

bonto úkúmwákí la loángu móngó áńko ndá mbóka, een mensch liep zeer vlug daar op den weg.

De bepaling van plaats **áńko** komt vóór **la loángu**, als men op deze bepaling van wijze nadruk wil leggen :

bonto úkúmwákí áńko ndá mbóka la loángu móngó ; zoo ook, ter wille van de duidelijkheid : **bonto úkúmwákí áńko ndá mbóka éá íóngu** (op den weg naar de haven) **la loángu móngó**.

Vergelijk ook met dezen zin : *de vader zal de volgende week zijn kind met veel liefde suikerriet geven in het veld* :

isé ifokaa bõna bosongo la lolango móngó ndá lisála nd'éyeng'éyóyá.

Om de lengte te vermijden zegt men hier liever : **nd'éyeng'éyóyá, isé...** enz. Zulke bepaling van tijd kan steeds voorop in den zin komen om den anders te langen zin te vermijden. Wanneer er echter nadruk dient op gelegd te worden, behoudt men ze liever aan het einde van den zin.

Korte bepalingen (**lóbí, áńko**, enz.) komen onmiddellijk na het voorwerp. Bv. **isé ifokaa bõna bosongo lóbí...** enz. **isé ifokaa bõna bosongo áńko...** enz. **óló(kó)** echter komt onmiddellijk na het werkwoord : **isé ifokaa ólókó bõna bosongo...** enz.

De leerling heeft van morgen zijn boek met veel zorg gelegd in het huis van den onderwijzer, wékoli aólámbya bonkándá bókáé la jósó ngáé nd'ílombe y'ólaki la nkésá. Of : **wékoli aólámbya bonkándá bókáé la jósó móngó lilekí nd'ílombe yá...** Ook kan **la nkésá** vooropstaan. *De vader sloeg 's nachts (of : eergisteren nacht) zijn kind zeer hard (met een stok) in het huis van iemand anders* : **isé ákúndákí bõna la bõló ngáé nd'ílombe y'ónt'ómó l'ótswó**. Of : **isé ákúndákí bõna la nganja nd'ílombe y'ónt'ómó l'ótswó bókí lífé**. Of : **l'ótswó bókí lífé isé ákúndákí...**

III. Naamwoordelijke bepalingen.

De volgorde der naamwoordelijke bepalingen begint zich sterk aan te passen aan de Europeesche spreekwijze. De echte, door de oude inlanders — en ook door jongeren, die diep in het binnenland

wonen — steeds gebruikte volgorde is deze : naamwoord, aanwijzing van plaats, bezit, hoedanigheid, hoeveelheid. Bv.

1. *tůka toné tůkám tswă bůlů tótáno*, *deze mijn vijf sterke manden.*
2. *tůka toné tsw'ónkonji tswă bůlů tótáno*, *deze vijf sterke manden van den chef.*

3. *mbáta yă mbolo isáto*, *drie ijzeren stoelen.*

4. *falánga y'óm'ókám ífé*, *2 fr. van mijn echtgenoot.*

5. *botámbá wă mmuma w'ótálé*, *een hooge vruchtboom.*

6. *etóo éâ bolaki éâ jilangi*, *het prachtige kleed van den onderwijzer.*

Onder invloed der Blanken hoort men ook reeds veel :

1. *tůka toné tůkám tótáno tswă bůlů.*
2. *tůka toné tótáno tswă bůlů tsw'ónkonji* ; of : *tůka toné tswă byůlů tótáno tsw'ónkonji.*
3. *mbáta isáto yă mbolo.*
4. *faláng'ífé y'óm'ókám.*
5. *botámbá w'ótálé wă mmuma.*
6. *etóo éâ jilangi éy'olaki.*

Wil men nadruk leggen, dan kan men het bezittelijke voornaamwoord niet enkel vooropzetten (zie vorige les), doch ook na het getal plaatsen : *tůka tótáno tůkám*, *mijn* (niet jouw) *vijf manden.*

-*umá*, *alle*, en -*mă*, *sommige*, komen vóór het bezittelijk voornaamwoord : *byělá béumá bėkísó*, *al onze nooden.*

IV. Passieve vorm (ekambema).

De passieve vorm wordt weinig gebruikt ; men neemt meest zijn toevlucht tot een omschrijving met den aktieven vorm (*ekamba*). Men hoort hem nochtans wel. Om den passief te vormen, voegt men gewoonlijk *am* achter den stam. De vervoeging is voor het overige gansch aan deze van den aktief gelijk. Bv.

-*kel*, *doen* ; -*kelam*, *gedaan worden.*

-*ft*, *wegjagen* ; -*ítam*, *weggejaagd worden.*

-*ét*, *roepen* ; *étam*, *geroepen worden.*

Stammen waarvan de klinker *a* is, vervangen *am* door *em* :

-*lang*, *beminnen* ; -*langem*, *bemind worden* ;

-*sang*, *zeggen* ; -*sangem*, *gezegd worden* ;

-*bát*, *bezitten* ; -*bátem*, *in bezit zijn van.*

Bv. *Het werk wordt gedaan*, *bolemo bókambema. Het palaber*

wordt „gehad”, **likambo líátema**. De geiten zijn weggejaagd geworden, ntaa **yólitama**. De roeiers werden geroepen, **balúki bétámáki**. Deze jamswortels worden niet gegeten, **mmomá iné ífólémé**.

Slechts enkele werkwoorden krijgen **an**, in plaats van **am** :

-**fím**, weigeren ; -**fíman**, geweigerd worden.

-**fit**, bederven ; -**fitan**, bedorven worden.

-**ók**, hooren ; -**ókan**, gehoord worden.

Enkele andere (transitieve) werkwoorden nemen den vorm van den causatief :

-**én**, zien ; **ény**, gezien worden.

-**tén**, doorsnijden ; -**tény**, doorgesneden worden.

-**bún**, breken ; -**búny**, gebroken worden.

-**át**, splijten, scheuren ; -**áts**, gespleten, gescheurd worden.

Meerklankgrepige werkwoorden, die eindigen op **ol**, veranderen **ol** in **w** :

-**kombol**, openen ; -**kombw**, geopend worden ;

-**tókol**, putten ; -**tókw**, geput worden.

TOEPASSINGEN.

nkolé íngá yókana éndo, hoevele seintrommels worden hier gehoord? **ímó yókana**, **ímó ífókáné**, sommige worden gehoord, andere worden niet gehoord. **wéngi bekolo béumá alé nk'eléng'émôkó**, 't is elken dag dezelfde wijze (= hetzelfde). **ántúmola ótsw'áéfa**, hij beledigt me elken dag. **babáyá bák'áumá baóákema la nsété**, al die planken zijn vastgehecht met nagelen. **isúa íkó iyá lóbí éndo**, die boot komt morgen hier. **byáto bék'éfé beólóswa**, beide prauwen zijn hersteld. **baékoli há botsína botóá básónámáki lífé**, zes ijverige leerlingen werden eergisteren uitgekozen. **tókó tóumá tókárín toólónwa**, al mijn maniok is uitgeplant. **toólamba bont'onto ntelá ísát'ísáto**, wij hebben elk drie bananen gekregen. **báókenda lokendo íy'ánei**, zij zijn alle vier (met vier) op reis gegaan. **bitóo bíkó bíumá bífé bíósoa la mbúla**, allebei de kleeders zijn nat geworden door den regen.

OEFENINGEN.

1. Verbind de volgende zelfstandige naamwoorden met alle onbepaalde telwoorden (en vertaal de uitdrukkingen) : kind, smid, huis, geneesmiddel, beker, prauw, bijl, palmnoot, palmpit, priester, meester, tafel, touw, mes, bosch.

2. Zoek de passieve vormen van de volgende stammen (en vertaal) : **téfel**, **kamb**, **úl**, **búng**, **túngol**, **bétol**, **kol**, **kelemol**, **kat**, **kit**, **kal**, **komb**, **bák**, **bás**, **lík**, **lak**, **lúk**, **fím**, **kafol**, **ók**, **át**, **tén**.

3. Vertaal de volgende zinnen :

De vader heeft aan elk zijner kinderen vijf vruchten uitgedeeld. In dat heele bosch zijn geen vruchtboomen. Zij hebben alle vier zeer hard gewerkt. Die doeken zijn alle vijf gescheurd. Ik werd midden in den nacht geroepen. Dit mes werd midden in het bosch gevonden. Die vier schoone manden van de vrouw zijn alle kapot. Men heeft hem reeds eergisteren gezien (*passief*) in Coq. De deur van het hok was geopend en de kippen zijn alle tien weggevlogen (de kippen zijn weggevlogen alle tien). Hoeveel potlooden heeft elke leerling ontvangen? De boomen zullen de volgende week geplant worden. Nu zijn er geen hakken om putten te graven. Al mijn kleederen zijn afgehaakt. Geen een is er. Deze brieven zijn alle geschreven met vele fouten. (Er) zijn enkele sinaasappelen uitgepikt. Het lijkt werd gisterenavond begraven. Alle koperen ringen van den grijsaard zijn uitgegraven. De onderwijzer heeft zijn twee honden gezien in het huis van den kapita. De voet van den jongen is verpletterd door een balk. Uw palabers zijn ontdekt. Heel de vergadering is uiteengestoven door (la) het gevecht. Al het zout is gesmolten met den regen. Beide kinderen zijn gewekt. Ze zijn allebei gewasschen. De potten zijn ontdekt door (la) den hond van die vrouw.

VEERTIENDE LES

I. Vraagwoorden (byúójwá).

Het lonkundó bezit weinig vraagwoorden. Ziehier de meest gebruikte :

1. ná, *wie, wat?* Kan ook vervangen worden door é.

bont'ónko ná? *wie is die mensch?*

bont'onýí ale ná? *wat is die mensch (wat doet hij, bv.)?*

ákela ná = ákela é? *wat doet zij, wat zegt zij?*

ónko é = ónko ná? *wat is er? wat is dat? wie is dat?*

endé ale bōna óá ná? *van wien is hij een kind?*

tōma toné tswā ná? *wiens zaken zijn dit?*

ilombe yá é? *wiens huis?*

In het meervoud zet men, bij personen, gewoonlijk baa vóór ná, hetgeen altijd dient te gebeuren wanneer het naamwoord-onderwerp (in een relatieven zin) ver afstaat van het vraagwoord en wanneer het naamwoord voorwerp is. Bv.

banto bákí w'ótómáká la wāto baa ná? *wie zijn de personen die je met de prauw hebt weggestuurd?*

ósangéláki baa ná? *aan wie heb je het gezegd?*

wámbyáki sandúku éka baa ná? *bij wie heb je de kist neergezét?*

Voor zaken gebruikt men niet *baa*, doch alleen *ná*, of men bezigt het vraagwoord *nkó* met het koppelwoord, zooals we later zullen zien.

De zegswijze *éâ ná?* *van wat?* komt overeen met ons „Wat denk je wel? Geen kwestie van!”

2. *mó*, *hoe*. Kan verbonden met *ngá*, *zooals*, of met *te*, *dat* (voegwoord) : *bont'ónko ale mó?* *hoe is die mensch?*

ólúka mó? *hoe roei je?*

ókela mó? *hoe zeg je?* of : *hoe doe je?* Terwille van de duidelijkheid zegt men liever : *ókela ngámó?* *hoe doe je?* *ókela te mó*, *hoe zeg je?* *wat zeg je?* (of : *ókela te é?* *wat zeg je?*)

ale yándá yá ngámó, *wat is dat voor een bijl?* (vraagt naar de hoedanigheid).

3. *é* dient om een gewonen vragenden zin te maken. Men kan het vervangen door den eindtoon van den zin niet te laten zakken. *ale la yomba é?* *heeft hij iets?* *aólúndola lokendo é?* *is hij terug van de reis?*

4. *nkó*, *waar?* Vraagt naar de plaats. *aótswá nkó?* *waarheen is hij?*

bolaki ale nkó? *waar is de leeraar?*

mbwá imáki nkó? *van waar is de hond gekomen?*

5. *-ngá*, *hoeveel*; zie vorige les, onbepaald telwoord.

6. *ńa*, *zet den zin in*; is een vragend voegwoord, dat men zou kunnen vergelijken met het Nederlandsch *welnu?*

ń'òkele ngámó? *Welnu, wat ben je vanzins te doen?*

ńa ńkele mó? (*ńá ńkele mó?*) *Wel, wat wil je dat ik doe?*

ńa o ko, ńa mpé. *Wel, wat zou ik anders, wat kan ik er aan doen?*

ńa é? *En wat anders?* = *Wel natuurlijk!*

7. *la*, in het begin van den zin, geeft den nadruk te kennen. Het wordt meestal voorafgegaan door een naamwoord of een voor-naamwoord. Bv.

onyí la bándélé é? *Is dat een blanke daar?*

ónko la Eale é? *Is dat Eale daar?*

ókó la áwáki lóbi? *Is het zij die gisteren gestorven is?*

wě la ođyá? *Ben je gekomen?*
 ís la bađyá é? *Zijn zij gekomen?*
 baŕlo la tóluole é? *Het onkruid moeten wij het uittrekken (of misschien omhakken bv.)?*

8. Andere vraagwoorden uit onze talen worden door vraaguitdrukkingen weergegeven. Bv.

la ná? = la é? a) *waarmee?* (woordelijk : met wat)?
 b) *waarom?*

ndá ná of ndá é? *waarin, waarop?*

(la) ntsína éâ ná? = ntsín'ěâ é? *om welke reden? waarom?*

(la) ntsína ná? = ntsína é? = bokóo é? = l'okóo é? = la bokóo
 wá ná? = l'okóo wá é? = l'okongó wá ná? = eloko éâ é? = eloko
 éâ ná? = nd'éwela éâ ná? = l'ewel'ěâ é? = jöi ná? = likambo ná?
 enz., *waarom, om welke reden, ter wille van wat, uit welke oorzaak?* enz.
 ekeké ná? of meer gebruikt ekek'éle nkó? *wanneer? (welke tijd?)*

II. Subjonctief (etsingamaka).

1. De *affirmatieve vormen* van den subjonctief worden gevormd door : een hoogtonig prefix, den uitgang e, en den steeds laagtonigen stam (welke ook de grondtoon weze). Bv.

kúnd, *slaan* ; ákunde, *dat hij slaat*.

túngam, *gevangen worden* ; átungame, *dat hij gevangen worde*.

Een voorwerps-infix echter maakt de eind-e hoog en brengt den stam tot zijn oorspronkelijke toonshoogte terug, terwijl in meerklankrepige woorden de bij-klankgrepen de toonshoogte van den uitgang volgen. Bv.

á-ko-kúndé, *dat hij je slaat* ; ô-sangél-é, *dat hij hem zegge*.

De subjonctief drukt een wensch uit. Hij wordt ook gebruikt na werkwoorden die het willen, verlangen, bevelen, wenschen, passen te kennen geven : -lang, sím, tóm, sangy (*zich voornemen*), bong, elam (*passend zijn*) ; alsook na voegwoorden, die een doel, een wensch, een wil uitdrukken : omeka (*liever, beter*), te (*opdat*), wáte (*opdat namelijk*), kelá (*opdat*) :

ńdanga ńkende, *ik wil weggaan* (uitspreken : ńdangă ńkende).

átóma ókole, *hij beveelt je te nemen*.

áonga ósuname, *het past dat je bruijt*.

ńkende? *mag ik gaan? (wil je dat ik ga)?*

tókime nyama, *laten wij het dier volgen.*

omeka mbwe, *ik sterf liever* (uitspreken : omekã mbwe).

yélá nkái kelá tósmwe, *breng de roeispansen dat wij van wal steken.*

yökole yúka káólá tókendé, *ga de mand halen dat we gauw vertrekken.*

2. Zie hier de volledige vervoeging van den gewonen praesens-subjonctief van den stam -bónd, *wachten op*, met en zonder infixen :

m-bond-e, dat ik wachte	n-ko-ónd-é, dat ik op je wachte
ó-ond-e, dat je wachte	ó-m-bónd-é, wacht op mij
á-ond-e, dat hij wachte	á-to-ónd-é, dat hij op ons wachte
tó-ond-e, dat wij wachten	tsw-ô-ónd-é, laten we op hem wachten
ló-ond-e, dat gij wachte	jw-â-ónd-é, wacht op hen
bá-ond-e, dat zij wachten	bá-lo-ónd-é, dat zij op u wachten.

Voorbeelden van een laagtonigen stam met en zonder infix :

á-om-e, dat hij doode	ô-om-é, dat hij hem doode
ó-om-e, dat je doode	w-ô-om-é, dood hem.

Stammen eindigend op a veranderen a in e; de op e uitgaande krijgen geen e meer bij. Ook deze stammen volgen de uiteengezette toonregels.

Bv. ô-la, *dat je ete*; maar ô-lé, *dat hij hem opete.*

é(b), *weten, kennen*, wordt in den subjonctief meestal : ey; bv. bêye, *dat zij weten.*

3. De subjonctief op afstand duidt aan dat de handeling op afstand van den aangesprokene dient te geschieden. Hij wordt gevormd met het infix ó (of yó). Zie hier de vervoeging :

nj-ó-ond-e	ó-ó-ond-e	á-ó-ond-e
tó-ó-ond-e	ló-ó-ond-e	bá-ó-ond-e.

Vóór een klinkerstam valt o weg. Bv. -us, *werpen* :

nj-ús-e	ó-ús-e	á-ús-e
tó-ús-e	ló-ús-e	bá-ús-e.

Met infix ya, *zich zelf* :

nj-ó-ya-ónd-é, ó-ó-ya-ónd-é, á-ó-ya-ónd-é, enz.

nj-ó-ya-us-é, ó-ó-ya-us-é, á-ó-ya-us-é, enz.

4. De *habitualis* neemt den uitgang ake. Hij geeft te kennen dat de wensch, of het bevel, enz. meermalen of voortdurend dient te worden opgevolgd. Hij wordt ook gebruikt als *habitualis* van den

indicatief-obligatief. Dus : **ákendake** (let op de uitzondering op den gewonen euphonie-regel), *dat hij meermalen ga ; dat hij voortga met gaan ; hij moet meermalen gaan ; hij moet blijven gaan.* Stam **bónd** :

ín-bond-ake, *ik... ó-ond-ake*, *je... á-ond-ake*, *hij...*

tó-ond-ake, *wij... ló-ond-ake*, *gij... bá-ond-ake*, *zij...*

Men infixen : **á-m-bónd-áké**, *op mij* ; **á-ko-ónd-áké**, *op jou* ; **ô-ónd-áké**, *op hem* ; **á-to-ónd-áké**, *op ons* ; **á-lo-ónd-áké**, *op u* ; **â-ónd-áké**, *op hen*.

Stam **sangel**, *zeggen tot*, met infixen :

á-n-sangél-áké, *dat hij mij meermalen zegge* ; **á-ko-sangél-áké**, *tot je* ; **ô-sangél-áké**, *tot hem* ; **á-to-sangél-áké**, *tot ons* ; **á-lo-sangél-áké**, *tot u* ; **â-sangél-áké**, *tot hen*.

De stammen die uitgaan op een klinker, krijgen als suffix slechts **ke**, hetwelk **ke** wordt, wanneer de eindklinker **ε** is, zelfs waar deze in **a** is veranderd (zie les 6, IV, C).

5. De *habitualis op afstand* ontstaat uit de ineenwerking van beide voorgaande vormen, nl. infix **ó** en suffix **ake**. Bv.

Stam **-sang**, *zeggen*. **á-ó-sang-ake**, *dat hij meermalen ga zeggen*.

Deze vorm beteekent dat de handeling op afstand en meermalen plaats hebbe.

Het suffix **ake** volgt dezelfde euphonische en toonregels als de gewone *habitualis* (onder 4). Bv.

bá-ó-to-sangél-áké, *dat zij ons komen zeggen*.

bá-ôk-ake **bási**, *dat zij gaan baden*.

6. Een *tweede habitualis op afstand* wordt gevormd met het infix **ó** en het suffix **áká** (1). Hij voegt bij den voorgaanden vorm de beteekenis dat de handeling op verscheidene plaatsen dient te worden verricht. Bv.

baôkenda te báôkotáká betámbá, *zij zijn weggegaan om op verscheidene plaatsen boomen te gaan kappen*.

ótokaá balófa tóólofake nsé, *geef ons vischhaakjes dat wij gaan hengelen* (meermalen op dezelfde plaats). Maar :

ótokaá balófa tóólófáká nsé, *geef ons vischhaakjes dat wij gaan hengelen* (op verscheidene plaatsen).

(1) Deze vorm volgt dus niet de gewone toonregels van den subjonctief (zie hierboven 1).

N. B. Het infix **ó** valt in deze beide vormen weg vóór een klinker. Bv.

éta banto bá-ímol-ake sandúku, roep mannen dat zij de kisten komen wegnemen.

yéte banto bá-ímól-áká bekoka, ga mannen roepen, dat zij de omgevallen boomen gaan wegruimen.

7. De opvolgende of subsequeante subjonctief duidt aan, dat de handeling na een voorafgaande dient plaats te hebben. Men zou hem ook kunnen noemen : toekomstige subjonctief, of subsequeante toekomstige vorm. Men kan hem vertalen door : dat hij kome in de toekomst na... ; dat hij eerst dit of dat doe en daarna kome. De voorafgaande handeling wordt heel dikwijls niet uitgedrukt. Deze vorm wordt weergegeven door den gewonen subjonctief (zie hierboven 2) voorafgegaan door de voegwoorden **mpángá**, of **mpá**, **kángá** of **ká**. Bv.

kendá felé bolá, mpáng'óye, ga even naar huis, je kan daarna komen.

mpá níje, ik zal daarna wel komen.

káng'óókole lóbí, je mag dan morgen komen halen.

8. Ten slotte bedient men zich in het **lonkundó** van den subjonctieven vorm met voorvoeging van **yó** (meerv. **ló**) om de gebiedende wijze op afstand uit te drukken (zie les 6, V).

TOEPASSINGEN.

ńkosangela te óoke bási nd'íóngo, ik zeg je dat je zoudt gaan baden aan de haven. onyí la wáto wá Eale é? Is dat daar de prauw van Eale? ńsima ńdókole bolokó, Ik zou willen mijn geval witeenzetten. ńkosangélé jói é? Mag ik je iets zeggen? Ik zou je iets willen zeggen. ókíte bolá ngámó? Hoe wil je (hoe zal je) thuis geraken? ńjâkí te ńjambole mmuma, flanga ifonds, Ik kwam om de vruchten op te rapen, zij zullen bederven (woordel. zij willen bederven). ómeke felé óluke nkái é? Zou je eens willen probeeren (roeispanen) te roeien? ńkele la yómb'iné ná? Wat kan ik met deze zaak doen? ńtombe yúka ńko nkó? Waarheen zal ik die mand dragen? of : Wat kan ik met die mand doen? lína líkě ná? Hoe heet je (woordel. : je naam wat)? éta bokúné áókambe bolemo, roep je jongere broeder, dat hij kome werken. áfólangé la é? Waarom wil hij niet? áóluolake ballo, dat hij het onkruid (meermalen) kome wittrekken. yókole lóngo óólaláká mbóka, ga een hak nemen en de wegen effenen.

OEFENINGEN.

1. Vervoeg de volgende werkwoorden in den gewonen subjonctief en vertaal tevens : **bom, sang, kúnd, kund, téfel, kel, ón, il, búng, kumb, sém, én, ól.**

2. Vervoeg (en vertaal) in den gewonen subjonctief : *hem doodden, mij slaan, je beledigen, ons hooren, u zeggen, hen brengen, zich scheren, zich wasschen.*

3. Vervoeg (en vertaal) de volgende werkwoorden in den subjonctief op afstand : *een boom kappen ; het kind slaan ; de lans werpen ; de boot zien ; maniok planten ; een banaan eten ; gras uitrukken ; een pot koopen.*

4. Vertaal en vervoeg in den afstands-subjonctief op meerdere plaatsen : *ons wegstooten ; hen van wal doen steken ; je buigen ; mij vergeten ; zich verheffen ; hen brengen ; u wekken.*

5. Vervoeg in den habitualis van den subjonctief : *bidden, lezen, roepen, dompelen, toezien, schrijven, schaven.*

6. Vervoeg in den habitualis (met infixen) : *mij haten, je gelooven, hem vragen, ons bedanken, u beweenen, hem loslaten, zich berouwen, zich wasschen, zich bewaken.*

7. Vervoeg in den subsequenten subjonctief : *gaan, komen, leven, binnengaan, fluiten, zingen, onderwijzen, leeren, weten, neerdalen, bewaren, verkoopen, binden, geven.*

8. Vertaal :

Ik wil dat je vandaag terugkeert naar huis. Hij zal dan morgen den brief wel schrijven. Het is niet goed dat je den stroom oversteekt met dezen storm. Waarom wil je niet dat ik in de prauw stappe? Zou je willen ondergaan? Ik zal dan maar blijven. Wie is daar? Ik, ik zou willen een boek koopen. Ga het liever halen in het magazijn. Het is goed dat wij gaan bidden in de kerk. Ik zou u iets willen zeggen. 't Is goed dat je je haast, dan kan ik nog mijn fuiken gaan nazien. Het past dat gij de ouderen eert. Waarom moet je altijd loopen? Waar moet ik de manden neerzetten? (Ik zou willen) u de hand geven (**sambel**). Gij moet de oude mannen groeten. Hoe wilt gij den stroom oversteken? Is dat daar de onderwijzer? Ja, hij is het. Zou ik hem gaan groeten? Neen, het is beter dat je hier blijft. Ben je gekomen? Ja, ik zou je wat willen zeggen en dan terug naar huis gaan. Van waar kwam je? Wiens hond is dit? Wat is dat voor een bijl? Is het een goede bijl? Zou je eens willen probeeren een boom ermee te vellen? Wat kan ik met dien boom doen? (Waar zal ik dien boom dragen?) Je kan er planken mee zagen. Zal ik je zaag brengen dat je begint? Neen, laat ze maar. Het past dat kinderen hun ouders eeren (**fik**). Ik zal eerst een bad nemen, daarna zal ik u komen opzoeken (vinden).

Ga je even wasschen, daarna kan je komen eten. Zal ik hier blijven? Natuurlijk, waarom wil je weggaan? Waarom weigert gij me steeds eten? Wat (is) dat? O, ben jij het? Wat wil je dat ik er aan doe? Wasch je elken dag. En waar is het water? Hier is het.

VIJFTIENDE LES

I. Subjonctief (vervolg).

De ontkenkende vormen van den subjonctief zijn :

1. *Het gewone praesens* gevormd met het infix **fó** en den uitgang **a**.

Klinkerstammen voegen een **l** tusschen **fó** en den stam. Bv.

táng, *meenen* :

m-pó-táng-a, *dat ik niet meene* **tó-fó-táng-a**, *dat wij niet meenen*

ó-fó-táng-a, *dat je niet meent* **ló-fó-táng-a**, *dat gij niet meent*

á-fó-táng-a, *dat hij niet meene* **bá-fó-táng-a**, *dat zij niet meenen.*

Stam **ók**, *hooren* :

m-pó-l-ók-a, *dat ik niet hoore* **tó-fó-l-ók-a**, *dat wij niet hooren*

ó-fó-l-ók-a, *dat je niet hoort* **ló-fó-l-ók-a**, *dat gij niet hoort*

á-fó-l-ók-a, *dat hij niet hoore* **bá-fó-l-ók-a**, *dat zij niet hooren.*

Zinnen :

toféndáké ntando ófólinda, *steek den stroom niet over opdat je niet vergaat.*

kotá jöi línko nd'ónkándá ófólófela, *schrijf dat op een briefje, om het niet te vergeten.*

De ondergeschikte zin die dezen vorm bevat, kan ingeleid worden door het voegwoord **nyangó**. Bv.

kítá ntaa nyangó éfólota, *houd de geit vast, dat zij niet vluchte.*

2. Het infix **yó** voegt de beteekenis van afstand erbij : **ófóyótánga**, **áfóyóóka**. Deze vorm kan echter goed omschreven worden door den infinitief na de werkwoorden **yá**, *komen*, of **tswá**, *gaan*.

3. Met laag persoons-prefix en infix **ta** wordt de habitualis een voortdurend verbod. Het suffix is hoog. Bv.

ba-ta-tútám-áké, *zij mogen nooit dichtbij komen.*

lo-ta-kel-áké, *gij moogt niet doen.*

4. Met hoog prefix, hoog suffix, en infix **fó** krijgt de habitualis verscheidene beteekenissen :

1° Een gewoon doch sterk verbod : **ófósangéláké nk'onto**, zeg het niemand.

2° De ontkenning van den gewonen habitualis indicatief : **mpókwénáké éndo**, ik zie je hier nooit.

3° Vooral : een vraag waarop men aandringt : **lófólúkáké é?** Roeit gij dan niet?

5. Een voortdurings- of gewoonte-subjonctief wordt gevormd door vorm 2 te doen uitgaan op **aka**. Bv.

báfóyöbínaka, opdat zij niet steeds zouden dansen ;

ófóyósangaka, opdat je niet steeds zoudt zeggen.

Het infix kan ook **foó** zijn :

báfoóbínaka ; — **ófoósangaka**.

Vóór klinkerstammen kan de eind-o van het infix wegvallen. Bv. **báfóyénaka** (ook : **báfóyénaka**), opdat zij niet zouden blijven zien. **lófoékolaka**, opdat ge niet steeds zoudt leeren.

II. Objectieve vorm (datief-vorm) van het werkwoord (wambéjáj) (1).

De objectieve vorm geeft de betrekking aan met een voorwerp, dat zoowel meewerkend voorwerp als bepaling kan zijn. Hij vervangt verscheidene onzer voorzetsels, zooals : aan, voor, naar, tegen, ten overstaan van, ten opzichte van.

De objectieve vorm wordt afgeleid van gewone werkwoordvormen als volgt :

1. Door achtervoeging van het suffix **el** (el). Bv.

sang, zeggen ; **sangel**, zeggen tot iemand.

sunam, (zich) buigen ; **ósunamele nkóló**, buig (je) voor je meester.

sómb, koopen ; **aónsómBELA etóó** ; hij heeft een kleed voor mij gekocht.

kend, gaan ; **áólakendela**, hij is naar hen toegegaan.

tútam, naderen ; **aótútamela ntando**, hij is den stroom genaderd.

fit, bederven ; **baótofitela mpoké**, zij hebben onze potten bedorven.

sáan, klagen ; **aónsáanela**, hij heeft over mij geklaagd.

memesan, mopperen ; **ómmemesanela**, je moppert tegen mij.

2. De stammen die uitgaan op **l**, laten deze **l** vallen **vóór** den uitgang **el**, uitgezonderd degene die eindigen op **il** en **ul**. Bv.

(1) Ook applicatief geheeten.

kel, doen ; keel, doen voor iemand.

kol, nemen ; yõnkoélé lomuma, ga de vrucht voor me halen.

bal, kijken ; ómbaélé nsósó, ga in mijn plaats naar de kippen kijken.

tél, dekken ; áóntéla ilombe, hij heeft voor mij het huis gedekt.

fi, plaatsen ; aõnjilela boté ndá tóma, hij heeft voor mij een genees- (of toover)middel in het eten gedaan.

túl, smeden ; óntúlélé bakongá, smeed lansen voor me.

3. Meerklankgrepige werkwoorden die op ol en op el uitgaan, veranderen deze suffixen in oj (ɔj) en ej (ɛj) :

kombol, openen ; báótokomboja ekuke, zij hebben de deur voor ons geopend.

ámbol, oprapen ; ámbójá bolaki lõfi, raap het potlood op voor den onderwijzer.

téfel, spreken ; aóntéfeja jõi, hij heeft mij iets gezegd.

De werkwoorden op el kunnen echter ook regelmatig gevormd worden volgens regel 2. Bv. :

téfel, spreken ; aóntéfeela jõi, hij heeft me over iets gesproken.

sangel, tot iem. zeggen ; ónsangéélé Esalé jõi línko, zeg dat tot Esale voor mij.

bóndel, bidden tot iem. ; ómbóndéélé Njakomba, bid God voor mij.

Men merke op dat sommige werkwoorden een dubbelen objectieven vorm kunnen krijgen.

4. Causatieve werkwoorden plaatsen na hun gewonen positieven uitgang het suffix ej, volgens de gewone regels :

túngy, gevangen zetten ; óntúngéjé ntaa, zet de geit voor mij vast.

fuj, vermeerderen ; áómpuleja lióndo, hij vermeerderde (me) mijn deel (ful → fulej).

ój, buiten doen gaan ; báónjójaja nsósó, zij hebben mijn kippen buiten gedaan (ól → ólej → óej).

ámby, neerleggen ; aõnjámbeja itókó, hij heeft voor mij een mat neergelegd (ám → ámbej).

5. Gebruik. Daar de objectieve werkwoordvorm zeer dikwijls de plaats inneemt van onze voorzetsels, wier beteekenis zij op een andere wijze weergeven, moet het voorwerp zonder voorzetsel worden gebezigd : het wordt gewoon meewerkend voorwerp.

In den zin staat het dus na het werkwoord en vóór het lijdend voorwerp. Bv.

nyangó aólámbela bōna nsé, *de moeder heeft visch bereid voor haar kind.*

baólókela pulúsi nkela, *zij waren vertoornd op den politieagent.*

Het meewerkend voorwerp wordt in het vervoegde werkwoord ingelascht, wanneer het een voornaamwoord is. Bv.

lontsi aónjúlela nkímo, *het jongetje heeft naar mij om hulp geroepen.*

ófónkendélé la é? *Waarom kom je niet tot mij (naar me toe)?*

Het gebruik van het objectief werkwoord, samen met door een naamwoord of door een infix uitgedrukt voorwerp, maakt zeer dikwijls de bezittelijke voornaamwoorden gansch overbodig, zoodat zij weggelaten worden. Bv.

óndendélé nsósó, *kijk eens naar mijn kippen.*

ónkítélé bōna, *houd even mijn kind vast (in mijn plaats).*

baóyafitela likambo, *zij hebben hun eigen palaber zelf bedorven.*
Men gebruikt echter den objectieven vorm niet in uitdrukkingen als :

baówímola benkóto, *men heeft hem (zijn) kleederen uitgedaan ;*

baóloánda bakata, *men heeft hem de handen gebonden ;*

aóloúna nkolo, *hij heeft hem de beenen gebroken.* Enz. (1).

Sommige objectieve vormen kunnen zoowel transitief als intransitief gebruikt worden. Bv.

íl, *ondergaan (van de zon) ; aólílela jéfa = jéfa jówílela*, *de zon is ondergegaan, terwijl hij dit of dat deed.*

kyé, *dageraad worden ; tókyélákí jéfa ndá mbóka*, *of : jéfa lítókyélákí ndá mbóka*, *het daagde toen wij op weg waren.*

kwé, *vallen ; botámbá boótókwéla of tóókwéla botámbá*, *er is een boom op ons gevallen.*

6. Buiten den objectieven vorm van gewone stammen, kent het **lonkundó** ook meerklankrepige werkwoorden, die uitgaan op **el**, zonder dat men ze kan afleiden van enkelvoudige vormen. Hun beteekenis kan objectief zijn — ofschoon zij vaak door een niet-

(1) Objectief gebruikt zouden deze zinnen beteekenen : men heeft in zijn plaats de kleederen (van iem. anders) uitgedaan ; (iem. anders) handen gebonden ; (iem. anders) beenen gebroken.

objectief Nederlandsch woord moeten vertaald worden — doch ook anders. Bv. *yêl*, brengen (komen naar); *kitel*, neerdalen; *úlel*, stijgen; *kondel*, instappen; *utel*, herhalen (terugkeeren tot).

III. Onbepaalde voornaamwoorden (bankitsaina bá nkóloswélé).

De twee onbepaalde voornaamwoorden (bijvoeglijke woorden) zijn :

1) *˘mǒ*, sommige, een ander (derzelfde soort) (= *˘matsí*), met stijgend prefix.

Dit is hetzelfde woord als het onbepaalde telwoord *enkel*, *sommig*, en als het bepaalde *-mǒ*, één (zie lessen 10 en 13).

5) *-nkiná*, een ander (van een andere soort), met hoog prefix.

Meestal zullen wij *-mǒ* vertalen door *nog een*, en *-nkiná* door *een ander*. (a.k.a. geeft dat in andere soort aan: bv. 2. Soort van i ander soort) - *kesen*

bont'ǒmǒ, nog een mensch, de volgende bv.

bont'ǒnkiná, een andere, jij niet of hij niet.

Deze beide voornaamwoorden zijn akkoordwoorden.

Van *-nkiná* wordt gevormd het bijwoord *lénkiná*, *nog eens*, *opnieuw*, dat ook voegwoord kan zijn in de beteekenis van *en dan*, *daarna*, enz.

3) *-mǒ la -mǒ* beteekent *de eene of de andere*, zoo *een bij uitzondering*. Bv. *is'éy'ólótsi ntáótáká bǒn'ǒw'ólótsi, nk'ǒmǒ l'ǒmǒ*, een goede vader geeft het leven niet aan een goed kind, tenzij eens de eene of andere bij uitzondering.

4) Door verdubbeling krijgt men de beteekenis *nu een en dan een*, *hier en daar een*, enz. *bám'ámǒ*, elk een (bv. *balála*, sinaasappelen). *túka tǒmǒ tǒmǒ*, hier en daar enkele manden.

4) De eene... de andere wordt in het *lonkundó* uitgedrukt door het aanwijzend voornaamwoord *-nyí... -nyí*. Bv.

onyí ásima yókó, onyí ásima banko, de eene eet graag maniok, de andere echter eet graag bananen.

isúa inyí ikenda la lõmo, inyí mpé ifa la lõkendo, de eene boot vaart vlug, de andere integendeel geraakt niet vooruit.

TOEPASSINGEN.

báfút'ótéfela tófólaseka, zij spreken niet meer, uit vrees dat wij hen zouden uitlachen (woordel. opdat wij hen niet uitlachen). *lófósáláké besála é?* Werkt gij dan nooit? *yósangele baningá batalindéláké*

ngonda, ga je kameraden zeggen dat zij niet naar het bosch mogen gaan. lönkoélé likonja, gaat geld voor me halen. batantútáméláké, dat zij me (volstrekt) niet naderen ! tókolámbélákí tōma tónkiná, wij hebben ander eten voor je bereid. aōtswilela bokwá bōmō nd'àngánju, zij heeft nog meer zout in onze groenten gedaan. ómpuléjé baúta, vermeerder de olie voor me = geef me meer olie. etáfé éy'otámbá éōkwéla bōna, een tak van een boom is op het kind gevallen. báókumbela nyangó nsósó imō, zij hebben enkele kippen gevangen voor (hun) moeder. bolaki ákafele baékoli balála bām'ámō, de onderwijzer geve den leerlingen elk eenige oranjeappelen. banyí baōkomboja bonkonji ekuke, banyí batálanga, de eenen hebben de deur voor het hoofd geopend, de anderen hebben niet gewild. ónjétélé bont'ónkiná áónkambélé bolemo boné, roep (me) iemand anders om dit werk voor me te komen doen.

OEFENINGEN.

1. Vorm den objectieven vorm van de volgende werkwoorden (met een voorbeeld, en vertaal) :

íl, kil, ój, bín, tand, komb, kombol, túngy, túngol, sémy, sémol, bambol (aansteken vuur), afy, afol, sol, sool, ból, lel, túmol, jwé.

2. Vervoeg in drie ontkenkende subjonctief-vormen de stammen :
ók, én, ún, ón, túl, úl, bal, ótal, yá, téfel, káol, lúk, fénd, ófel, ángan, sangany, lómb, komb, kombol, kot, lot, úkumw.

3. Vervoeg :

Ik mag me niet overzetten ; ik mag je niet naderen ; ik mag niet klagen tegenover God ; ik mag mijn geiten niet losmaken ; ik mag uw prauw niet van wal doen gaan ; ik mag niet met hem praten ; ik mag zijn familie niet beleedigen ; ik mag niet de tafel voor ons dekken ; ik mag niet voor u dansen ; ik mag voor hen geen water aan de bron putten.

4. Vertaal :

Zie toe, dat je je niet aan dat stuk flesch wondt. Wij gingen binnen in de hut om niet beregend te worden. Bind den hond stevig vast opdat hij niet vluchte. Hoe (komt het dat) ik nooit meer nieuws van je hoor? Waarom plant ge geen maniok hier? Maniok gedijt nimmer in dezen onvruchtbaren grond. (Dan is het) beter een ander bosch te zoeken. Ik eet nooit sinaasappelen, breng me liever andere vruchten. Waarom wilt gij voor mij geen maniok uitsteken? De eene wil je wel helpen, doch de andere wil niet. Spreek zacht (ikōkē) dat niemand het hoore. Bind de prauw aan dien boomstronk goed vast, opdat zij door den storm niet van land ga. De wind heeft onze bananen omgeworpen. Sommige menschen leeren nooit verstand. Men mag nooit nijd voor zijn naaste voelen. De leerlingen der school hebben voor ons een lied gezongen

om ons te verwelkomen. De wilde kat heeft (me) al mijn kippen gepakt. Ik wil geen geiten kweken opdat zij niet mijn planten (*önywaka*) afeten. De wind heeft de nok van mijn dak ontbloot (*kúkól*). Wil je het voor mij opnieuw dekken (*kúk*)? (Het is) goed dat je die les herhaalt.

ZESTIENDE LES

I. Transitief (njumbi) en intransitief (bonkóumba).

In het *lonkundó* zijn vele werkwoorden in hun gewonen enkelvoudigen vorm transitief. Enkele echter zijn intransitief. Zelden zijn zij zoowel transitief als intransitief. Verscheidene intransitieve werkwoorden kunnen echter een inwendig (intern) voorwerp hebben. Voorbeelden van :

Transitieve werkwoorden : *fénd*, *oversteken* ; *il*, *plaatsen* ; *én*, *zien* ; *kót*, *kappen* ; *ón*, *planten* ; *sang*, *zeggen* ; *lé*, *eten*, enz.

Intransitieve werkwoorden : *kel*, *vloeien* ; *kis*, *gaan zitten* ; *fet*, *branden* ; *índ*, *zwart worden* ; *él*, *wit worden* ; *yá*, *komen* ; enz.

Intransitieve werkwoorden met inwendig voorwerp : *kénd* (*lokendo*), *gaan* (gang, reis) ; *wá* (*iwá*), *sterven* (dood) ; *kamb* (*bolemo*), *werken* (werk) ; *bín* (*bobína*), *dansen* (dans) ; *kon* (*nkángo*), *ziek zijn* (ziekte) ; *búng* (*boúnga*), *zich vergissen* (fout) ; *bun* (*etumba*), *vechten* (gevecht) ; *sé* (*lisé*), *twisten* (twist) ; enz.

Transitief en intransitief : *ákúnda lokolé*, *hij slaat de trom*, en *lokolé lókúnda*, *de trommel slaat*. *lofonge loólúla*, *de fluit heeft geblazen*, en *aólúla lofonge*, *hij heeft op de fluit geblazen* (zie ook vorige les, II, 5).

Wil men van een werkwoord, waarvan de oorspronkelijke betekenis (of -vorm) niet transitief is, een transitief werkwoord maken, dan neemt men zijn toevlucht tot den causatieven vorm (zie verder, les 17, V). Wil men van een transitief werkwoord den intransitieven vorm bekomen, dan geve men het het achtervoegsel van den passief (zie les 13, IV).

Vele afgeleide meerklankrepige werkwoorden zijn intransitief, zooals **falangan**, *zich verspreiden*; **salangan**, *zich verheugen*; **tákan**, *vergaderen (bijeenkomen)*; **ótal**, *zich kwetsen*; **íman**, *weggaan (ergens vandaan)*; **baman**, *zich aansluiten bij*; **saman**, *in de ronde aaneensluiten*; **étan**, *bekend zijn*; enz.

II. De vormen (byemo) van het werkwoord.

Terwijl men in het Nederlandsch slechts enkele vormen (voes) van het werkwoord heeft, zooals transitief en intransitief, actief (bedrijvend) en passief (lijdend), heeft het **lonkundó** er nog verscheidene andere. Zij worden afgeleid van den gewonen enkelvoudigen of positieven vorm. Zooals we gezien hebben, kan die transitief of intransitief zijn. De lijdende vorm (les 13, IV) is zulk een afgeleide vorm, door achtervoeging van **am** (**em**) of **an**.

Andere gebruikelijke vormen zijn: de causatieve of oorzakelijke, de wederkeerige, de objectieve (zie les 15, II), de tegenovergestelde (reversief), de versterkende (intensitief), de statief en de potentialis of mogelijkheidsvorm.

Het spreekt vanzelf dat niet elk werkwoord alle mogelijke vormen kan aannemen; alles hangt af van hun beteekenis.

- túngam**, passief-intransitief : *vastgezet, -gebonden worden*;
- túngy**, causatief-transitief : *vastzetten, -binden*;
- túngi**, statief : *vastzitten*;
- túngej**, causatief-objectief : *voor iem. vastzetten*;
- túngamey**, intransitief-potentiaal : *kunnen vastgezet worden*;
- túngyan**, transitief-wederkeurig : *elkaar vastzetten*;
- túngol**, reversief : *losmaken, vrijmaken*;
- túngoj**, reversief-objectief : *voor iemand losmaken*;
- túngolan**, reversief-wederkeurig : *elkaar losmaken*.
- túngio**, reversief-passief : *vrijgemaakt worden*.

III. Statief (loyako).

De statief is de vorm die een zuiveren toestand aangeeft. Alle statieven worden gevormd van intransitieve werkwoorden, en de meeste van passieve vormen, zooals: **ámem**, *op den grond liggen*; **afem**, *ergens op liggen*; **sángem**, *verheven zijn, worden*; **bétam**, *gaan liggen*; **slam**, *gelijk zijn*; enz.

De statief wordt gevormd door achtervoeging van **i** bij den

eenvoudigen stam, d. i. bij den stam na wegneming van de passieve (of andere vorm-) suffixen, waar deze voorkomen. Bv. :

túngam, *gevangen gezet worden* ; statief : **túngi**, *gevangen zitten*.

kis, *gaan zitten* ; statief : **kisi**, *gezet zijn*.

bétam, *gaan liggen* ; statief : **bétsi**, *neerliggen*.

Men lette op de euphonische vervormingen vóór *i* (zie Inleiding, II, 4, 6).

De statief bevat meerdere onder-vormen.

1. Het praesens-bevestigend bestaat uit het laag persoons-prefix, plus den statief-stam op *i*. Bv. **-kisi**, *zitten* :

nkisi, *ik zit* ;

okisi, *je zit* ;

akisi, *hij zit* ;

tokisi, *wij zitten* ;

lokisi, *gij zit* ;

bakisi, *zij zitten*.

Het klinkerstammen nemen de gebruikelijke klinker-prefixen :

Bv. statief **-afi**, *boven op liggen, zitten* :

njafi, **wafi**, **afi**, **tswafi**, **jwafi**, **bafi** (1).

2. Het praesens-ontkennend wordt gevormd met hoog prefix, infix **fo** (dat *f* wordt vóór een klinkerstam) en den statief-stam met lage eind-*i*. Bv.

mpokisi, *ik zit niet* ;

tófokisi, *wij zitten niet* ;

ófokisi, *je zit niet* ;

lófokisi, *gij zit niet* ;

áfokisi, *hij zit niet* ;

báfokisi, *zij zitten niet*.

Van **-afi**, *ergens op zitten, liggen*, heeft men :

mpafi, **ófafi**, **áfafi**, **tófafi**, **lófafi**, **báfafi**.

3. De verleden vormen zijn gekenmerkt door het infix **ko** (vóór een klinker : **kw** of **k**) en lage *i* als uitgang. De toon van het infix geeft twee tijden aan : **kó** (hoog) den tijd van gisteren of vroeger ; **ko** (laag) dien van vandaag (vergelijk les 9, IV). Bv.

ńkokisi, *ik zat* ;

ókokisi, *je zat* ;

ákokisi, *hij zat* ;

tókokisi, *wij zaten* ;

lókokisi, *gij zat* ;

bákokisi, *zij zaten*.

Voor gisteren heeft men **ńkókisi**, **ókókisi**, **ákokisi**, **tókókisi**, **lókókisi**, **bákokisi**.

De ontkenning verschilt van de bevestiging door het infix **tá** (voor den eersten persoon enkelv. **tsí** ; vergelijk les 9, IV) vóór het infix **ko**. De prefixen zijn laag. Bv. voor vandaag :

(1) Het ww. **-bóy**, *niet willen*, wordt in het praesens slechts in den statief-vorm gebruikt. Bv. **mbóyi**, *ik wil niet* ; **abóyi**, *hij wil niet*.

ntsíkokisi, *ik zat niet* ; otákokisi, *je zat niet* ; atákokisi, *hij zat niet*.
 totákokisi, *wij zaten* lotákokisi, *gij zat* batákokisi, *zij zaten*
 niet ; *niet* ; *niet*.

Voor gisteren heeft men :

ntsíkókisi, otákókisi, atákókisi, totákókisi, lotákókisi, batákókisi.

4. De voortdurings-vorm beschouwt den toestand als voortdurend. Hij wordt gevormd door het infix *yo*, hoog prefix en lage eind-*i*. Hij beteekent dat de toestand voortduurt ; men zou hem moeten vertalen door bv. *hij ligt hier te liggen*.

ńjokisi, óyokisi, áyokisi, tóyokisi, lóyokisi, báyokisi.

ńjafi, óyafi, áyafi, tóyafi, lóyafi, báyafi.

De ontkenning voegt het infix *fo* vóór het infix *yo*. Bv.

ńpoyokisi, ófoyokisi, áfoyokisi, tófoyokisi, lófoyokisi, báfoyokisi.

5. Hier volgen enkele meer gebruikelijke statieven :

kis, <i>gaan zitten,</i>	statief :	kisi, <i>gezeten zijn, zitten.</i>
émal, <i>gaan staan,</i>	„	émi, <i>staan.</i>
bétam, <i>gaan liggen,</i>	„	bétsi, <i>liggen.</i>
tsikal, <i>blijven, achterblijven,</i>	„	tsiki, <i>blijven.</i>
ám(b)em, <i>neergelegd worden,</i>	„	ám(b)ebi, <i>neerliggen.</i>
afem, <i>ergens op gelegd worden,</i>	„	afi, <i>ergens op liggen, zitten,</i> <i>staan.</i>
sunam, <i>zich neerbuiigen,</i>	„	sunyi, <i>neergebogen zijn.</i>
bósam, <i>zich vooroverbuiigen,</i>	„	bósi, <i>voorovergebogen zijn.</i>
elam, <i>gelijk gemaakt worden,</i>	„	eli, <i>gelijk zijn.</i>
sóngam, <i>passend zijn,</i>	„	sóngi, <i>passen, overeenkomen.</i>
búlam, <i>op zij gaan,</i>	„	búli, <i>op zij staan, zijn.</i>
kékam, <i>dwaars worden gezet,</i>	„	kéki, <i>dwaars zijn.</i>
sémbam, <i>recht gezet worden,</i>	„	sémbi, <i>recht zijn.</i>
longam, <i>juist zijn, worden,</i>	„	longi, <i>juist zijn.</i>
ulam, <i>afgezonderd worden,</i>	„	uli, <i>afgezonderd zijn.</i>
únam, <i>gebogen worden,</i>	„	únyi, <i>gebogen zijn.</i>
embam, <i>opzij overhellen,</i>	„	embi, <i>opzij overhellend zijn.</i>
ísam, <i>zich verbergen,</i>	„	ísi, <i>verborgen zijn.</i>
sangem, <i>verwant zijn,</i>	„	sangi, <i>verwant zijn.</i>
tútam, <i>naderen,</i>	„	tútsi, <i>nabij zijn.</i>
kundam, <i>begraven worden,</i>	„	kunji, <i>begraven zijn.</i>

kotam, zitten op (een tak, zooals een vogel),	statief : kotsi, gezeten zijn.
fanem, opgehangen worden,	„ fanyi, hangen.
fótam, vast tegen aan gaan plakken, drukken,	„ fótsi, vast tegen aan gedrukt zijn.
sclam, hellen,	„ seli, hellend zijn.
ékam, tegen aan gaan leunen,	„ éki, tegen aan leunen.
kolam, vastzitten op zand, bv.	„ koli, gestrand zijn.
téngam, scheef, schuin worden,	„ téngi, schuin zijn.
kengam, afgelegen zijn,	„ kengi, afzijdig zijn.
túngam, vastgezet worden,	„ túngi, vast zitten.
yalem, zijn, blijven,	„ yali, zijn.
lekol, overtreffen,	„ leki, overtreffend zijn.
kalem, met de voorzijde omhoog gaan liggen, enz.	„ kali, de voorzijde omhoog hebben (op den rug liggen, enz.).
fkam, stevig worden,	„ fki, stevig zijn.
kákem, aangehaakt worden,	„ káki, aangehaakt zijn.
tsingam, vastzitten aan,	„ tsingi, vastzitten aan.
kofam, blijven haperen,	„ kofi, haperen aan.

TOEPASSINGEN.

lõpi lotákwámbi, lokwáfi é ndá mésa, *het potlood lag niet op den grond, het lag op de tafel.* óyoétsi ník'ané, *blijf jij hier maar liggen?* ilombe íkísó ifotútsi, *ons huis is niet dichtbij.* jõi línko lífolongi, *dat is niet juist.* bakonji b'ëtutú balubí, *de palen van den wand staan in den grond.* bant'ámõ básêkí lisé já bóló la ntsín'ëý'asála, *sommige menschen hebben hevig getwist terwille van de velden.* isó l'endé tófosangi, *wij zijn niet verwant met hem* (woord. *wij en hij zijn niet verwant*). batákosunyi nd'ólemo, *zij waren niet gebogen over* (hun) *werk.* ntando esémbí ángo, *de stroom ligt daar.* loléma lofanyí ndá nsamb'ëý'ilombe, *de vleermuis hangt aan het dak van het huis.* wékoli ákwëmi ndá mbalásányi éá bolaki, *de leerling stond* (vandaag) *op de veranda van den onderwijzer.*

OEFENINGEN.

1. Vervoeg in de verschillende statief-vormen de werkwoorden : túngam, lekol, kalem, lubam, bósam, émal, bétam, kékam, ulam, búlam, ékam, elam, kis, sengam, afem, sunam, sóngan, sémbam, longam.

2. Maak de volgende werkwoorden intransitief :

íl, én, ón, kót, sang, téfel, ók, ís, kund, tsím, kombol, komb, ún.

3. Vervoeg in de verleden vormen van den statief de werkwoorden :

tútam, kotam, fanem, kolam, kukam, téngam, sèngam, yalem, fótam.

4. Vervoeg dezelfde werkwoorden in de gewone verleden vormen.

5. Vervoeg de werkwoorden van oef. 1 in het gewone praesens bevestigend en ontkenkend.

6. Vertaal :

Zij vechten. Er wordt gevochten. Hij was gisteren ziek. De rosse mieren (*lifumba*) hebben zich overal in het gras verspreid, om (= opdat) insecten te vangen. De rechters zijn vergaderd om een palaber te onderzoeken. Men heeft de gevangenen losgelaten. Zij zaten vast in de gevangenis van den blanke. Waarom zit je niet op een stoel? Blijft hij den heelen dag op het bed liggen? Neen, hij heeft er slechts van morgen op gelegen. Hij stond ginds aan de kerk. Het boek lag daar niet op den grond, het lag op de tafel. Dit dorp is niet dicht bij. De weg is recht, maar er ligt een boom dwars over. De sperwer zit op den palmboom om uit te rusten (een rust). Uw uitleg is niet juist. De smid van het dorp en ik (wij) zijn verwant. De koperen ringen van mijn grootvader waren hier in de bananenplanting begraven. De vrouwen hebben den vischput gehoosd ; nu staan zij voorovergebogen om visch te pakken. De haren van den grijsaard zijn wit geworden. De boot heeft gefloten (op) de fluit. Je hebt een fout begaan in het lezen. Het past dat ge aandachtig zijt. Ga voor mij dat kleed oprapen ; het ligt onder de kast. Ga de flesch met inkt voor me halen, zij staat op het schap. De slang zit afgezonderd in den termietenhoop. Deze boom hangt erg over ; hij staat op het punt te vallen. Ga hem vellen, doch doe verstandig dat hij niet op jou valle. Hij heeft hier niet gestaan. De steenen liggen niet dicht bij den weg.

ZEVENTIENDE LES

I. Bijwoorden (belongyá).

In de 9^e les, III, en in de 11^e, V, hebben we reeds de bijwoorden van plaats en tijd aangegeven. *Ja* en *neen* werden ook reeds behandeld, evenals enkele bijwoorden van graad.

1. De algemeene bijwoorden : *alzo*, *aldus*, enz. worden gevormd door het voorzetsel *ngá*, *als*, verbonden met de aanwijzende voor-naamwoorden met het onbepaald enkelvoudig prefix *o*. Bv.

ngá ɔné = ng'óné ; ngá ðnko ; ngá onyí = ng'ónyí ;
ngá ɔkó = ng'ókó ; ngá ɔsɔ(kɔ) = ng'ósɔ(kɔ).

Deze bijwoordelijke uitdrukkingen hebben dezelfde verschillen in beteekenis als de voornaamwoorden die zij bevatten (zie les 7, IV).

Door het bezitwoordje **a** kunnen deze uitdrukkingen verbonden worden met naamwoorden om ons „zulk een” weer te geven.

bonto óá ng'óné, *zulk een mensch.*

2. Bepaalde bijwoorden van wijze worden in het **lonkundó** weergegeven door zelfstandige naamwoorden, door den noemvorm van werkwoorden (zie les 8, I, 7, 1), en door onomatopoeën (zie les 27, II).

De zelfstandige hoedanigheidswoorden worden gebruikt met of zonder het voorzetsel **la**, *met*, ofwel in de bijwoordelijke uitdrukking : **nd'éléng'éá**, *op de wijze van...* ; **bolótsi**, *goedheid* ; **bobé**, *slechtheid* ; **ikóké**, *zachtheid, voorzichtigheid* (soms ook **bóló**, *kracht*), worden gewoonlijk zonder het voorzetsel **la** gebruikt. Bv.

aótóng'ilomb'iné bolótsi, *hij heeft dit huis goed gebouwd.*

átéfela bóló (of : **la bóló**), *hij spreekt hard.*

ákamba bolemo la nguyá, *hij werkt hard.*

ákendákí ikóké, *hij ging zacht.*

átúmolakí ekóta la jángo, *hij beleedigde de oude vrijwillig.*

ókotakí bonkándá la wányá, *je hebt den brief verstandig geschreven.*

baólúkumwa la lömo, *zij hebben vlug geloopt.*

isúá ifoyá l'ikáo, *de boot zal gauw komen.*

ónákí betémbé la jósó, *zij heeft de stekken met zorg geplant.*

De woorden, die als bijwoord worden gebruikt, kunnen nog versterkt worden door het bijwoord **ó** (vóór een klinker : **ók'**) :

aólúka ók'ólótsi, *hij heeft zeker goed geroeid.*

átéfélákí ó la wányá, *hij heeft verstandig gesproken.*

ányanya ó nkalémá, *hij zwemt op den rug.*

II. Het praesens-op-afstand (lotútó).

Deze vorm beteekent dat de handeling tegenwoordig is, doch niet ten volle, hetzij in den tijd, hetzij in de ruimte. Hij wordt gebruikt :
a) als de handeling op een afstand van den spreker plaats heeft,
b) als vertelvorm.

Men vormt hem door het infix **ó**, met laag prefix, en den uitgang **e** (die laag is bij hoogen stamtoon, en hoog bij lagen stam-

toon ; bij meerklankgrepige werkwoorden steeds hoog, terwijl de
bijklankgrepen ook hoog zijn) (1). Bv. stam **-lek**, *voorbijkomen* :

nj-ó-lek-é, o-ó-lek-é, a-ó-lek-é, to-ó-lek-é, lo-ó-lek-é, ba-ó-lek-é.

Van den stam **-kúnd**, *slaan* :

**nj-ó-kúnd-e, o-ó-kúnd-e, a-ó-kúnd-e, to-ó-kúnd-e, lo-ó-kúnd-e,
ba-ó-kúnd-e.**

Vóór klinkerstammen valt het infix **o** weg. Bv. **-us**, *werpen* :

nj-ús-é, o-ús-é, a-ús-é, to-ús-é, lo-ús-é, ba-ús-é.

-íl, *plaatsen* : **nj-íl-e, o-íl-e, a-íl-e, to-íl-e, lo-íl-e, ba-íl-e.**

Van dezen vorm bestaat geen ontkenning.

III. De nog-niet-vorm (lonkíno).

Deze vorm beduidt dat de handeling nog niet gebeurt, nog niet
gebeurd is, of nog niet gaat gebeuren. Hij wordt gevormd door het
invoege van **táfö** en lage eind-**a**, of in andere dialekten door het
infix **tá** met uitgang **e** (die dezelfde toonregels volgt als de **e** van
het afstands-*praesens* (hierboven II).

Vóór een klinkerstam wordt **táfö** tot **táf** (**tá** tot **t** of **ts**).

De prefixen zijn laag. Bv. stam **-sang**, *zeggen* :

n-tsífö-sang-a, *ik heb nog niet gezegd* ; **to-táfö-sang-a**, *wij zeggen
nog niet.*

o-táfö-sang-a, *je hebt nog niet gezegd* ; **lo-táfö-sang-a**, *gij zegt nog
niet.*

a-táfö-sang-a, *hij heeft nog niet gezegd* ; **ba-táfö-sang-a**, *zij zeggen
nog niet.*

Van den stam **-ís**, *verbergen*, heeft men :

**n-tsíf-ís-a, o-táf-ís-a, a-táf-ís-a, to-táf-ís-a, lo-táf-ís-a, ba-táf-
ís-a.**

IV. De tegenovergestelde vorm (lobútungola).

Deze vorm van het werkwoord beteekent het tegenovergestelde
van den gewonen positieven vorm. Bv. van *openen/sluiten* ; van
neerleggen/oprapen, enz. Hij wordt gevormd door het achter-
voegen van **ol** (ɔl) na den eenvoudigen stam. Bv.

(1) Sommige dialekten laten dezen vorm uitgaan op **a**, zooals in het
gewone *praesens*.

komb , <i>sluiten</i> ;	tegenovergestelde :	kombol , <i>ontsluiten</i> , <i>openen</i> .
kund , <i>begraven</i> ;	„	kundol , <i>ontgraven</i> .
samb , <i>naaien</i> ;	„	sambol , <i>lostornen</i> .
él , <i>gebrek hebben</i> ;	„	éol , <i>uit de ellende helpen</i> .
kòm , <i>inpakken</i> ;	„	kòmol , <i>uitpakken</i> .

Bij werkwoorden met causatieven uitgang wordt deze uitgang weggenomen, en daarna de reversieve uitgang toegevoegd. Bv.

ámby , <i>neerleggen</i> ;	tegenovergestelde :	ámbol , <i>opraperen</i> .
sémy , <i>doen aanlanden</i> ;	„	sémol , <i>van wal doen</i> <i>steken</i> .

ány , <i>in de zon leggen</i> ;	„	ánol , <i>uit de zon doen</i> .
kats , <i>op het vuur zetten</i> ;	„	katol , <i>van het vuur nemen</i> .

De intransitieve-passieve vorm van de reversieve werkwoorden verandert den uitgang *ol* in *w* (zie les 13, IV) ; de objectieve verandert *ol* in *oj* (zie les 15, II).

V. De oorzakelijke of causatieve vorm (jwieja).

Deze vorm beteekent dat de bedrijver de handeling van het grondwoord niet zelf doet, doch ze doet doen of laat doen. Bv. van *gaan* = *doen gaan* ; van *eten* = *doen eten*.

De causatief wordt gevormd door den uitgang *y*. Deze uitgang brengt verscheidene euphonische vervormingen met zich mee (zie Inleiding, II, 4, 6).

1. Gewoon-uitgaande werkwoorden :

tómb , <i>dragen</i> ;	causatief :	tómby , <i>doen dragen</i> .
lang , <i>willen</i> ;	„	langy , <i>doen willen</i> .
sómb , <i>koopen</i> ;	„	sómby , <i>doen koopen (verkoopen)</i> .
tón , <i>niet willen</i> ;	„	tóny , <i>doen niet willen</i> .
íf , <i>verstikken</i> ;	„	ify , <i>doen verstikken</i> .
sé , <i>twisten</i> ;	„	séy , <i>twist stoken</i> .
lé , <i>eten</i> ;	„	léy , <i>laten (doen) eten, voeden</i> .

2. Euphonische vervormingen :

mel , <i>drinken</i> ;	causatief :	měj , <i>doen drinken, laten drinken</i> .
kitel , <i>neerdalen</i> ;	„	kitej , <i>neerlaten</i> .
kend , <i>gaan</i> ;	„	kenj , <i>doen (laten) gaan</i> .
kot , <i>schrijven</i> ;	„	kots , <i>doen schrijven</i> .

3. Werkwoorden op a uitgaande, veranderen a in e vóór y :
 wá, *sterven* ; causatief : wéy, *doen sterven*.
 tswá, *verloren gaan* ; „ tswéy, *verliezen*.

4. Werkwoorden die op s uitgaan, vele die eindigen op w, alsook
 -én, *zien*, en -ut, *terugkeeren*, voegen achter den stam ey (ey) :
 én, *zien* ; causatief : éney, *laten zien, toonen*.
 ut, *terugkeeren* ; „ utey, *terug doen keeren, terugge-
 ven* (1).

kas, *drogen* ; „ kasey, *doen drogen*.
 otsw, *binnengaan* ; „ otswey, *doen binnengaan*.
 sóngw, *zinneloos zijn* ; „ sóngwey, *gek maken*.

5. Andere werkwoorden op w echter, veranderen w in ol (ol) :
 fumbw, *vliegen* ; causatief : fumbol, *doen vliegen*.
 úkumw, *loopen* ; „ úkumol, *doen loopen*.

TOEPASSINGEN.

toséyáké banto, *stook geen twist (onder de menschen)*. ndúkaki la
 böló, ómmejé felé, *ik heb hard geroeid, laat me even drinken*. ónjénéyé
 felé mpulú, mpángá ófumbolé, *laat me even den vogel zien, daarna
 kan je hem laten vliegen*. njókokatéjé bási, mpé njókatola ; káólá
 yóke bompúlo, *ik heb voor jou water op het vuur gezet en het er weer
 afgehaald ; haast je en kom (je) warm bad nemen*. komólá tuka tónko
 la jósó, ófóbóla bikútu, *pak die manden met zorg uit, opdat je de
 kalebassen niet breekt*. lokajá bakata, *houdt de handen met de palmen
 naar boven (caus. van kalema, met de voorzijde naar boven zijn)*.
 batáfötakenja bolá, *zij hebben ons nog niet naar huis laten gaan*.
 Njakomba átokámbola, *God verlost ons uit de miserie*. lotáfötosangela
 bolótsi, *gij hebt het ons nog niet goed gezegd*. ekuke etákombwé, *de
 deur is nog niet geopend*. nkendáki lokendo, mpé njólingélé, njóku-
 máné la njoku, mpé njótongólé la böló, ko njólolotsa ng'ókó, *ik ging
 op reis en kwam in het bosch ; ik ontmoette een olifant, en ik maakte
 hard lawaai, en ik dreef hem aldus op de vlucht*. njwá bawéya banto
 búké, *de slangen doen vele menschen sterven*.

OEFENINGEN.

1. Vervoeg in den lotútó de werkwoorden :
 gaan, loopen, zingen, instappen, terugkeeren, kappen, snijden,
 breken, splijten, planten, plaatsens, spreken, zich haasten, komen.

(1) Men hoort ook : uts.

2. Vervoeg de volgende werkwoorden in den *lonkino* :
werpen, eten, vallen, komen, roepen, beledigen, fluiten, vastzitten, neerliggen, oprapen, geslagen worden, gelijk zijn, vellen.

3. Vertaal :

Open de deur voor mij, dat ik de kast binnen doe. Wil je ze voor mij dragen? Ja, laat mij ze dragen. Goed, maar houd ze voorzichtig vast, dat ze niet op mij valle. Ik zal ze stevig dragen. Wacht even, dat ik water voor u ga putten. Doe de kisten aan boord van de prauw, en duw ons daarna van wal. Ik heb de mat in de zon gelegd, opdat de zonneschijn ze zou doen drogen. Nu is ze droog, haal ze uit de zon, doe ze binnen en leg ze op het bed. Mijn hond heeft het jongetje op de vlucht gejaagd. Die vreemdeling heeft me doen ruzie maken met mijn makker. De moeder voedt haar kind. Hij heeft zijn schoon mes verloren. Dat hij het ga zoeken; het ligt begraven in het slijk; dat hij het ontgrave. Hij heeft ons overgezet in een kleine prauw. Laat hem gaan, dat hij vlug terugkeere naar huis. Zij heeft de boompjes met veel zorg uitgeplant. Zoo is het goed. Torn dezen lap los en naai hem aldus op het kleed. Je hebt den lepel op het schap gelegd; neem hem er af, opdat je hem niet zoudt verliezen. Doe die kippen buiten, dat zij onze veranda niet bederven. Hij heeft den balk zeer goed neergehaald. Doe deze kleederen uit, leg ze in de zon en doe andere aan. Hij heeft dat huis slecht afgebroken. Geef me mijn bijl terug, opdat ik mezelf (een) brandhout kappe. De wind doet de takken der boomen nog niet schudden. De schrik voor den luipaard deed hem beven en wegloopen.

4. Vorm causatieven van de hierboven gebruikte werkwoorden en zet de causatieven in den gewonen vorm.

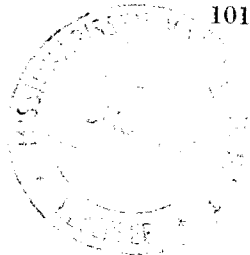
ACHTTIENDE LES

I. Wederkeerige vorm (*lotsinányi*).

De wederkeerige vorm van het werkwoord geeft te kennen, dat het onderwerp, waarvan de werking uitgaat, tevens het voorwerp wordt, dat die werking ondergaat. Er zijn dus twee onderwerpen en twee voorwerpen. Men vertaalt dezen vorm in het Ned. door *elkänder*.

De wederkeerige vorm wordt gevormd door het achtervoegsel *an* (1). Bv.

(1) In verschillende dialecten gebruikt men ook het invoegsel *ay* (zie les 12, III). Elders gebruikt men beide vormen, naar gelang den aard der werkwoorden en voor zooveel de duidelijkheid het vergt.

lang, <i>beminnen</i> ;	wederkeerig :	langan, <i>elkander beminnen</i> .
tól, <i>schelden</i> ;	„	tólan, <i>elkander uitschelden</i> .
téfel, <i>spreken</i> ;	„	téfelan, <i>tot elkander spreken</i> .
léy, <i>voeden</i> ;	„	léyan, <i>elkaar voeden</i> .
úol, <i>vragen</i> ;	wordt „	úwan, <i>elkaar ondervragen</i> .

Sommige werkwoorden worden steeds in den wederkeeringen vorm gebruikt. Zooals **kuman**, *elkaar ontmoeten* ; **uman**, *verrekend worden* ; **sangan**, *vereenigd worden* ; **tákan**, *bij elkaar komen*, enz. Waar wij deze werkwoorden transitief gebruiken in het Ned., verbindt het **lonkundó** ze met het naamwoord door het voorzetsel **la**. Bv. **kuman la**, *iemand ontmoeten* ; **sangan la**, *vereenigd worden met*.

Het suffix **an** kan ook passief-intransitief zijn (zie les 13, IV). Verscheidene meerklankrepige werkwoorden gaan op **an** uit, zonder dat zij rechtstreeks als wederkeerige vorm zijn afgeleid ; bv. **soan**, *gemengd zijn* ; **sáan**, *klagen* ; **tataan**, *jammeren*.

II. Relatieve vormen van het werkwoord (boamano).

Het **lonkundó** kent geen betrekkelijke (relatieve) voornaamwoorden. De betrekking wordt hier uitgedrukt door de relatieve vormen (**boamano**) van het werkwoord, die overeenstemmen met de absolute vormen (**boambó**).

De relatieve bestaat uit twee hoofddeelen :

1. Het relatief akkoord-prefix ;
2. Het onvervoegde werkwoord, doch in zijn verscheidene vormen en tijden.
3. Er kan nog een derde element bijkomen : het relatieve hulpwoord.

1. De relatieve akkoord-prefixen komen in klasse en getal overeen met het zelfstandig naamwoord waarop het relatief-werkwoord betrekking heeft. Zij verschillen van de gewone akkoord-prefixen door hun stijgenden toon. Bv. „de mensch *die* gaat” ; *die* wordt in het **lonkundó** weergegeven door het akkoord-prefix, dat met de klasse van „mensch” overeenstemt en gevoegd wordt **vóór** het werkwoord in een bepaalden vorm. Bv. **bonto ǰ-kend-a**. In het mv. : **banto bǎ-kend-á** ; **bomangá bǒ-kend-á** ; **bemangá bě-kend-á**, *de wilde kat(ten) die gaat (gaan)*.

engambí ǰ-kend-á, *de grijsaard die gaat* ; **bingambí bí-kend-á**.

likáká lí-kend-á, <i>de voet die gaat</i> ;	bakáká bă-kend-á.
yendende í-kend-á, <i>het mannetje dat gaat</i> ;	tswendende tš-kend-á.
jwǎngá lš-kend-á, <i>de gevangene die gaat</i> ;	njangá í-kend-á.
sapaté ě-kend-a, <i>de timmerman die gaat</i> ;	sapaté ě-kend-á.
isé ě-kend-á, <i>de vader die gaat</i> ;	baisé bă-kend-á.

2. De voorafgaande voorbeelden geven den tegenwoordigen tijd weer. Hij bestaat — buiten het prefix — uit den stam, met uitgang a die hoog is (behalve in het enkelvoud der eerste klasse) (1).

3. Er bestaan vele verschillende relatief-vormen, naar gelang van de tijden en vormen van het werkwoord. Elke vorm wordt op zijn speciale manier gevormd. Niet aan alle absolute vormen beantwoorden betrekkelijke vormen.

4. Men onderscheidt :

a) den onderwerp-relatief, d. i. het bepaalde naamwoord is onderwerp van den relatief-vorm ; zooals in de onder 1 aangegeven voorbeelden ;

b) den voorwerp-relatief (of regiem-relatief) ; d. i. het bepaalde zelfstandig naamwoord is regiem (voorwerp, datief, gewone bepaling) van het relatieve werkwoord, zooals : *de man dien ik zie*.

Terwijl de onderwerp-relatief steeds door een enkelen vorm van het werkwoord wordt weergegeven, bestaat de regiem-relatief uit twee deelen (behalve in een paar vormen), nl. het werkwoord (meestal niet vervoegd) en een hulpwoord (het relatief hulpwoord), dat van vorm tot vorm verschilt, en dat het akkoord-prefix krijgt. Bv.

bonto ótúmólákí bšna, *de mensch die het kind beleedigde*.

bonto ókí bšna otúmóláká, *de mensch dien het kind beleedigde*.

Het onderwerp van den relatief staat in deze tweeledige vormen steeds tusschen het hulpwoord (dat onmiddellijk op het naamwoord volgt) en het eigenlijke werkwoord.

5. Uit het loutere werkwoord bestaande relatieven van een klinkerstem voegen tusschen het relatief prefix en den stam, wanneer deze onmiddellijk op elkander volgen, nd terwille van de welluidendheid. Bv.

bonto š-nd-éna, *de mensch die ziet*.

(1) Sommige dialekten maken deze uitzondering niet.

nyama ě-nd-ísí, *het dier dat verstoopt is.*
isúá ě-nd-útákí, *de boot die teruggekeerd is.*

6. Hier volgen enkele voorbeelden van de meest gebruikelijke relatiefvormen.

a) *Onderwerp-relatief* :

praesens : **banto** **bă-sang-á**, *de menschen die zeggen.*

praesens ontkennend : **banto** **bă-fó-sang-é**, *de menschen die niet zeggen.*

verleden, vandaag : **lokásá** **lő-fekw-akí**, *het blad dat wegloog.*

verleden, gisteren : **lokásá** **lő-fekw-ákí**, *het blad dat wegloog.*

verleden ontkennend, vandaag : **nkásá** **ě-tá-fekw-akí**, *de bladeren die niet wegvlogen.*

verleden ontkennend, gisteren : **nkásá** **ě-tá-fekw-ákí**, *idem.*

bofífo, vandaag : **wáto** **bő-sém-i**, *de prauw die heeft aangelegd.*

bofífo, gisteren : **wáto** **bő-sém-i**, *de prauw die heeft aangelegd.*

bofífo, ontkennend, vandaag : **wáto** **bő-tá-sém-a**, *de prauw die niet heeft aangelegd.*

bofífo, ontkennend, gisteren : **wáto** **bő-tá-sém-á**, *de prauw die niet heeft aangelegd.*

toekomstige tijd : **eyenga** **ě-yő-yá**, *de komende week.*

toekomstige tijd, ontkennend : **lokendo** **lő-f-fel-akí**, *de reis die niet zal plaats hebben.*

statief : **botámbá** **bő-nd-ém-í**, *de boom die staat.*

statief verleden : **itokó** **ě-kw-ămb-i**, *de mat die neerlag (vandaag).*

b) *Regiem-relatieven* :

praesens : **bonto** **ősangela emí jői**, *de mensch wien ik iets zeg (1).*

praesens ontkennend : **bonto** **őfá emí osangélé jői**, *de mensch wien ik niets zeg.*

verleden, vandaag : **lokásá** **lőkí emí ofekóláká**, *het blad dat ik deed wegvliegen (nu).*

verleden, gisteren : **lokásá** **lőkí emí ofekóláká**, *het blad dat ik deed wegvliegen (gisteren).*

(1) In dezen tijd bestaat er geen verschil tusschen onderwerp- en regiem-relatief; men moet ze onderscheiden door het zinsverband; **bonto őndéna nkoi** beteekent zoowel : *de mensch die den luiwaard ziet als de mensch dien de luiwaard ziet.*

verleden ontkennend : **nkásá iki emí ntsífekolaki**, *de bladeren die ik niet deed wegvliegen (vandaag).*

boffo, vandaag : **wáto böki emí osémye**, *de prauw die ik aangelegd heb.*

boffo, gisteren : **wáto böki emí osémye**, *de prauw die ik aangelegd heb.*

boffo, ontkennend, vandaag : **wáto böki emí ntsísímýa**, *de prauw die ik niet heb aan land gebracht.*

toekomst : **esé éyá wě okenda**, *het dorp waar je zal heengaan.*

toekomst ontkennend : **esé éfá wě ofókendaki**, *het dorp waarheen je niet zal gaan.*

Buiten de hierboven aangeduide vormen zijn nog verscheidene andere in gebruik (zie verder en Aanhangsel).

7. Enkele opmerkingen over de relatief-vormen.

a) De vandaag- en gisteren-vormen van den verleden tijd en van den **boffo** verschillen door den toon van het hulpwoord **ki**. In de ontkenning verschillen zij eveneens door den toon van het hulpwoord, doch daarbij ook nog door dien van den uitgang van het werkwoord (hetzelfde verschil als in de absolute vormen).

In deze ontkennende relatief-vormen wordt het werkwoord vervoegd volgens de personen van het onderwerp. Dus : **iki emí ntsífekolaki** ; **iki wě otáfekolaki** ; **iki endé atáfekolaki** ; **iki isó totáfekolaki** ; enz. (1).

b) De *persoonlijke voornaamwoorden* die onderwerp zijn van een relatief-vorm, worden steeds uitgedrukt, zooals blijkt uit de bovenstaande voorbeelden. Zij ondergaan elisies in de spreektaal (zie Inleiding, VI, 6) : alle kunnen hun eindklinker verliezen, terwijl **emí** en **endé** ook hun beginklinker laten vallen. Men zegt dus :

bont'ófá'm'ósangélé jõi, *de mensch wien ik niets zeg.*

bont'óf'is'ósangélé jõi, *de mensch wien wij niets zeggen.*

nkásá iki'm'ófekóláká, *de bladeren die ik deed opvliegen.*

nkásá ik'is'ófekóláká, *de bladeren die wij deden opvliegen.*

c) Het *prefix* **o** van het relatief gebruikte werkwoord, dat geholpen wordt door een hulpwoord, wordt **h o o g** door de opne-

(1) Ook de ontkennende vorm van het praesens wordt soms aldus vervoegd.

ming van den toon van den weggevallen klinker indien deze hoog is (zie les 4, I, 5, N. B.). Vergelijk de voorbeelden. Bij **wě**, *jij*, wordt de **o** stijgend :

nkásá íkí w'šfəkóláká, *de bladeren die jij deedt opoliegen.*

d) Het prefix **o** wordt vóór klinkerstammen : **w**. Bv.

bonto öki wě wěna, *de mensch dien je gezien hebt.*

botámábá böfá'mí wumbé, *de boom dien ik niet vel.*

e) Het door den relatief bepaalde zelfstandig naamwoord kan verzwegen worden. Het onbepaald akkoord-prefix **o-ba**, wordt dan gebruikt. Bv.

öki'nd'ótosangélé ná? *wat is het dat hij ons zeide?*

öl'əkó ná? *wie is het die er is?*

Ook het prefix **e** kan gebruikt worden zonder uitgedrukt zelfstandig naamwoord. Het beteekent : den tijd, de plaats, of de reden-doel-oorzaak (de verzwegen namen zijn : **ekeké**, **eténélá**, **ntsína**, **eloko**). Zij zullen dus meestal vertaald worden door onze voegwoorden : *toen, wanneer, als, waar, omdat, waarom, opdat*, enz.

ėkí'm'ókendáká lokendo, *toen ik op reis ging.*

ńdotakí ěkí'mí wěnáka nkoi, *ik vluchtte wijl ik den luipaard zag.*

ėle böna nkó? *waar is het dat het kind is?*

In plaats van dit onbepaald prefix **e**, hoort men ook **a**. Bv.

ăkí'm'ókendáká, *toen ik ging.*

f) De persoonlijke en andere voorwerp-infixen staan steeds in het hoofdwerkwoord, nooit in het hulpwoord. Bv.

ńtánákí böna ěkí wě wotsíkáká, *ik vond het kind waar jij het gelaten hadt.*

balá bakonga băki bokulaka onkaáká, *ziehier de koperen ringen die de rijke man me gegeven heeft.*

ńpée baói bă bānšlu oyasangélé, *ik weet niet wat de jongelui elkaar zeggen.*

g) Men kan een relatief vormen van alle vormen (voces) van het werkwoord (zie les 16, II). Voorbeelden hierboven, en :

tswénakí eténélá ěkí nkoi okoétsi, *wij hebben de plaats gezien waar de luipaard gelegen heeft.*

TOEPASSINGEN.

ísó l'afaya tswúnákí nsango, *wij en de bezoekers hebben elkaar om nieuws gevraagd.* **tóyasangélákí baói būké**, *wij hebben elkaar*

veel verteld. bilombé bisambáká bakambo bátákánákí, de rechters die palabers beslechten kwamen (gisteren) bijeen. áfosóngi lótolane het is niet passend dat gij elkaar uitscheldt. báyakotela benkándá ngáé, zij schrijven elkaar veel brieven. tswénanakí nk'ék'ís'ókumánáká josó, wij hebben elkander gezien op dezelfde plaats waar wij elkaar eerst ontmoetten. toóyasooja baóí bák'ísó wóke, wij hebben elkaar verteld hetgeen wij gehoord hebben. mpósime bokelé bõfonjí, ik wil geen rot ei. mpólé nsé iki wě otákumbakí, ik eet geen visch die niet door jou gevangen is. tótsindélanákí nganji iki bangóya otokaá, wij zonden elkander de giften die onze moeders ons gegeven hadden. balá nkoi ékumbi ntaa ikísó, ziedaar de luipaard die onze geiten gepakt heeft (vandaag). nkoi la nsombo báomana ngáé, luipaard en everzwijn doodden elkander dikwijls.

OEFENINGEN.

1. Zoek den wederkeerigen vorm van de volgende werkwoorden (vertaald) in twee vormen :

vragen, zeggen, kappen, slaan, zien, vasthouden, neerwerpen, helpen, beledigen, haten, beminnen, toonen, denken, groeten.

2. Maak relatieve vormen-onderwerp in het praesens van de volgende stammen, in alle klassen, enkelvoud en meervoud :

ámbe, én, kúnd, kínd, bok, ísam, ól, kus, síl.

3. Maak zinnnetjes met onderwerp-relatieven van het praesens bevestigend (telkens enkelvoud en meervoud) der volgende werkwoorden :

wegvliegen, loopen, gaan, zingen, zeggen, spreken, werpen, kappen.

4. Maak zinnnetjes met onderwerp-relatieven (in alle andere vormen die hierboven onder 6 zijn aangeduid, en telkens enkelvoud en meervoud), van de volgende werkwoorden :

aanlanden, zitten, liggen, hangen, gebogen worden, vastzitten.

5. Vorm zinnnetjes met regiem-relatieven (telkens in elk der behandelde vormen, enkelvoud en meervoud) met de volgende werkwoorden :

snijden, breken, kappen, scheuren, plukken, nemen, roepen, eindigen, schrijven, neerleggen, eten, roeien, doodden, naaien.

6. Vertaal :

Menschen die elkaar beminnen, beledigen elkander niet. Wij hebben de werklui ontmoet, die van het veld terugkwamen. De jager heeft den luipaard gedood die onze geiten heeft gepakt. Een boom die staat, zal eens omvallen. Het dorp waar wij naar toe zijn geweest, is niet ver, maar het ligt (= is) in het volle bosch. De leerlingen die naar huis zijn geweest, zijn teruggekeerd. Waar zijn zij die het werk af hebben? (Er zijn er) geen die gedaan hebben.

Waar is het mes dat hier lag? Diegene die het heeft opgeraapt, is weggegaan. Ik wil slechts vruchten die rijp zijn. (Er is) geen bosch waar deze jongens niet ingaan. De mat die deze vrouw gevlochten heeft, is goed. Hier is de pot dien ik gekocht heb. Beschuldig me niet valschelijk van iets wat ik niet heb gedaan. Is dat de boom waarvan jij me gesproken (= gezegd) hebt? Ik heb het boek gezien dat de onderwijzer mijn makker getoond heeft. Vergeet niet de lessen die moeder je geleerd heeft. Het onweer dat ginds komt, zal zeer hevig zijn. Hij zal je geen vragen stellen die je niet geleerd hebt. Dat de kinderen, die buitengegaan zijn, terugkeeren. De paddestoelen, die gij voor ons geplukt hebt, zijn zeer klein. De weg waarlangs de vreemdeling is gegaan, is niet recht. De leerlingen die het leesboek bedorven hebben, zullen gestraft worden. Degenen die ijverig werken, zullen geen honger lijden. Wie niet ziek is, mag geen geneesmiddelen innemen (-mël). Zij hebben nieuws verspreid (-lambol) dat ik hun niet heb gezegd. Loochen niet de vergissing die je hebt begaan.

NEGENTIENDE LES

I. Trappen van vergelijking.

Het lonkundó bezit geen trappen van vergelijking. Om de vergelijking uit te drukken, neemt het zijn toevlucht tot verscheidene zinswendingen met werkwoorden, zelfstandige naamwoorden, enz.

De stellende trap wordt weergegeven op een der volgende wijzen :

1. De onderwerpen die men vergelijkt, worden verbonden door het voorzetsel *ngá*, *zoals*, met of zonder relatief. Bv.

Je bent even sterk als ik, *ole la böló ô ngá emí*, of : *ole la böló ô ng'ól'emí* (*ngá öle emí*) (=zoals ik ben, relatief...).

Je roeit zoals ik, *ólúka ô ng'érm* ; of : *ólúka ng'ólúk'erín*.

Eale zingt zoals Mbuli, *Eale émba ô ngá (öndémba) Mbuli*.

Bemín je naaste zoals jezelf, *langá boníngá (ô) ng'óyalanga wě móngó*. (In dit geval kan, wegens het infix *ya*, de relatief niet weggelaten worden.)

2. De werkwoorden kunnen vervangen worden door zelfstandige naamwoorden, die dezelfde gedachte uitdrukken, of door den noemvorm. Bv.

Je bent even sterk als ik, *böló böké ô ngá bökám* (*je sterkte werkelijk zoals de mijne*).

Je roeit zooals ik, ndálúka ěkě ngá (ndálúka) ěkám, of : eléngé éâ ndálúka ěkě ô ng'ěkám.

Eale zingt zooals Mbuli, njéemba éâ Eale ô ngá (njéemba) éâ Mbuli (het zingen van Eale (is) als (dat) van Mbuli).

Bemin je naaste, enz. kan, wegens het bevel, moeilijk anders worden weergegeven.

3. Met de onomatopée **fiɔ**, *gelijk*, die eveneens kan versterkt worden door **ô**. Bv.

Je bent even sterk als ik, böló bökám la bökě (ô) fiɔ.

Je roeit zooals ik, ndálúka ěkám la (ndálúka) ěkě (ô) fiɔ.

Eale zingt zooals Mbuli, njéemba éâ Eale la njéemba éâ Mbuli ô fiɔ.

Woordelijk zouden deze zinnen moeten vertaald worden : *mijn sterkte en de jouwe gelijk ; mijn roeien en jouw (roeien) gelijk ; het zingen van Eale en het zingen van Mbuli gelijk.*

In die zinnen kan het werkwoord *zijn* worden ingelascht. Bv.

böló bökam la bökě bele ô fiɔ.

ndálúka ěkám la ěkě ile ô fiɔ.

njéemba éâ Eale la njéemba éâ Mbuli ile ô fiɔ.

4. Men gebruikt de werkwoorden **ɛlam** of **sóngan**, *gelijk zijn*, gewoonlijk in den statief. Bv.

Je bent even sterk als ik, böló bökám la bökě belí (basóngí).

Je roeit zooals ik, ndálúka ěkám la ěkě belí (basóngí), of : elúkelo ěkám la ěkě belí (basóngí).

Eale zingt zooals Mbuli, njéemba éâ Eale la njéemba éâ Mbuli belí (basóngí) = ěmbelo éâ Eale l'êâ Mbuli belí.

Bij deze werkwoorden kan ook **fiɔ** gevoegd worden.

Men kan ze ook vervangen door den negatief van **-tsíkwana**, *verschillen*. Bv. **böló bökám la bökě báfótsíkwáné**, *mijn sterkte en de jouwe verschillen niet.*

5. Men kan ook de personen of zaken, die vergeleken worden, voorop zetten, en de te vergelijken hoedanigheid achter het werkwoord als bepaling plaatsen. Bv.

wij zijn even sterk : eín la wě tole böló ô fiɔ, (ik en jij, wij zijn sterkte gelijk).

eín la wě tswelí (tosóngí) böló (ô fiɔ), ik en jij, wij zijn gelijk in sterkte.

erín la wě böló ô fio, *ik en jij sterkte gelijk.*

erín la wě kan vervangen worden door is'áfé, *wij beiden*, enz.

Je roeit zooals ik : erín la wě tólúka ô fio (eléng'émânkoló = één wijze) ; of : tswelí ndá ndálúka, *wij zijn gelijk in het roeien*, enz.

Eale zingt zooals Mbuli, Eale la Mbuli bémba ô fio = basóngí ndá njéemba (ndá ěmbelo) = njéemba éâ Eale la njéemba éâ Mbuli ífótsikwáné, enz.

6. Op dezelfde wijzen kan men ook *evenveel* weergeven. Bv.

Er zijn evenveel bedden als er menschen zijn, boanjí wă ntangé ô ngá (= ng'óle) boanjí w'ánto (woordel. = het getal der bedden zooals het getal der menschen) ; of : boanjí wă ntangé la boanjí w'ánto (bele) ô fio (of : belí, besóngí, enz.).

II. Voegwoorden (besambwá).

Hier volgen de meest gebruikte *nevenschikkende voegwoorden* :

1. **la**, *en* ; verbindt zelfstandige naamwoorden, voornaamwoorden, naamwoordelijke uitdrukkingen. Vóór een klinker kan **la** elideeren tot l' ; vóór een medeklinker tot 'a. Bv.

banto la nyama, *menschen en dieren.*

ísó l'ís, *wij en zij.*

banto b'álótsi la b'ábé, *goede menschen en slechte.*

em' â wě, *ik en jij.*

2. **ko**, *en* ; verbindt zinnen. Bv.

bátswákí mpao ko báóoma nyama, *zij zijn op jacht gegaan en hebben dieren gedood.*

átswítakí ko toðlímana, *hij joeg ons weg en wij zijn weggegaan.*

ko kan verdubbeld en verdriedubbeld worden : **koko**, **kokoko** (hier valt het krachtaccent op de tweede, lange **ko**), om een nieuw onderwerp in te luiden. Bv.

bont'ónko áókona nkánga, áólang'áwe. **koko** báóloyéla nd'ónganga, *die mensch werd ziek, hij ging sterven. En zij brachten hem naar den dokter.*

ko en **la** kunnen samen gebruikt worden in zinnen waar het werkwoord meer dan één voorwerp heeft. Bv.

yélá nsósó ko l'aswěswě = yélá nsósó l'aswěswě, *brenghet de kippen en de eenden.*

Bij **ko** komt het rustpunt niet vóór het voegwoord (zooals bij

ons) doch erna ; de koma dient dus te staan na **ko**, niet ervóór, wel echter vóór **kokoko**. **ko** wordt vaak voorafgegaan door **o**.

3. **mpé**, *en, en dan, vervolgens, daarbij*. Lijkt zeer op **ko**. Doch wordt anders gebruikt en geeft verscheidene fijne schakeeringen aan (1). In de gewone vertelling : *en, en dan*, staat het vóórop. Om te beteekenen : *en daarbij*, staat het na het onderwerp. Bv.

aôkondela ndá wáto ko aófénda ntando. mpé aôséma, aôsafwa. átána mpé bont'ómō akisí, mp'áôwũola te : ná okisí ané ngámó? aôkaola te : banto baônsundola ; mpée mpé ntsína êk'y'ónsundólé, hij stapte in de prauw en stak den stroom over. En dan legde hij aan, stapte aan wal. En dan vond hij daar een mensch zitten, en hij vroeg hem : Hoe kom jij hier te zitten? Hij antwoordde : de menschen hebben me achtergelaten ; wat mij betreft weet ik niet waarom zij me hebben achtergelaten.

Het rustpunt komt, naar gelang van de schakeering in betee-
kenis, vóór of na **mpé**.

4. **loló**, *maar, doch, echter*. Men gebruikt ook **ndé** en **loló ndé**.

ńsangyákí lokendo, loló (ndé) ntsítswá, ik was voornemens te gaan, doch ik ben niet gegaan.

mbũla lolakí, ndé ntéjwé, het onweer dreigde, doch het heeft niet geregend.

5. **nkína**, *of*. Bv.

ónjélé ntelá nkína iboká, breng me een banaan of een avogadeppeer. ónko l'ale wěkoli nkína áfa wěkoli? Is dat een leerling of niet?

6. **nkína... nkína, of... of**. Bv.

nkína áy'óló, nkína áfaóy'óló, mpée, of hij al dan niet vandaag zal komen, weet ik niet.

ól'ekó ná? nkína botómóló, nkína bokúné. Wie is daar? hetzij de oudere broeder, hetzij de jongere.

7. **lá... lá, hetzij... hetzij**. Kan zeer vaak verwisseld worden met **nkína**.

l'flála lá ntelá ósima wě ná? wat wil je van beide : een sinaasappel of een banaan?

lá ntswá lá mpótswé áfa joi líkě, of ik ga of niet, het gaat je niet aan.

8. **lénkíná, vervolgens, en dan, en verder...** Kan gevolgd worden door **mpé**.

(1) Gelijkt vaak op het Latijn : *autem* en *quippe*.

Men hoort ook *lénkínáká*. Bv.

baâkenda ndá ngonda óása bebwo. lénkíná baúndólé, bêne ô bafaya baôkita êk'ísó, zij zijn naar het bosch gegaan om zwammen te zoeken. Vervolgens kwamen zij terug, en zij zien daar vreemdelingen, die bij hen zijn gekomen.

NB. *lénkíná* kan ook beteekenen : *opnieuw, nog eens.*

9. *ék'éné mpé* = uitdrukking om hetzelfde begrip weer te geven als *lénkíná*.

Is samengesteld uit aanwijzende voornaamwoorden + *mpé*.

Verscheidene andere uitdrukkingen zijn op dezelfde wijze in gebruik. Zij lijken zeer veel op stopwoordjes ; ze zijn meest eigen aan bepaalde personen.

10. *wij'ákó, nadien, daarna, vervolgens.* Woordelijk : *na die (zaken).*
aâkôta botámhá, wij'ákó aólumba etuka éá mbá ; wij'ákó lénkíná aôtóngá lokala, hij heeft een boom gekapt, daarna heeft hij een tros palmenoten gekapt, en weer nadien heeft hij een lokala gevlochten.

11. *wâte, namelijk, dat wil zeggen, wel.* Elders : *wête, wânte, wáe.*

Lijkt een samentrekking te zijn van *wáe* en *te*. Bv.

ákí wâte bonéne móngó, hij was namelijk zeer groot.

banto báyákí báfé, wâte Eale l'Esalé, er zijn twee menschen gekomen, te weten Eale en Esale.

Bij *wâte* wordt zeer dikwijls het koppelwoord *zijn* weggelaten. Bv.

oné wâte etóó êk'm'ókosómbélé, dit (is) het kleed dat ik voor jou gekocht heb.

TOEPASSINGEN.

baíno bá nkoi la baíno bá nsombo belí bôló ô fio, de tanden van den luipaard en die van het varken zijn even krachtig. wányá bókísó la bókísó weli la bókinyó, loló isó totáfómonga ótswá ekalási, wij en zij zijn even verstandig als gij, maar wij gaan nog niet lang naar school. l'ínanási lá ntelá ósima wé ná? nk'étsíkwanelo. l'ínanási lá ntelá basóngí etéla ô fio. loló ilála inyí ile isó y'ókai, wil je een ananas of een banaan? Om het even. Ananas en banaan zijn even zoet. Maar die sinaasappel is een beetje zuur. ngond'éné ele la betámhá búké by'énéne, bétóngá wâte mpulú baúmbu, dit bosch heeft vele groote boomen, waarin namelijk de vogelen nestelen. lokotsí lókándé lóf'ólótsi ngá lókáwé ; loló ndá mbáanda jweli, zijn geschrift is niet goed zooals het jouwe (hij schrijft niet zoo goed als jij) ; maar in het lezen zijt ge gelijk (maar gij leest beiden even goed). nkufó la njoku báfótsíkwané nguyá, nijlpaard en olifant zijn even krachtig (verschillen niet in kracht).

OEFENINGEN.

Vertaal :

De aap en de luipaard hebben een even langen staart. Deze boomen zijn even hoog als ons huis. Esalo schrijft even schoon als al de overige leerlingen, en hij zingt ook zeer goed. Zijn die vreemdelingen niet vertrokken? Wel, ik weet er niets van. En jij ook niet? Ik heb ze wel gezien, nl. in de prauw waarin zij gestapt zijn; daarna zijn zij van land gestoken, en zij roeiden hard, en... zij staken over, en vervolgens zijn zij stroomaf gevaren; doch waar zij heengegaan zijn, weet ik niet, of naar huis of ergens anders (andere kant). Ga eerst naar de haven en vervolgens naar het magazijn. Maar kom aanstonds terug. Ik weet niet of het zal regenen of niet. Ik ging naar een dorp dat niet ver is, en ik heb daar de menschen onderwezen. Er waren er niet velen; velen waren nl. naar de velden; maar zij die er waren, hebben zeer aandachtig geluisterd. Daarna ben ik binnengegaan in een huis, dat even groot is als het onze. De eigenaar ervan naait even goed als mijn oudere broeder, maar zijn machine is niet zoo sterk. Daarbij is zijn draad zeer breekbaar, 't is nl. al oude. Maar hij zal nieuwen koopen bij den klerk die overmorgen hier komt. Aardnotenolie is even goed als palmolie. De leerlingen lezen even goed als hun onderwijzer, maar de onderwijzer verstaat alles wat hij leest. Kippen en eenden leggen eieren en de menschen eten ze op. Anderen laten ze bebroeien en kweken de kuikentjes op. Deze groeien op en leggen ook weer eieren. Eieren zijn zoo goed om eten als vleesch; maar sommige menschen houden er niet van. Dit mes is even scherp als het jouwe; maar het is niet even schoon. Deze jongeling is even sterk als die oude man.

TWINTIGSTE LES

I. Vergelijkende trap.

De vergelijkende trap wordt in het lonkundó omschreven op een wijze die veel overeenkomst vertoont met die van den stellingen trap: men gebruikt zelfstandige naamwoorden en vooral werkwoorden.

1. Men vergelijkt de onderwerpen door middel van het werkwoord *lekol*, *overtreffen*, of *fénd* (fig.), *overtreffen*, en voegt de vergeleken hoedanigheid erachter voorafgegaan door het voorzetsel *la*, met. Bv.

nkoi álekola mpúnda la bóló, de luipaard overtreft het paard in sterkte.

eńńkolekola wě la wǎnyá, *ik overtreft je in verstand.*

In plaats van **la** kan met ook **ndá**, *in*, gebruiken.

Meestal echter worden de voorzetsels weggelaten :

nkoi álekola mpúnda bǒló ; eńńkolekola wě wǎnyá.

Wanneer de te vergelijken hoedanigheid in de omstandigheden van het gesprek besloten ligt, is het nutteloos ze nog eens uit te drukken. Bv. als het gesprek gaat over de sterkte (verstand) of als het, zelfs zonder dat erover gesproken is, voldoende duidelijk is dat men juist die hoedanigheid vergelijkt (zooals in het geval van den luipaard en het paard), dan laat men het hoedanigheidswoord weg :

nkoi álekola mpúnda ; eńńkolekola wě.

2. Men kan de twee onderwerpen naast elkaar plaatsen en dan zeggen welk van beide de vergeleken hoedanigheid bezit ; door het verzwijgen van de tegenpartij is het duidelijk wie van beide het wint. Bv.

nkoi la mpúnda bǒló ô nkoi, *luipaard en paard, sterkte zeker luipaard.*

eń la wě, (*is'áfé*) **wǎnyáńk'eń**, *ik en jij (wij beiden) verstand ik.*

wín'óné la lóbi wǎné ô wín'óné, *vandaag en gisteren, zonneschijn vandaag.*

Men kan ook het werkwoord *zijn* invoegen :

nkoi la mpúnda ôle (la) bǒló ô nkoi : ôle, *hij die is... namelijk...*
eń la wě ôle (la) wǎnyáńk'eń ; wín'óné... ôle la wǎné ô wín'óné.

3. Een sterkere wijze van uitdrukking ligt in het opstellen der vergelijking zooals in n^r 2, doch met bijvoeging van het werkwoord **lekol** of **fénd**, in den relatief met onbepaald prefix. **lekol** wordt hier vaak in den statief gebruikt, dus **leki**. Bv.

nkoi la mpúnda ôlekola (ôfénda, ôlekí) bǒló ô nkoi, *luipaard en paard hij die overtreft (in) sterkte (is) wel de luipaard.*

eń la wě ôlekí (enz.) **wǎnyáńk'eń**, *ik en jij hij die overtreft (in) verstand (is) wel ik.*

Mbándáká la Basǎnkoso ôlekí bosíká ô Basǎnkoso, *Coq en Basankusu wie overtreft (in) verheid namelijk Basankusu = Basankusu is verder dan Coq.*

Ook hier kan de vergeleken hoedanigheid weggelaten worden.

In plaats van **ô** kan men ook gebruiken : **é** of **ndé**, *wel zeker*, of nog : **wáte** (**wéte**, enz.), *namelijk, dit wil zeggen.*

Het laatste voorbeeld kan men ook weergeven als volgt :

lím'áné la Mbándáká, la lím'áné la Basánkoso... enz., *van af hier tot Coq, en van af hier tot Basankusu...* enz. Of nog :

lím'áné l'ókita Mbándáká... enz., *van hier om te komen tot Coq...*

4. In plaats van de werkwoorden **lekol** of **fénd** kan men ook het zelfstandig naamwoord **böme**, *echtgenoot*, gebruiken, met of zonder de uitgedrukte hoedanigheid. Bv.

nkoi la mpúnda böme ô nkoi, *luipaard en paard, echtgenoot lui-paard.*

Eale la Njoli böme lonkundó ô Njoli, *Eale en Njoli wie het best Lonkundo spreekt is wel Njoli.*

5. Ook het zelfstandig naamwoord **mbóó** wordt hier gebezigd. Het heeft geen andere functie dan de vergelijking uit te drukken :

liangí l'ëlo mbóó nk'ëlo, *voorspoed en ellende meest is er ellende.*

6. Om *beter* uit te drukken kan men ook alleen **bólótsi**, *goedheid*, gebruiken ; uit het zinsverband blijkt dat er vergelijking is. Bv.

bólótsi ótsikale, *het is beter dat je blijft.*

Dezelfde uitdrukking kan ook met andere hoedanigheidswoorden worden gebruikt.

bólótsi kan ook vervangen worden door het voegwoord

7. **omeka**, dat *liever*, soms ook *beter* beteekent. Indien er een werkwoord op volgt, staat dit in den subjonctief. Bv.

omeka (é) ítsikale, *het is beter dat ik blijf, of ik blijf liever.*

l'ílála lá ntelá omeka é ntelá, *ik heb liever een banaan dan een sinaasappel.*

lá íkende lá ínpókendé omeká íkende, *dat ik ga of dat ik niet ga, ik ga liever.*

pekáto l'iwá omeká ík'iwá, *zonde en dood, liever dood.*

In plaats van **omeka** kan men ook de werkwoorden **són**, *verkiezen*, of **sím**, *gaarne hebben*, gebruiken. Bv.

l'ílála lá ntelá ísima é ntelá (of : **ínsóna ô ntelá**), *ik heb liever een banaan dan een sinaasappel.*

8. *Des te meer, zooveel te meer*, en dgl. worden in het **lonkundó** weergegeven door **josó**, *eerst, vooral*. Het eerste deel der vergelijking kan eindigen of beginnen met **ké** (dat ook kan weggelaten worden). Bv.

mpaka áfókusé (ké), josó ñk'olángala, een oudere kan het niet, des te minder een jonge man.

endé álela, josó ñk'ém ów'omóngó, hij weent, hoeveel te meer dan ik (die) de eigenaar (ben).

Deze woorden kan men ook vervangen door **omeka... tsika**. Bv.

omeká ñk'on'óá nkásó, tsíka ém ófá la nkásó, deze die vinnig is (heeft) nog wel (dat ongeluk gehad), hoeveel te meer (zou) ik die niet vinnig ben (het gehad hebben).

omeká ñk'end'álela, tsíka nd'ém ów'omóngó, als hij wel weent (bv. een vreemde), hoeveel te meer ik de eigenaar, de eigen verwante.

9. Waar wij den overtreffenden trap gebruiken : *best, grootst*, bezigt men in het **lonkundó** gewoon den vergelijkenden trap volgens de bovenstaande regels. Slechts is het ééne punt van vergelijking „alle...”.

bón'oné álekola baékoli báumá wányá, dit kind is de verstandigste van alle leerlingen.

10. De vergelijking kan ook uitgedrukt worden door de figuurlijke beteekenis van woorden als **botómóló la bokúné**, oudere broeder en jongere broeder ; **bóme la wálí**, echtgenoot en vrouw ; **isé la bóna** vader en kind ; **nyangó l'óna**, moeder en kind ; **bónólu la mpaka**, jongeling en oude, en dergelijke meer. Deze woorden geven vanzelf aan welk der punten van vergelijking overtreft. Bv.

liyá la lifeké bale botómóló l'okúné, de elaeis en de raffia zijn twee gebroers, (zij lijken op elkaar), maar de elaeis is de oudste, grootste, enz.

II. Toegevendende voegwoorden.

1. **nkúma**, *althoewel*. Gebruikt met of zonder **la**.

lá, *althoewel, ofschoon*.

wambéné, *ofschoon*.

Deze drie verschillen zeer weinig ; de schakeeringen in het gebruik kunnen slechts door oefening aangeleerd worden.

nkúma óntúmola, ímpaóka nkele, *althoewel jij me beleedigt, zal ik niet kwaad worden*.

endé lá aákenda ndá ngonda, ímpaókola yómba íkáé, *ofschoon hij naar het bosch is, zal ik niets bij hem nemen*.

l'ól'ern la ndóngó, mpókofatsé, ofschoon ik veelwijver ben, belaster ik je niet.

wambéné wáto boôwá, mpaótsíkala, ofschoon de prauw kapot is, zal ik niet blijven.

2. *mpeka la, ofschoon, zelfs als, geeft meer de onwaarschijnlijkheid weer :*

mpeka la oólóngá ófaóáta nkitó, zelfs als jij mocht overwinnen, zal je er niets bij winnen.

3. *etámá (etámékó, támékó) = mbalí = nténá, misschien, het is mogelijk :*

etámá aóyá, misschien is hij (al) aangekomen.

mbalí bálanga bákénde, het is mogelijk dat zij willen vertrekken.

Al deze woorden kunnen ook vervangen worden door nkína, of.

III. Gevolg-aangevende voegwoorden.

1. *sekí, alsdan, aldus, dus. Kan versterkt worden door ndé.*

sekí wě ô ng'óné, je bent dus zulk een (mensh) !

sekí ndé fafá móngó ôkelákí, het is dus vader zelf die het gedaan heeft.

2. *mbôko, dus ; geeft meer de logische gevolgtrekking aan dan sekí.*

mbôko (ndé) ale ík'endé ôkelákí, bijgevolg (gelet op de redenen en feiten die je aanhaalt) is hij het die het gedaan heeft.

3. *kamba (kambaka), immers.*

kamba wě móngó ósangákí ô ng'ókó, je hebt immers zelf aldus gezegd.

kamba endé átotómakí, hij heeft het ons immers bevolen.

4. *kamba* wordt ook gebruikt om een vergissing te verbeteren. Het komt dan overeen met ons „ik wil zeggen, ik bedoel”.

kotá bátáno, kamba botóá, schrijf 5, ik wil zeggen 6.

ńtswákí Bongúma, kamba Bokúma, ik ben naar Bonguma geweest, ... ik vergis me, het is Bokuma dat ik bedoel.

IV. Reden-, doel- en oorzaak-aangevende voegwoorden.

1. *te of kelá, opdat, gevolgd door den subjonctief.*

aótswá ndá ngonda te áse bofambe, hij is naar het bosch gegaan om (dierlijk) voedsel te zoeken.

úkúmwá kelá ótane isúa, loop opdat je de boot nog mag halen.

In plaats van **kelá** kan men ook **káólá**, *haast je*, gebruiken, of ook den zuiveren subjonctief.

te kan ook vervangen worden door **wâte** (zie les 19, II).

2. **nyangó**, *opdat niet, uit vrees dat...* met den negatieven subjonctief (zie les 15, I), of gevolgd door een zelfstandig naamwoord zonder werkwoord :

tófólandé l'otswó nyangó nkoi, *wij wandelen niet des nachts uit vrees (dat de) luipaard (ons zou pakken).*

3. (1a) **ntsína éâ, nd'éwel'êâ, nd'élóko éâ...** enz., *uit oorzaak van.*

In plaats van het bezitwoordje gebruikt men bij werkwoorden liefst den relatieven vorm, die aan den gewenschten tijd beantwoordt. Bv.

ńtswákí la ntsín'êkí'nd'ónjétáká, *ik ben gegaan omdat hij mij riep.*

banto báólímana ndá nganda la ntsín'êâ mpela, *de menschen zijn weggegaan uit het tijdelijk verblijf in het bosch wegens het hoogwater.*

Waar deze voegwoordelijke uitdrukkingen voor de duidelijkheid niet noodzakelijk zijn, late men ze liever weg, en gebruike men den louteren relatief met algemeen prefix **e** (zie les 18, II, 7, e) :

ńtswákí êkí'nd'ónjétáká, *ik ben gegaan omdat hij mij riep.*

TOEPASSINGEN.

òlekí bolótsi ótsikal'ëndoko, ntsín'êâ mbúla eólíloa, mpé nkína ójwêl'óló. ómeká ndé óetam'endo ; mpáng'ókendé lóbí ; kamba ósangakí te ekalási émanga ó lifé, mbóko áfa jói já lokámo. *het is best dat je hier blijft, want het onweer dreigt en je zoudt wellicht natregenen. Slaap liever hier, dan kan je morgen vertrekken ; je hebt immers gezegd dat de klas pas overmorgen begint. Bijgevolg hoef je je niet te haasten* (woordel. : het is geen zaak van haast). **babáyá b'òlondó bálekola b'òsenge bolótsi, de planken van den bolondo zijn beter dan die van den bosenge. bokeli boné bole la nsé búké ké, josó ó ntando, indien deze beek al veel visch heeft, hoeveel te meer de stroom. bondél'óné áféndá onyí la jále, deze blanke is veel strenger dan gene. bokwá bókísó la bokwá wá mpótó, ejé ó bokwá wá mpótó, het zout van Europa is pittiger dan het onze. ndá betó béumá òlekí bonéné nk'ebúlúkú (ebúlúkú wâte nyangó éâ betó), de ebuluku is de grootste aller rupsen. etámá aólúkumwa kelá átane isano, misschien loopt hij om het spel nog aan te treffen (om nog tijdig te komen voor het spel).**

OEFENINGEN.

1. Maak zinnetjes met den overtreffenden trap van : **bónéne**, **isisí**, **botálé**, **büwé**, **balótsi**, **bobé**, **bóló**, **jílangi**, **litúká**, **bololo**, **bokai**.

2. Vertaal :

Misschien is de luipaard wel sterker dan het varken. Maar de tanden van het varken zijn scherper dan die van den luipaard. Een ijzeren stoel is sterker dan een gevlochten stoel. Ik zou liever rusten dan te werken. Ofschoon ik ouder ben dan hij, ben ik krachtiger. Gij zelf zijt het dus die dat huis gebouwd hebt. Ik had u immers gezegd dat het nieuwe huis beter zal zijn dan het oude. Daarbij, ik heb dit gebouwd omdat het oude dreigde te vallen, en ik liever wilde werken dan gewond te worden. Het is vandaag kouder dan eergisteren. Europa is veel verder dan Kin. Is uw dorp verder dan dat van den onderwijzer? Ga even twee kippen halen, och ik bedoel twee eenden. Misschien zijn er geene. Ga 's nachts niet door dit bosch, opdat de luipaard je niet pakke. De onderwijzer is naar het groote dorp gegaan, om de menschen te onderrichten. Er zijn meer kinderen in dat dorp dan in geen. Ofschoon deze vrouw ziek is, bereidt zij toch eten. Het ware beter dat ze rustte. Zij heeft liever haar eigen geneesmiddelen dan die van den dokter. Als hij dien boom kan verrollen, dan kan jij het zeker. Als de kinderen die (het) geleerd hebben het niet verstaan, hoeveel te minder gij die niet naar de klas gaat. Een boot vaart vlugger dan een prauw. Ik ken dit palaber, ofschoon ik er niet (bij) was, toen ze het oordeelden.

EEN EN TWINTIGSTE LES

I. Overtreffende trap.

De betrekkelijke overtreffende trap vervalt in het **lonkundó** tot den vergelijkenden trap. We handelen hier dus alleen over den volstrekt overtreffenden trap.

De meest gebruikelijke wijzen om hem weer te geven zijn :

1. Door de bijwoorden van graad : **móngó**, **ná** en **ngáé**, *zeer*. Bv. :

botámbá wă lisángé móngó, *een zeer hooge boom*.

ntando éâ bolindó ngáé, *een zeer diepe stroom*.

njénákí banto büké ná, *ik heb zeer veel menschen gezien*.

likambo móngó, *een groot palaber*.

ngáé kan niet, zooals **móngó** en **ná**, zonder hoedanigheidswoord staan.

2. Door het zelfstandig naamwoord **ekitsá** (**efuúlu**) met of zonder het bezitwoordje **-a** :

esé ékó bosiká (w') ekitsá, dat dorp is zeer zeer ver.

3. Door verdubbeling van het hoedanigheidswoord :

bonto ów'ólóts'ólótsi, een zeer goed mensch.

nyama búké'úké, zeer veel dieren.

bõn'õâ bõló bõló, een zeer sterk kind.

4. Door den statief van de werkwoorden **lekol** of **fénd**, overtreffen :

alekí lokendo, het is een echte voetganger.

bant'ánko balekí nkele, dat zijn zeer toornige menschen.

olekí wamba, je bent een echte beleediger.

botám̄b'õné boleki (bofénjí) lisángé, deze boom is zeer hoog.

5. Door figuurlijk gebruikte zelfstandige naamwoorden :

a) **nkanga** (incl. dokter) **wányá**, een zeer verstandig mensch.

nkanga etongó, een geweldige lawaaimaker.

b) **bõme**, echtgenoot.

bõme óâ likambo, een geweldig geding.

c) **engambí**, grijsaard, of **ekóta**, oude vrouw.

engambí éâ nsombo, een zeer groot varken.

ekóta éâ jõi, een geweldige zaak, gebeurtenis.

6. Door zelfstandige naamwoorden, die iets zeer groots aanduiden, iets buitengewoons, overtreffend, enz. en vaak als uitroep dienen :

ekóla éâ ilõmbé, een buitengewoon groot huis.

ekólóngwá éâ yõmba, een uitmuntende zaak.

esusá éâ nyama ô njoku, de olifant is een zeer groot beest.

esé éâ nsúkí (nsúkélá), een uiterst groot dorp.

õma óâ nkele, wat een geweldige toorn !

7. Door den noemvorm van **lekol**, overtreffen :

Njakomba ale bolótsi wá ndekóla, God is alles overtreffend goed.

Nog sterker : den statief **-leki** + den noemvorm **ndekóla**.

yõmba iné ilekí litúká ndekóla móngó, deze zaak is allerschoonst.

8. Door het vervoegde werkwoord **-kak la**, zeer erg, zeer ... zijn :

bont'õnko ákaka la nkele, die mensch is uiterst vertoorn.

esé éõkaka, de pijn is zeer hevig.

9. Om ons te weer te geven, gebruikt men een der bovenstaande vormen, zooals 1. : *botámhá bole lisángé (móngó)*, *de boom is te hoog* ;
 of 2. : *es'ékó bosfiká ekitsá*, *dat dorp is te ver* ;
 of vooral 4. : *es'ékó elekí bosfiká*, *dat dorp is te ver*.

II. De infinitief van het werkwoord (jwěko).

De infinitief wordt gevormd door ó te voegen vóór den stam (1), die uitgaat op a. Hij komt overeen in beteekenis met ons „te zeggen, te doen”.

Bv. : *ósanga*, *te zeggen* ; *ókenda*, *te gaan* ; *óuta*, *terug te keeren* ; *óimana*, *weg te gaan* ; *óyá*, *te komen* ; *ólé*, *te eten*.

Dikwijls echter zal hij moeten vertaald worden door : met ... (eten, enz.).

De infinitief wordt gebruikt :

1. Als voorwerp van een ander (vervoegd) werkwoord. Bv. : *áóléá ótéfela lonkundó*, *hij kan lonkundó spreken*.

tsík'ólela, *houd op met weenen*.

mbúla émangákí ójwé, *het begon te regenen*.

áleki óbuna, *het is een echte vechtersbaas* ; en andere vormen van den overtreffenden trap (zie boven I, 4).

Deze voorwerp-infinitief (jwěko jwá njumbámá) kan ook den noemvorm vervangen waar deze de handeling van het vervoegde werkwoord herhaalt (zie les 8, I, 7, 2). Bv. :

álekya nk'ólekya, *hij biedt aan*, in plaats van : *álekya ndálekya*.

In dit geval wordt hij steeds voorafgegaan door het versterkende *ńko (ńk')*.

2. Als negatieve vorm (jwěko jwá njángáná) kan hij ook-bepaling zijn. Bv. :

áókenda nk'ólé tóma, *hij is weggegaan zonder te eten*.

áfóleké ané nk'óotswa éka'ín, *hij gaat niet voorbij zonder bij mij binnen te komen*.

tófóangé bolemo nk'óónda loóndo josó, *wij beginnen niet het werk, zonder eerst te bidden*.

ínpóyé nk'ótéfela, *ik kan niet laten te spreken*.

(1) Het prefix ó kan voorafgegaan worden door *la*, *met*. In verscheidene dialecten hoort men andere prefixen : *jó* en *í*, met of zonder *la (l')*.

Om de ontkenning van den voorwerp-infinitief uit te drukken, wordt het vervoegde werkwoord zelf in den negatief gezet :

áfótsík'òlela, hij houdt niet op met weenen.

3. Als doel-aangeving van de door het vervoegde werkwoord uitgedrukte handeling :

aòtswá óása nngólí, hij is gaan bind-lianen zoeken.

aòfènda ntando óéngela beléka, hij is den stroom overgestoken om de fuiken na te zien.

De doel-aangevende infinitief of beter afstand-infinitief (*jwěko jwá itangó*) wordt in verscheidene dialecten onderscheiden van de beide voorgaande door het prefix *yó*, in plaats van *ó*. Voor de duidelijkheid van het onderscheid verdient deze vorm de voorkeur. Bv. :

aòtswá ndá mpokú yónuka bambénga, zij is naar de bananenplanting om peper te plukken.

aòkenda yása bebwo, hij is gaan zwammen zoeken.

Men merke op dat :

a) *yó* vóór een klinker *y* wordt ;

b) deze vorm alleen gebruikt wordt wanneer het doel op een afstand van den bedrijver ligt, en dus een beweging vooropzet. Anders gebruikt men den subjonctief.

4. De afstand-infinitief kan worden versterkt door achtervoeging van *ka*, om aan te duiden dat de handeling meermalen plaats heeft. Bv.

aòtswá (y)ósangaka, hij is het gaan zeggen, nl. verscheidene malen, tot verscheidene personen.

Met hoogen toon (en verheffing van de eind-a van den eenvoudigen vorm) beteekent dit achtervoegsel, dat de handeling door den infinitief uitgedrukt, meermalen en op meerdere plaatsen geschiedt. Bv.

aòtswá ósangáká, hij is het gaan zeggen op verscheidene plaatsen ;

ákembola bisé (y)ólakáká, hij gaat de dorpen rond om te onder-richten.

In beteekenis vertoont de afstand-infinitief sterke overeenkomst men den subjonctief op afstand (les 14, II, 3, 5 en 6). Beide duiden immers een doel aan. Men kan ze in verscheiden gevallen dan ook voor elkaar gebruiken. Op zichzelf echter ligt er het volgende onderscheid in, dat men dan ook tracht zoo veel

mogelijk uit te drukken hetgeen nooit mag worden nagelaten, indien de duidelijkheid het vergt :

De infinitief geeft aan dat de handeling werkelijk is gevolgd, dat het doel is bereikt. De subjonctief echter geeft meer uitsluitend het doel aan, zonder te letten op het gevolg.

Wil men duidelijk aangeven dat het doel bereikt is, dan gebruike men den infinitief ; bedoelt men dat het resultaat niet is bereikt, dan neme men den subjonctief. Met den infinitief veronderstelt men het bereiken van het doel, zelfs al weet men dat het nog niet is gevolgd ; met den subjonctief laat men het al dan niet bereiken in het midden, of men bedoelt duidelijk dat het niet is bereikt.

5. Ook de voorwerp-infinitief kan versterkt worden door achtervoeging van **ka**. Beide toonhoogten komen voor zooals in den afstand-vorm. Het achtervoegsel **ka** beteekent ook hier : de herhaling of gewoonte. Bv.

ámbya ótúmólaka banto, *houd op de menschen te beledigen*, nl. tot iemand die dat gewoonlijk doet.

tšik'šléka tšoma tšwá bifóndú, *houd op bedorven dingen te eten*.

Deze versterkte vorm komt vooral veel voor na het werkwoord **-leki**, om de overtreffing uit te drukken in verwijten. Bv.

oleki ófitaka tšoma tšw'ánto, *zij bederft steeds de zaken van anderen*.

aleki óbunaka bitumba, *het is een onverbeterlijke vechtersbaas*.

De uitgang met hoogen toon komt niet zoo veelvuldig voor. Hij beteekent de herhaling of gewoonte op verscheidene plaatsen. Bv.

ámby' šléká tšoma, *houd op met overal te gaan eten*.

6. Men verwarre niet den infinitief met den noemvorm of substantivalen vorm van het werkwoord (zie les 8, I, 6). Waar het werkwoord als zelfstandig naamwoord gebruikt wordt, bezige men den noemvorm. Bv.

áóndaka nkškota, *hij heeft me leeren schrijven* ; nl. hij heeft me het schrijven geleerd.

Vergelijk ook deze twee zinnen :

ńjóléâ ótónga itókó, *ik kan de mat vlechten* ;

ńjóléâ ntótónga itókó (of : **batókó**), *ik ken het matten-vlechten* ; nl. ik ken de kunst van matten-vlechten.

III. Potentiale vorm (lokuseya).

Door achter den stam den uitgang *ey (sy)* te voegen, verkrijgt men den mogelijkheids- of *kun*-vorm, die beteekent dat men de werking kan doen, dat men de macht of de mogelijkheid ertoe bezit. Bv.

kel, doen ; *keley*, kunnen doen.

bát, bezitten ; *bátey*, in bezit kunnen komen van... ; kunnen bekomen.

Dikwijls wordt deze vorm omschreven door de werkwoorden *kus*, kunnen, of *bəng*, mogelijk zijn, de mogelijkheid hebben, gevolgd door den infinitief-voorwerp. Bv.

mpókus'ósanga, ik kan niet zeggen.

nkusáki ófénda, ik kon oversteken.

ntsíonga ótéfela, ik was niet in de mogelijkheid om te spreken.

Ofwel kan men omschrijven met een zelfstandig naamwoord, afgeleid van het werkwoord door het suffix *elo* (zie les 4, I, 5), en voorafgegaan door : *-le la*, zijn met, of *-bát*, bezitten. Bv.

mpóáte ʋsangelo, ik kan niet zeggen.

ńkí l'eféndelo, ik kon oversteken.

ntsíáta etéfeelo, ik kon niet spreken.

De mogelijkheid of onmogelijkheid kan voortkomen uit het onderwerp zelf, of uit bepaalde omstandigheden :

ntsíáta etéfeelo = *ntsíonga ótéfela*, ik kon niet spreken, hetzij wegens pijn in den mond, hetzij door een overweldigende gemoeds-aandoening, hetzij ook omdat zij het me niet toelieten, ofwel omdat ik geen tijd of gelegenheid ertoe had.

TOEPASSINGEN.

kékwa felé, mpóáte ekambelo, ga even uit den weg, ik kan niet werken. *tófóəng'ókənda bolá nk'ósija bolemo josó*, wij mogen niet naar huis gaan zonder eerst ons werk te hebben gedaan. *baškənda yólambóláká losango lónko*, zij zijn dat nieuws overal gaan rondstrooien. *olekí ótéfelaka nk'ósisimya*, je praat altijd zonder na te denken. *áfóy'əndo nk'ónjstela*, hij komt niet hier zonder bij mij aan te loopen (woordel. voor mij van den weg af te gaan). *mpóátéyé litófé, lilekí lisángé*, ik kan niet aan de caoutchoucvrucht, zij hangt te hoog. *bakámba báókaka nd'ékek'əné*, tegenwoordig zijn er vreeselijk vele miseries. *tótswákí yəna isano*, wij zijn naar het spel gaan zien. *áoəngya lokəndo jwá Mbándáká*, hij heeft zich voorgenomen naar Coq te gaan. *ámby'óəngola, mpóke jđi*, houd op met lawaai te maken, ik kan niets hooren. *es'ėkó elekí bosiká, mpé əsanga ele*

botálé mǒngó ; tófókus'ókit'ekó wǐn'óné, dat dorp is veel te ver, en het bosch is te lang ; wij kunnen er vandaag niet geraken. **mbúla é mangakí la nkésá ; mpé aé yoóko eókaka nkákaka ; ná tóleke ngámó**, de regen is van morgen begonnen, en nu is hij zeer hevig geworden ; hoe wil je dat wij er door gaan?

OEFENINGEN.

1. Vorm den infinitief met telkens vier voorbeelden van de volgende werkwoorden : planten, plukken, uitpikken, zeggen, splijten, spelen, binnegaan, buitengaan, roeien, werken, binden, losmaken, snijden, werpen.

2. Vertaal :

Ik kan dien zeer dikken boom niet vellen. Je bent toch een zeer sterk man. Die jongen is een geweldige ruziemaker. Ze hebben daar geweldig gevochten. Wat een uitmuntend ding is toch je eigen moeder. Het varken, dat de jager geschoten heeft, is een geweldig beest. De hoofdman woont in een buitengewoon groot huis. Dat allerschoonste kleed dat je hadt, waar heb je dat gelaten? Ik kon het niet dragen, en heb het dan maar verkocht. Ik kan niet werken wegens de pijn in (mijn) arm. Het nest van den sperwer is veel te hoog, ik kan het niet weghalen. Hij heeft zich voorgenomen naar de beek te gaan. Zij hebben die kip niet gestolen, die je schoonouders je gegeven hadden, want zij zijn hier maar voorbijgegaan. Hoe zoo, zij gaan hier nooit voorbij zonder even te rusten. Begint niet te roeien zonder een kruisteecken te maken. Wij kunnen dezen boom niet kappen zonder eerst de lianen te hebben overgesneden. Zij is achter het huis gegaan om peper te plukken. Hij is naar de palmplanting gegaan om palmlatten te splijten. Zij kunnen niet spreken van den zeer grooten schrik voor den luipaard dien zij ontmoet hebben. Dit mes is veel te bot, ik kan er niet mee snijden. Ik kon gisteren den stroom niet oversteken omdat ik geen prauw vond. Er lag maar één prauw, zij was te klein en wij waren met veel volk (= menschen). Ga niet weg zonder van mij afscheid te nemen. Spreek niet zonder eerst na te denken.

TWEE EN TWINTIGSTE LES

I. De relatief (zie les 18, II).

1. Men g e b r u i k t in het lonkundó soms den relatief waar wij hem niet zouden gebruiken. Dit gebeurt hoofdzakelijk wanneer men nadruk wil leggen op het bepaalde naamwoord. In dit geval neemt de relatief het onbepaald prefix. Bv.

mbúla ófítákí loánjá, het is de regen die het binnenpleintje heeft bedorven.

ingómba ókwéi l'ompompo, het is de loods (niet het huis bv.) die omgevallen is door den wind.

nszejá bálékí benkándá, het zijn de termieten (geen andere insecten) die de papieren hebben opgegeten.

Vóór het relatief-werkwoord kan ook het woord **bonto** (**banto**), *mensch*, worden gevoegd, zelfs al gaat het over dieren of zaken. Bv. *mbúla bont'ófítákí, nszejá bant'álékí, enz.*

Waar het gaat over menschen, wordt deze vorm ook zeer dikwijls gebruikt om den nadruk te leggen. Bv.

em'á w'ákisí (em la wě bákisí), het zijn wij beiden die samen zitten.

De relatief kan echter ook het prefix aannemen van het bepaalde zelfstandige naamwoord. Bv. het spreekwoord :

ífukyá íkis'á wě íkosomól'étúwá íkonangyá l'ólóló, het is de vleermuis die bij je woont, die de „handdoeken” van tusschen (de dakbedekking) trekt en die je door heel het dorp doet gaan (sleurt), het is niet een vreemde die je gebreken aan iedereen bekend maakt, doch iemand die steeds bij jou is, een familielid, een vriend, enz.).

Woordelijk beteekent deze zin : de vleermuis die bij je woont, enz. Het werkwoord van den hoofdzin is geheel weggelaten ; de drie werkwoorden behooren alle tot betrekkelijke bijzinnen.

Dergelijke spreekwijze komt veelvuldig voor, waar het gaat om iets pittigs uit te drukken ; men hoort ze dan ook regelmatig in spreekwoorden. Bv.

óle la yándá ókot'otámbá, woordelijk : die is met de bijl die kapt den boom ; (hij) die de bijl heeft, (is hij) die den boom kapt. Wij vertalen : wie de bijl heeft, kapt den boom.

ótsímí etóko óyaomí l'enkende ótaát'ónkólu t'átokol'ási, wie den put heeft gegraven wie zich gedood heeft (gansch besmeurd) met slijk wie geen kruik heeft om water te putten = iemand die een put heeft gegraven en zich daarbij gansch bevuild heeft met slijk, heeft vaak geen kruik om dan zelf er water uit te putten (veel sloven voor weinig nut).

Men vergelijk ook de spreekwijzen in les 19, I, 2, en 6.

2. Men gebruikt den relatief niet in uitdrukkingen waar wij bv. zouden zeggen : ik zag een man zitten, ik vond een mes (liggen), enz. :

ńjénákí jwende akisí, ik zag een man hij zit ;

ńtánákí ifaká yámbí, ik vond een mes het ligt ;

tósúkákí bonto áleka lá mbóka, *wij hielden een mensch tegen, hij gaat over den weg (die over den weg ging).*

Wanneer men in dergelijke zinnen den betrekkelijken vorm gebruikt, is het zelfstandig naamwoord bepaald en dient het te worden vertaald met het bepaald lidwoord :

ńjénákí jwende lökísí, *ik zag den man die zat...*

ńtánákí ifaká índámí, *ik vond het mes dat lag...*

tósúkákí bonto öleka lá mbóka, *wij hielden den mensch tegen die langs den weg ging.*

3. Men lette hier op het gebruik der tijden : het tweede werkwoord staat in den tegenwoordigen tijd, terwijl het werkwoord van den hoofdzin den verleden vorm heeft. DE TIJDEN DIENEN STEEDS HUN VOLLE WAARDE TE BEHOUDEN. In deze voorbeelden zijn de handelingen van het voorwerp (**jwende, ifaká, bonto**) tegenwoordig op het oogenblik dat het onderwerp van den hoofdzin de werking (die nu voorgesteld wordt als verleden) verricht. Indien men de werkwoorden van de bijzinnen in het verleden zet, geven zij ons plus-quam-perfectum weer :

ńjénákí jwende ákókísi, *ik zag (dat) een man gezeten had.*

ńjénákí jwende lökókísi, *ik zag den man die gezeten had.*

ńtánákí ifaká íkwámí, *ik vond het mes dat gelegen had.*

4. Vorming der onderwerp-relatieven.

Uit de voorbeelden in les 18, II, 6, a), blijkt dat de onderwerp-relatieven dezelfde vormingselementen hebben als de absolute vervoegde vormen, die eraan beantwoorden. Er bestaan slechts enkele kleine verschillen.

Het praesens affirmatief is de zuivere stam, doch met hooge eind-a ; en bij klinkerstammen met invoeging van nd vóór den stam. -

Het negatieve praesens komt geheel overeen, ook in de toonregels der eind-e, met den absoluten vorm.

De verleden-vormen komen eveneens geheel overeen met de absolute. Zoo ook de statieve vormen, de ontkenningen van den **bofífo**, de gewoonte-vormen, het afstand-praesens, de nog-niet-vorm, enz.

Verschillen echter :

a) De bevestigende **bofífo**-tijden, die overeenkomen

met den *boffo*-vorm n^r 2 (les 7, III) en bestaan uit den stam met uitgang *i*. Deze *i* is hoog in den gisteren-tijd, laag echter in den vandaag-tijd. Men lette hier ook op de euphonische vervormingen van den eindmedeklinker van den stam (zie Inleiding, II, 4, 6). Bv.

banto bākenji, de menschen die vandaag zijn weggegaan.

banto bākenjí, de menschen die gisteren zijn weggegaan.

etóo éndátsi, het kleed dat vandaag gescheurd is.

bitóo bīndátsi, de kleederen die gisteren zijn gescheurd.

Werkwoorden die uitgaan op *a*, veranderen deze *a* in *e* vóór *i* :

yá, komen : *bonto óyéi*, de mensch die gekomen is (vandaag).

banto bāyéi, de menschen die (te voren) gekomen zijn.

wá, sterven : *nyama éwéi*, het dier dat vandaag gestorven is.

nyama iwéi, de dieren die te voren gestorven zijn.

De causatieve werkwoorden uitgaande op *y(a)*, nemen niet het suffix *i*, doch *isa*. Bv.

engambí étúngisa ntaa, de grijsaard die een geit vast gebonden heeft (vandaag).

bonkonji ótōkenjisa, de hoofdman die ons heeft laten weggaan (heden).

bonkonji ótōkenjisá, de hoofdman die ons heeft laten weggaan (gisteren).

Het verschil in tijd wordt aangeduid door den toon van den uitgang *isa* (hoog : gisteren, te voren ; laag : vandaag).

Dezelfde vorming wordt aangenomen door intransitieve werkwoorden uitgaande op *wa*. Bv.

mpaka élangwisa balako, een oudere die dronken is (vandaag).

bampaka bālangwisá balako, de ouderen die dronken zijn (te voren).

b) De bevestigende en ontkenkende toekomstige tijd. De eerste wordt gevormd door het infix *yō* en den uitgang *a* (1) ; de tweede door het infix *fó* en den uitgang *aki* (2). Bv.

wáto bōyōféndá, de prauw die zal oversteken.

wáto bōfóféndáki, de prauw die niet zal oversteken.

(1) In plaats van *yō* worden ook *ō* en *sō* gebruikt. Vergelijk in les 25, IV, 1° den onmiddellijk toekomstigen tijd.

(2) Sommige dialecten gebruiken *fo* (laag) ; andere *fo... aki* ook in den absoluten vorm.

II. De voorwaardelijke wijs (wejaka).

A. BEVESTIGENDE VORMEN.

1. De toekomstige of mogelijke voorwaardelijke vorm (indien je zult komen, indien je doet) wordt gevormd door een hoog prefix en den uitgang **áká**, die de bij-klankgrepen hoog maakt. Bij stammen die uitgaan op een klinker, is het suffix **ká**.

De vorm die dient te worden gebruikt in den gevolg-zin (thesis, apodosis), hangt af van de beteekenis die men er aan hecht. Bv.

óátáká tōma, tompímáké, indien je eten zult hebben, weiger het me dan niet.

átswáká ndá ngonda, álendake baéké, indien hij naar het bosch gaat, dat hij oplette voor de doornen.

Voor *zijn* gebruikt men hier den voorwaardelijken vorm van **-ya**, *blijvend zijn*. Bv. *áyáká, indien hij zal zijn...*

2. De niet-vervulbare voorwaarde beteekent dat de voorwaarde niet meer vervulbaar is. Wij vertalen dezen vorm door den onvoltooid verleden tijd (imperfectum) of door de zg. voorwaardelijke wijs (ware ik...). Hij wordt gevormd door een laag prefix, het infix **ta** of **to**, en den uitgang **a**. Bv.

ntsiyala bokulaka, indien ik een rijk man was...

Ook de apodosis staat in denzelfden vorm :

ataáta liátsi, atakokaa bakonga, indien hij rijkdom had, zou hij je koperen ringen geven.

totakenda ndá ngonda, totaoma nyama, indien wij naar het bosch waren gegaan, zouden wij dieren hebben gedood.

Vóór een klinker verliest **ta** zijn **a** en wordt **t(ts)** :

nyama etísama, totísola ékó, indien het dier zich verscholen had, dan zouden wij het te voorschijn gehaald hebben.

Evenals in het Nederl. kan deze voorwaardelijke vorm ook zonder hypothesis gebruikt worden. Bv.

etayala nsósó éâ mbóóta, het zou een legkip geworden zijn.

B. NEGATIEVE VORMEN.

Er zijn verschillende negatieve vormen in gebruik. Voor het oogenblik kunnen we niet voor alle met zekerheid uitmaken in hoever zij verschillen, noch in hoever sommige wellicht slechts dialektische synoniemen zijn.

We laten ze hier volgen met een proeve van uitleg. Daar meestal een omschrijving met voegwoorden (zie hierna, III) kan geschieden, zijn zij voor den beginneling van minder belang. De beslist louter dialektische afwijkingen laten we achterwége.

1. De ontkenning van de vervulbare voorwaarde staat vast. Zij wordt gevormd door het infix **ta** in te lasschen in den bevestigenden vorm met laag prefix. Bv.

atákendáká, *indien hij niet weggaat (zal weggaan)...*

ntótánáká, *indien jij hem niet vindt...*

2. Een veelvuldig gebruikte vorm van de ontkenning der niet vervulbare voorwaarde beteekent : indien de voorwaarde niet gesteld was, zou... Hij wordt gevormd door vóór het voorwaardelijk infix **ta**, het negatieve infix **tá** te voegen. Bv.

ntsítayala bokulaka, *indien ik niet een rijk mensch ware...*

atátaáta liátsí, atátakokaa bakonga, *indien hij geen bezit had, zou hij je geen koperen ringen geven (gegeven hebben).*

Evenals in den bevestigenden vorm kan ook hier de hypothesis verzwegen worden.

Deze vorm kan ook vertaald worden door : wij hadden niet moeten doen ; bv.

totátakenda lokendo loné, *wij hadden deze reis niet moeten ondernemen ; wij waren beter thuisgebleven.*

3. Sommige dialekten maken in dezen vorm onderscheid tusschen de infixen **ta** en **to**, die elders synoniem schijnen te zijn. **to** beduidt de voorwaarde van heden, **ta** die van vroeger. Bv.

atátakona nkángo, *indien hij niet ziek geweest ware, of : indien hij niet ziek ware (sinds meerdere dagen).*

atátakona nkángo, *indien hij (vandaag) niet ziek ware...*

Men hoort den vorm met **to** ook in uitdrukkingen als :

nsósó etátoyala éá mbóóta, *de kip zou geen legster geweest (geworden) zijn. Men zegt dit van een kip, die juist is gestorven, of gepakt door een wilde kat, of verkocht, enz.*

wáto botátoyala wá nkondéjá banto jóm, *de prauw zou er geene geweest zijn die tien man kon bevatten (nl. men zegt dit wanneer die prauw gespleten is vóór ze af is). Of : de prauw was niet geschikt om tien man te dragen, men had er geen tien personen moeten laten instappen (men zegt dit als ze met zooveel personen is vergaan, en men bedenkt dat het aantal eigenlijk overdreven was). Vergelijk met analoge uitdrukkingen hierboven onder A, 2, en B, 2.*

4. Voor de voorwaarde in het verleden hoort men in plaats van den vorm vermeld onder 2, ook dien met infix *to* en uitgang *e*. De voorwaarde wordt in dit geval voorgesteld als gansch verleden; terwijl de vorm met infixen *táta* er tegenover staat als een soort *bofiffo* (zie les 7, III). Bv.

otolúke la ngayá seki wínákí, indien je niet stevig geroeid hadt, zou je vergaan zijn.

In plaats van *otolúke* mag men ook het infix voorop zetten: *ntolúke*.

5. De vorm met infix *ta* en uitgang *e* lijkt veel op, of is synoniem met dien vermeld onder 2. Na het voegwoord *lakó* (zie verder III) verdient hij zeker de voorkeur. Voorbeelden:

lakó otalúke seki wáto bóófína, indien je niet geroeid hadt, zou de prauw vergaan zijn.

batanjéte ntsítóéna es'éné, indien zij me niet geroepen hadden, zou ik dit dorp niet gezien hebben.

Ngonga ntankumbólé seki ntsiy'éndo, indien Ngonga me niet tot vrouw genomen had, dan zou ik niet hier (gekomen) zijn.

6. Met de infixen *táto* kan ook de uitgang *e* verbonden worden. Bv.
otátolúke la ngayá, otátokita, indien je niet stevig geroeid hadt, zou je er niet geraakt zijn.

Deze vorm schijnt te verschillen met denzelfden uitgaande op *a*, doordat deze meer drukt op het positieve resultaat van de voorwaarde (nl. het behouden zijn door het hard roeien), terwijl die op *e* meer negatief is: zonder stevig roeien was je er niet geraakt; men denkt vooral aan de moeilijkheden van den storm.

C. De voorwaardelijke wijs kan ook uitgedrukt worden door den subjonctief. Bv.

iwá iyale ngá lókendo, seki njôlinga fafá la ngóya, indien de dood ware als een reis, dan zou ik van vader en moeder afscheid nemen.

íó te bákende, mpá tótefele, indien (als) zij weggaan, zullen wij spreken.

Deze spreekwijze kan beide voorwaarden vervangen, en zelfs een tijdsbepaling inhouden. De subjonctief wordt in deze gevallen vaak voorafgegaan door het voegwoord *te, dat*; terwijl de gevolgzin (apodosis) den gewonen tijd heeft (met of zonder voegwoord *seki*).

III. Voorwaardelijke voegwoorden.

1. In plaats van deze voorwaardelijke vormen kan men een voorwaardelijken zin ook omschrijven door de **VOEGWOORDEN** **ngá**, *indien*, in de protasis, en **seki**, *dan, dus*, in de apodosis. De negatieve protasis wordt dan uitgedrukt door **lakó**, *indien niet, zonder*, of **nkó**, *zonder*, in plaats van **ngá**. Men gebruikt in deze omschrijving de vormen en tijden van het werkwoord die beantwoorden aan de gedachte welke men wil uitdrukken. Bv.

ngá óáta tóma tompímáké, *indien je eten hebt, weiger het me dan niet* (1).

ngá ááta liátsí, seki aôkoka bakonga, *indien hij bezit had, zou hij je koperen ringen gegeven hebben.*

ngá áátáki liátsí, seki ákokaáki bakonga, *indien hij bezit hadde gehad, zou hij je koperen ringen gegeven hebben.*

ngá áki l'ekelé, seki nták ofima, *indien hij eieren hadde gehad, zou hij er je geen geweigerd hebben.*

lakó Njakomba seki tófóbíke, *zonder God zouden wij niet leven.*

lakó wě óónkambya, seki njólélengana, *indien jij mij niet geholpen hadt, zou ik gebrek lijden.*

nkó bowá, seki tóówá la jwilo, *zonder het laag water zouden wij van honger omgekomen zijn.*

áyóónde seki aôlamba, *hij is aan het bidden, anders zou hij antwoorden ; — ware hij niet aan het bidden, dan zou hij antwoorden ; — hij zou wel antwoorden zoo hij niet aan het bidden was.*

bofaya seki aôkola mbáta, *de bezoeker had best een stoel kunnen nemen* (vergelijk dezen zin met dezen vermeld onder B, 2 en 3).

Andere voorwaardelijke voegwoorden zijn nog :

2. **wénáká**, *indien* ; drukt de toekomstige voorwaardelijkheid uit. Is etymologisch de toekomstige voorwaardelijke vorm van **én**, *zien*. Bv.

wénáká isúa yôyá, mpá tónane, *als de boot gekomen is, dan zullen wij opvaren.*

3. **áyáká**, *indien* ; eveneens de toekomst-voorwaardelijkheid. Is

(1) Men lette op het onderscheid in tijd tusschen dezen zin en den korrespondeerenden zin hierboven onder A, 1. Voor een praesens conditionalis zal men aldus dikwijls een omschrijving met voegwoorden dienen te verkiezen boven den rechtstreekschen vorm.

eigenlijk de beantwoordende vorm gebruikt voor *zijn* (zie hierboven). Bv.

áyáká ákwéta, otswáka, indien hij je roept, ga dan.

áyáká jwende, owílaka lina Eale, indien het een jongen is, geef hem dan den naam „Eale”.

Woordelijk beteekenen deze zinnen : indien het is (zal zijn) (dat) hij je roept... ; indien het zal zijn een jongen...

Wanneer het eigenlijk gezegde gevormd wordt met het werkwoord *zijn*, wordt dit niet meer uitgedrukt, wijl het al in *áyáká* besloten ligt. Soms kan men het toch hooren, als tautologie.

4. *nkína, misschien* ; drukt een mogelijke voorwaarde uit, zonder dat er een voorwaardelijk voegwoord, of een voorwaardelijke vorm wordt aan toegevoegd. Bv.

nkína ákenda bolá, áfaókit'óló, veronderstel dat hij misschien wil naar huis gaan, hij zal er toch vandaag niet geraken.

TOEPASSINGEN.

songi ósenjoli bokwá bókí'm'ósómbáká, het is de dauw die het zout heeft doen smelten, dat ik gekocht had. ékí'm'ókendáká ndá ngonda, njótána etúli éá nkoi ámbí ndá mbóka. etátafonda seki njólámbola, toen ik naar het bosch ging, vond ik het lijk van een luipaard op den weg liggen. Indien het niet rot was, zou ik het opgenomen hebben. lakó otakambé la nguyá seki óówá la njala, indien je niet hard gewerkt hadt, zou je van honger omgekomen zijn. ótswáká lilako wékolaka l'otsína, als je naar de les gaat, leer dan met ijver. njóyêla jumbu líkófanyi nd'étáf'ényí, ik heb het nest gebracht, dat aan dien boom gehangen heeft. banto báwéi báósj'élo, de overleden menschen hebben geen ellende meer. em tē níkise áfótéfélé, em tē níkends etongó ngáé, zoolang ik hier zit, spreekt hij niet ; maar zoodra ik weg ben, (maakt hij) groot lawaai.

OEFENINGEN.

1. Vervoeg de volgende werkwoorden in de toekomst-voorwaardelijkheid : ut, iman, tswá, lé, lám, fénd, nan, kondel, kit, bát, bom, fl.

2. Vervoeg de volgende werkwoorden in de onvervulbare voorwaardelijkheid (bevestigend) : isam, ísol, ís, sáng, yal, téfel, kúnd, kel, lé, sé, land, lang, kand, kónd, son, sín.

3. Vervoeg in de gewone ontkenning van de onvervulbare voorwaardelijkheid : zitten, staan, bouwen, planten, kappen, nemen, verbieden, vechten.

4. Vorm den onderwerp-relatief van den bevestigenden **bofífo** in beide tijden en voor de acht klassen (enkelvoud en meervoud) van de werkwoorden : nemen, scheuren, beleedigen, vallen, komen, aanhaken, geopend zijn, dooden, wegvliegen, neerleggen, liegen, uitspreiden, gedaan zijn.

5. Vertaal :

Het is de luipaard die de kippen gepakt heeft. Het is de blanke zelf die ons heeft laten weggaan. Dat alle menschen, die hier gekomen zijn, me hun briefje laten zien. Indien het een wilde kat is, eet ze maar op ; maar indien het een luipaard is, draag hem naar den vader. Indien ik geld hadde, zou ik er je geen weigeren. Als gij zult visch hebben, zou ik gaarne hebben dat gij er me brengt. Indien je van morgen vroeg was vertrokken, zou je nu al dicht bij huis zijn. Zonder dezen jongen zouden wij in den put zijn gevallen. Indien ik het geweten had, zou ik dat mes niet gekocht hebben. Indien hij ziek is, dat hij naar den dokter ga. Indien hij iets zegt, zullen zij hem antwoorden. Zonder zijn beleediging zou men niet hebben gevochten. Indien ik niet naar den tuin ware geweest, zou ik niet gewond zijn. Indien Jezus niet voor ons gestorven ware, zouden wij niet verlost zijn. Indien de boot vandaag aankómt, zullen de roeiers morgen vertrekken. Waren zij gisteren vertrokken, dan zouden zij de kisten niet gevonden hebben, die op den oever lagen. Had je niet geslapen, dan had je de menschen gezien die met de boot zijn afgevaren. Het is een donderslag, die dien boom heeft gedood. Zij hebben den dief gezien, die in de gevangenis zit. Heb je de slang gezien die in den strop heeft vastgezet? Zou ik ze niet gezien hebben indien ik gewild had? Uit geen bedreigingen die niet zullen geschieden. Indien die boom gevallen ware toen wij daar voorbijkwamen, zouden wij verpletterd zijn. Indien het niet regent, zullen de groenten verdorren.

DRIE EN TWINTIGSTE LES

I. Voorzetsels (baosáína).

Aan eigenlijke voorzetsels is het lonkundó arm. Zij zijn :

1. *ndá*, *in, op, uit, naar, te*. *ndá* kan verkort worden tot *á*. Bv.

nd'ílombe, *in het huis*.

ndá nsambá, *op het dak*.

aólóla ndá loulú, *hij is uit de slaapkamer gegaan*.

tóótúngwa ndá pekáto, *wij zijn verlost uit de zonde*.

aókénda ndá lisála, *hij is naar het veld*.

ale ndá Mbándáká, *hij is te Coquilhatstad*.

Bij de werkwoorden *gaan*, *terugkeeren*, *weggaan*, wordt *ndá* weggelaten vóór namen van dorpen, streken, enz., alsook vóór het woordje *bolá*, *eigen dorp*. Ook bij *zijn* kan *ndá* worden verzwegen :

aótswá bolá, *hij is naar huis*.

áólúndola Mópótó, *hij is teruggekeerd uit Europa*.

ale Bokúma, *hij is te Bokúma*.

baóluta Bamanya, *zij zijn teruggekeerd naar Bamanya*.

tókende Ngombe, *laat ons naar de Ngombe gaan*.

Zoo zegt men ook :

-*tswá bási*, *om water gaan* ;

-*kenda mbaka*, *op kopal gaan* ;

-*leka ndombá*, *naar de markt trekken* ;

-*tswá nsé*, *op vischvangst gaan* ;

-*tswá nkónyi*, *om brandhout gaan* ;

en dergelijke meer.

2. *éle*, *bij, naar* ; gebruikt vóór een persoon, terwijl *ndá* de zuivere plaats aanduidt. Bv.

tómb'onkándá éle Mbóyó, *draag den brief naar (aan) Mbóyó*.

lóngo lole él'emí, *de hak is bij me*.

yókole búku éle bolaki, *ga het boek halen bij den onderwijzer*.

In zinnen zooals de eerste, dient men den objectieven vorm van het werkwoord te gebruiken zonder voorzetsel (cf. les 15, II) tenzij men nadruk wil leggen op dien bepaalden persoon.

3. *éka*, *bij, naar* ; geeft de woonplaats van iemand aan (ten huize van). Bv.

yóle tóma éka'mí, *kom eten bij me (aan huis)* ;

tómba saáni éka Mbóyó, *draag het bord bij Mbóyó* (deze kan zelf afwezig zijn).

ék'ísó nkó nyama, *bij ons (in huis) is geen vleesch*.

Men merke op dat de eind-*a* van *éka* niet elideert vóór de persoonlijke voornaamwoorden van het enkelvoud (terwijl *emí* en *endé* hun beginklinker laten vallen).

Hier volgt nog een sprekend voorbeeld, dat goed het onderscheid doet uitkomen tusschen de drie voorgaande voorzetsels :

átswákí nd' ónganga, *hij ging naar den dokter* (om verzorging) ; *bonganga* staat hier voor *ntútsí*, *verzorging*, of *boté*, *geneesmiddel*,

die ook gebruikt worden. Voor gewone persoonsnamen wordt *ndá* niet gebruikt.

átswákí ěl' onganga, hij ging naar den dokter (naar den persoon van den dokter).

átswákí ěk' onganga, hij ging bij den dokter (aan huis ; of de persoon er was of niet, heeft geen belang).

4. *la, met, door, door middel van, wegens.*

Vóór een klinker elideert *la* de eind-*a*. Vóór een medeklinker wordt het voluit gezegd, ofwel valt de begin-*l* weg. Bv.

átswákí l'emí, hij is met mij gegaan.

tókend'a Mbóyó, laat ons met Mbóyó gaan.

loamáná l'ís, gaat samen met hen mee.

áténákí bokolí l'ifaká, hij heeft de liaan met een mes doorgesneden.

mbíkákí ô l'endé, ik werd gered door hem.

la wordt soms ook gebruikt in de beteekenis van *ten opzichte van*. Bv.

ńjókáki nkele l'ont'ónko, ik was vertoornd op dien mensch.

5. *lá, langs, over* (een weg die gevolgd wordt). Bv.

álekakí lá mbóka, hij ging over den weg.

áyákí l'ókili, hij is gekomen over land.

ítákí lá ntando, hij is over water (den stroom) *teruggekeerd.*

Dit voorzetsel kan ook vervangen worden door het bezitwoordje *a* met het onbepaald prefix *o* :

áyákí ów' okili, hij kwam over land (1).

6. *límá, van (af)*. Voor personen en woonplaatsen worden respectievelijk *ěle* en *ěka* bijgevoegd. *límá* heeft zoowel tijdelijke als plaatselijke beteekenis. Bv.

aôyá límá Mbándáká, hij is van Coq gekomen.

toókelaka ô límá kalakala, wij doen dat steeds van oudsher.

toólúndola lím'ěle bondělé, wij keeren weer van bij den blanke.

7. *kítsí, tot aan* ; plaatsaanduidend ; soms ook tijd-bepalend. Kan vervangen worden door *la* :

lím'áné kítsí (la) Bokúma, van hier tot Bokúma.

límá nkésá kítsí (la, elaká) bokolo, van den morgen tot den avond.

(1) Hiermee overeenkomstig zegt men ook : *leká ónko, ga daarlangs* ; *yáká óné, kom hierlangs.*

Men kan ook gebruiken : l'ökita (= la + infinitief van kit, aankomen).

8. nkó = lakó, zonder :

aólúndola nkó (lakó) yómba, hij is teruggekomen zonder iets.

toléké bangánju nkó bokwá, eet geen maniokbladeren zonder zout.

9. ngá, zooals, gelijk :

ibengé ile ngá momá, een aardappel is zooals een jamswortel.

ale l'otsá ng'impoma, hij heeft een hoofd als dat van een impomavisch.

De gelijkenis tusschen personen wordt uitgedrukt door het werkwoord kolan, gelijken, of het zelfstandig naamwoord ekojá, gevolgd door la : ákolana la nyangó ; ale ekojá la nyangó, hij gelijkt op zijn moeder. íáfé ekojá ngáé, die twee gelijken zeer op elkaar.

10. Vele werkwoorden sluiten een beteekenis in die wij door een voorzetsel weergeven. Zooals :

afem, ergens boven op liggen, zitten (met ndá) ;

ámem, beneden liggen, zitten (met ndá) ;

tútam, naderen (met la, tot) ;

baman, zich bij iemand voegen (met la) ;

élel, zich tegenover iemand (iets) bevinden (met la).

Deze en dergelijke werkwoorden worden gebruikt ofwel vervoegd, ofwel in den noemvorm, ofwel als onomatopee, of als relatief.

ilombe ikám itútsí la bokeli, mijn huis is dicht bij de beek.

ímpetsa ntútámá la bokeli, ik woon dicht bij de beek.

itúté l'ökeli = tútsi l'ökeli, dicht bij de beek.

11. Verder zijn vele spreekwizen in gebruik met voorzetsel-beteekenis :

achter, nd'áfeka bă... (ndá) mbúsa éá... nd'ókongo wă...

betrekkelijk, ndá liko'á.

binnen, nd'átéi bă... nd'étéi 'á...

boven (op), nd'áliko bă...

buiten, nd'ánja bă...

midden, ndá ngimá éá... nd'àngimá bă...

na, nd'áfeka bă, (cfr. achter).

naast, het werkwoord tútam (en onomatopeeën en zelfstandig nw.) of andere werkwoorden met overeenstemmende beteekenis.

onder, beneden, nd'ánsé bă..., nd'áns'á...

over, aan den overkant van, wili wă..., wij'ă...
tegenover, njéféla la..., ndongamá la...
tusschen, nd'âtéi bă..., nd'âts'á..., êndátsí, êsambí.
voor (iemand), la ntsín'êâ..., nd'éwel'êâ..., nd'élóko êâ... of, als
het mogelijk is, door den objectieven vorm van het werkwoord.
vóór, ndá josó já..., nd'ôkálá wă..., ndá ntóndó êâ...
vóór (in tegenwoordigheid van), nd'âiso bă...
voorbij, wili wă..., wij'ă..., (1) ndekáná la...
wegens, la (ndá) ntsín'êâ..., nd'éwel'êâ..., nd'élóko eă.
ten opzichte van = betrekkelijk.
ten voordeele van = voor (iemand).

II. Voortdurings-praesens (loyoóko jwă lotsiné).

Dit wordt gevormd met het hoog pronominaal prefix, infix yó en uitgang e (toon naar gelang van den stamtoon, zie les 5, III, 2). Het drukt uit dat de werking op het oogenblik voortdurend bezig is. Ook wordt het, in sommige dialecten, gebruikt om een gewoonte weer te geven. Wegens de duidelijkheid is het echter aan te raden, alleen de eerste beteekenis te behouden. Bv.

á-yó-kend-é, hij is aan 't gaan ;
á-yó-kúnd-e, hij is aan 't slaan ;
á-yó-téfél-é, hij is aan 't spreken.

De ontkenning voegt het infix fó vóór het infix yó en heeft ook beide beteekenissen. De laatste zouden wij vertalen door een sterke ontkenning. Bv.

ín-pó-yó-túmól-é banto, ik beleedig geen (nooit) menschen.
bentóné bé-fó-yó-fet-é, bentóné-(hout) vlammen niet.

Vergelijk dezen vorm met den korrespondeerenden vorm van den statief (les 16, III, 4).

III. Obligatief (lokoá).

De obligatief drukt de verplichting uit, zegt dat iets moet gedaan worden. In het Nederl. vertalen wij hem echter dikwijls door den imperatief.

Men dient in het lonkundó steeds een streng onderscheid te

(1) a wordt geëlideerd vóór een persoonlijk voornaamwoord en soms vóór zelfstandige naamwoorden.

maken tusschen imperatief en obligatief. De eerste legt een bevel op, en bijgevolg moet de bevolen werking aanstonds worden volbracht. De tweede echter legt een verplichting op; er is dus geen tijd bij bepaald. De werking zal slechts behoeven te geschieden als het pas geeft. Wil men dus een bevel geven in den echten zin, d. i. eischt men dat de werking terstond gedaan worde, dan gebruikt men altijd den imperatief. Is de tijd der handeling vrij, dan bedient men zich van den obligatief.

1. De gewone obligatief (*lokoá jwǎ ntsína*) bestaat uit laag pronominaal prefix + stam + a (laag). Bv.

a-kënd-a, hij moet gaan; *o-lúk-a*, je moet roeien;

b-us-a, zij moeten werpen; *jw-ěmb-a*, gij moet zingen.

2. De sterke obligatief (*lokoá jwǎ lokámo*) heeft den uitgang *aka*; bij stammen die op een klinker eindigen, slechts *ka*. Bv.

a-kënd-aka; *o-lúk-aka*; *b-us-aka*; *jw-ěmb-aka*; *o-lě-ka*, gij moet eten.

Deze vorm wordt in groeten gebruikt als beleefde uitnoodiging of wensch.

3. De habitualis wordt weergegeven door den habitualis van den subjonctief (zie les 14, II, 4).

Men lette er op dat, in het meervoud, de beide eerste vormen bij sommige stammen gansch hetzelfde zijn als de imperatieven, en dat zij bij andere werkwoorden enkel verschillen door den toon.

IV. Bezitwoordje -a.

1. Dit woordje wordt niet gebruikt na de volgende zelfstandige naamwoorden :

bosí, behoorende tot familie, dorp, enz. van...

boséká, man van..., kind van..., partijganger van...

bomóngó, eigenaar van...

nkanga om de overtreffing uit te drukken (zie les 21, I, 5, a).

bosí duidt aan het behooren tot een stam, een klan, een familie; *boséká* echter het behooren tot een persoon (als kind, als onderdaan, als werkman) of tot een groep personen (bv. een vereeniging). Aldus zegt men :

bosí Bamanya, iemand van *Bamanya*;

bosí Mpótó, een *Europeaan*;

bosí Bongili, een lid van den stam der *Bongili*;

bosí Bakutu, iemand van den stam der Bakutu ;
basí Ikéngé, menschen van het dorp Ikéngé ;
boséká Ngoi, een kind van Ngoi ;
baséká bolaki, de gasten (leerlingen) van den onderwijzer ;
baséká mpelu, de menschen van de paters (de kristenen) ;
baséká kompanyí, lui van de compagnie ; enz.

Voor het woord **bosí** lette men er op dat het steeds moet gebruikt worden om een lid van een volk, stam, klan, enz. aan te duiden. De naam die erop volgt, is immers de naam van die groepeerling en niet van de enkelingen. Een **Nkundó** mag men dus niet vertalen door **Nkundó** ; maar alleen door **bosí Nkundó** (**bonkundó** wordt zelden gehoord, en dan nog met de nuance : een echte **Nkundó**). *Individuen van het Nkundó-volk*, **basí Nkundó**. Wanneer men echter wil aangeven dat een dorp, een stam, enz. behoort tot het **Nkundó**-volk, dan zegt men bv. :

Bongili bale ô Nkundó, de Bongili zijn wel degelijk **Nkundó**.

Bongandó bale ô Móngo, de stam der Bongandó zijn (behooren tot de) **Móngo**.

Om te vragen tot welken klan, enz. iemand behoort, gebruikt men het vraagwoord **nkó?** (zie les 14, I) na **bosí**. Bv.

ole bosí nkó? tot welken klan (enz.) behoort jij?

wékoli oné ale bosí nkó? van waar is deze leerling?

Bij het woordje **bolá**, dorp, klan, enz. van afkomst, gebruikt men echter **ná**. Bv.

bolá'ókě ná? van waar ben je? tot welken klan, enz. behoort je?

bolá wá wěkoj'oné ná? wěkoj'oné bolá (bókáé) ná? van waar is deze leerling?

Indien men na **bolá** het vraagwoord **nkó** gebruikt, vraagt men niet naar den naam van het dorp, klan, enz., maar naar de ligging. Bv.

bolá bóké nkó? waar ligt uw dorp?

Na **boséká** gebruikt men eveneens het vraagwoord **ná**. Bv.

ole boséká ná? van wien ben je een kind (enz.)?

wékoli oné ale boséká ná? van wien is deze leerling een zoon (enz.)?

Iemand van bij ons vertaalt men door :

bosí éka ísó = bos'ék'ísó.

bosí ané = bos'áné = bos'éndo(ko), iemand van hier.

Een van jouw mannen, kinderen, lui, enz. door : **boséká wě**.

2. Wanneer er twee bezitters zijn van hetzelfde zelfstandig naamwoord, gebruikt men slechts éénmaal het bezitwoordje. Bv. *ekalási éâ Esalé la Mputú, de klas van Esalé en Mputú*, d. i. beiden zitten in dezelfde klas.

bolá wă Mbóyó la Mpia, de klan van Mbóyó en Mpia; nl. Mbóyó en Mpia zijn van denzelfden klan.

Indien men het bezitwoordje herhaalt na éénzelfde substantief, dan heeft elk der bezitters een der voorwerpen; het bezeten zelfstandig naamwoord staat dan in plaats van het meervoud. Bv.

ekalási éâ Esalé l'êâ Mputú, de klas van Esalé en die van Mputú.

bolá wă Mbóyó la wă Mpia, de klan van Mbóyó en die van Mpia.

Esalé en Mputú zitten niet in dezelfde klas. Mbóyó en Mpia behooren niet tot denzelfden klan.

Dezelfde wijze van uitdrukking hebben we behandeld bij de bezittelijke voornaamwoorden (les 12, I, 6).

Is een der beide bezitters uitgedrukt door een bezittelijk voornaamwoord, dan staat dit natuurlijk voorop. Naar gelang dan bij het zelfstandig naamwoord het bezitwoordje wordt herhaald of niet, gaat het over één of twee bezeten voorwerpen. Bv.

ilombe ikám la Bombúla, het huis van mij en Bombúla (we hebben samen hetzelfde huis).

ilombe ikám la yă Bombúla, mijn huis en dat van Bombúla (we hebben elk een afzonderlijk huis).

3. Worden twee zelfstandige naamwoorden aan éénzelfden bezitter toegeschreven, en behooren beide tot dezelfde klasse, dan neemt het bezitwoordje het meervoudig prefix dier klasse. Behooren beide tot verschillende klassen, dan neemt het het meervoudig prefix der klasse zonder prefixen (y). Ofwel neemt het bezitwoordje slechts het prefix dat overeenstemt met de klasse van het laatst gezegde woord, en wel in het enkelvoud. Het gebruik van één dezer twee wijzen van spreken hangt af van de personen, en vooral van de noodzakelijkheid der duidelijkheid. Indien het hiervoor niet geeischt wordt, maakt men meestal het gewoon akkoord met het laatst uitgedrukt zelfstandig naamwoord. Bv.

yŭka la yándá tswă bosáli, de mand en de bijl van den werkman. Of *yŭka la yándá yă bosáli*, hetgeen zeker duidelijk genoeg is.

boséngé l'etóo yă bokulaka, de riem en het kleed van den rijken man. Of liever : *boséngé l'etóo éâ bokulaka.*

4. Waar éézelfde zelfstandig naamwoord terugslaat op twee bezitters met herhaling van het bezitwoordje (zooals hierboven) zoowel als in de daar even aangehaalde gevallen van twee zelfstandige naamwoorden, die op éézelfden bezitter terugslaan, kan het werkwoord staan hetzij in het enkelvoud, hetzij in het meervoud. Men gebruike den vorm die het duidelijkst is. Het akkoord-prefix van het werkwoord volgt dezelfde regels als het bezitwoordje : het komt overeen met de klasse indien beide woorden tot dezelfde klasse behooren, anders neemt het het akkoord der klasse zonder prefixen, of ook het onbepaalde prefix (= dat der eerste klasse). Bv. *ilombe ikáwě la yá fafá yòlongola*, of beter : *baòlongola*, *jouw huis en dat van vader zijn afgebrand*.

iláká yá Pételo la yá Paólo tokunjí ndá Lómá, *de lijken van Petrus en Paulus liggen te Rome begraven*.

boséngé l'etóo éâ bokulaka baòkita bisésú, *de riem en het kleed van den rijken man zijn gansch versleten*. Ofwel : *boséngé l'etóo éâ bokulaka yòkita bisésú*.

5. Het bezitwoordje kan ook zonder akkoord gebruikt worden in geijkte uitdrukkingen, zooals *bokil'á jwende*, *schoonbroer* ; *wij'á ntando*, *over den stroom* ; *is'á Mputú*, *vader van Mputú* ; enz.

6. Het kan ook gansch elideeren vóór een klinker : *wij'òtámbá*, *voorbij den boom* ; *is'òkétu*, *vader van Bokétu* ; *nyang'òlúmbú*, *moeder van Bolúmbú*.

7. Ten slotte kan men, in plaats van het bezit uit te drukken door het bezitwoordje, een andere zinswending gebruiken. Zooals : *ik ken den naam van dit dier niet* : *ínpée nyam'éné lina* (woordel. *ik ken niet dit dier naam*).

TOEPASSINGEN.

baséká Mputú báfóyókambé, *de lui van Mputú zijn niet aan 't werken (of : werken nooit)*. *bolá wá Bosongo la Mpémbé ná? íó bale basí Ndongó*, *welk is de klan van Bosongo en Mpémbé? Zij hooren tot den klan Ndongó*. *óféndáká ntand'ené, okémyaka nkái*, *als je dezen stroom oversteekt, roei dan flink* (woordel. : *versterk de roeispanen*). *Boséká bonkonji áyósoólé la bosí ngelé*, *de man van den hoofdman is aan het praten met iemand van stroomafwaarts*. *mpokú ékám la ékě báyaálela*, *mijn bananenplanting en de jouwe zijn tegenover elkaar gelegen*. *sangéla bosí lolo alekak'ónko wij'éfেকেle*, *zeg den man van stroomopwaarts, dat hij moet daarlangs gaan voorbij*

den stronk. *ngóya aólúndola nsé ko aólafya yŭka nd'ólikó, moeder is weergekeerd van de visch(vangst) en heeft de mand op het schap gelegd. lim'áne kitsí Bongale tókende em' á wě, laten we van hier tot Bongale samen gaan. ék'inyó nkó nsango é? Is er bij jullie geen nieuws? ófée botámb'ónyí lína é? Ken je niet den naam van dien boom daar?*

OEFENINGEN.

1. Vervoe in het voortdurings-praesens en in de drie obligatiefvormen : slaan, begraven, beledigen, werpen, zingen, springen, vlammen, verbranden, opstijgen, neerdalen, wegnemen, doen, sterven, scheuren.

2. Vertaal :

Indien je den grijsaard tegenkomt, zeg hem dan dat hij bij mij (aan huis) kome. Hij is zijn mes aan het zoeken. Ik heb een mes gevonden, wie is er de eigenaar van? De eigenaar van het mes is iemand van **Wángatá**, je moet het hem weergeven. Hij staat bij den onderwijzer ; zij zijn aan het praten. In het bosch moet je uitzien naar de doornen. Het is verder van hier tot bij **Mbóyó**, dan van bij **Mbóyó** tot aan het einde van het dorp. Ge moet hem zeggen dat hij niet terugkeere over land. Er is te veel slijk op den weg ; het is beter dat hij langs den stroom gaat ; maar dan moet hij een goede prauw nemen. Zij moeten den weg door (van) de beek herstellen. Hij is vernield voorbij den grooten boom. Wij zullen het vandaag niet doen, wegens den hevigen regen. Wij blijven in leven door God. Wij zijn teruggekeerd van bij den eigenaar van het magazijn. Gij moet dien omgevallen boom doorkappen. Wij kunnen het niet zonder bijlen. Gaat ze halen bij den kapita en zegt hem dat hij er scherpe geve. Met botte werktuigen kan men zulk een harden boom niet doorkappen. Wij zijn teruggekeerd van **Bokúma** zonder eten. Dat dier heeft haar zoals een varken. Wij hebben het gezien dichtbij de beek. Het ligt te slapen onder een boom. Jij hebt vele palabers gehad inzake je vrouw. Leg dit boek boven op de kast. Je moet hard roeien midden in de strooming. Zijn huis staat naast het onze, tegenover dat van den rechter. Gaat voorop, ik zal achteraan komen. Wij schelden niemand uit. Jullie die op het dak zit, moet naar beneden komen. Indien de zonneshijn vermindert, moeten zij buiten zitten in een ligstoel.

VIER EN TWINTIGSTE LES

I. Relatief-vormen van het koppelwoord *zijn*.

1. Van *zijn* bestaan natuurlijk alleen onderwerp (en bepaling)-relatief-vormen.

Zij worden gevormd van dezelfde stammen als de korresponderende absolute vormen : **le**, **fa**, **ki** en **yal**.

Praesens bevestigend : de stam **le** is laag zooals in den absoluten vorm (sommige dialekten echter gebruiken hooge **lé**) ; de prefixen zijn zooals in de gewone werkwoorden. Bv.

nyama ile ndá ngond'éné ô nsombo la njoku, *de dieren die in dit bosch zijn, (zijn) slechts varkens en olifanten.*

Praesens ontkennend. De stam **fá** is hoog. Bv.
múpólangé mbóto ífá la byili, *ik wil geen scheuten die geen wortels hebben.*

De verleden vormen komen overeen met de absolute. Bv.
bonto ôki ané ná? *wie (is) de mensch die hier was (vandaag)?*

banto bákí ané baa ná? *wie (zijn) de menschen die hier waren (gisteren)?*

elombé étáki skó áfée, *de rechter die er niet (bij) was, weet het niet.*

bilombé bitáki skó báfée, *de rechters die er niet bij waren, weten het niet.*

De toekomstige tijd wordt gevormd zooals bij de overige werkwoorden. Bv.

tófée banto báyöyala skó, *wij weten niet wie er zal zijn.*

Deze vorm wordt meestal omschreven door het praesens gevolgd door de tijdsbepaling **ífé** of **língá** (cfr. les 11, V, en les 13, I). Bv.

tófée ekeké éyalá (of **ékitá**) **língá likambo j'ésúko**, *wij weten niet wanneer (den tijd waarop) het laatste oordeel zal zijn (komen).*

2. Gebruik der relatief-vormen van *zijn*.

Buiten het gewone gebruik worden deze vormen ook nog gebezigd om het bezit uit te drukken, zonder of met het bezitwoordje.

A. In het bevestigende praesens wordt deze vorm zelden gebruikt want hij is daar tautologie. In het ontkennende praesens echter (steeds met bezitwoord), en in de verleden vormen is hij onontbeerlijk. Bv.

tokondéláké ndá wáto hófá wá bóló, stap niet in een prauw die niet sterk is.

toónuka bambénga báfá bá bióto, wij hebben peper geplukt die niet van de verwanten is.

ifaká íkí mpaka, ifaká íkí yá mpaka, het mes van den grijsaard (het was van hem, nu niet meer). of

ónko ndé itóko ítákí yá bokúné, dat is een lepel die niet van mijn jongeren broeder is geweest.

B. Gevolgd door het vraagwoord **nkó** wordt de relatief van zijn gebruikt om ons *welk?* uit te drukken. Bv.

báyákí ekeké éle nkó? welke tijd (wanneer) zijn zij gekomen?

botámhá bóle nkó? welke boom?

likambo líkí nkó? welk palaber (was het)?

Lowí löle nkó? welke Louis is het (nl. als men twijfelt tusschen meerdere personen die zoo heeten).

C. De relatief van *zijn* vormt ook in den verleden tijd het relatief hulpwoord van gewone werkwoorden (zie les 18, II, 6 en 7). In dergelijke vormen kan het hoofdwoord worden weggelaten, zoodat enkel het relatief hulpwoord blijft. Deze vorming komt overeen met de vorige, doch ze dient te worden verstaan in den zin van het verzwegen hoofdwoord. Bv.

ifaká íkí mpaka, het mes dat de grijsaard (me heeft nagelaten).

elálí ékí fafá, de plaats waar mijn vader (heeft gewoond).

bosísé bókí Mbombiándá, de wet(sregeling) van God, die God heeft verordend.

bón' ókí bowéi, het kind dat de overledene heeft nagelaten.

II. Gewoonte-vormen (habitualis).

Het **lonkundó** kent verscheidene habituaalen.

A. Bevestigende vormen.

1. De gewone vorm om uit te drukken dat iets dikwijls gedaan wordt, is gekenmerkt door een hoog prefix, het infix **yó**, en het suffix **aka** (**ka** bij op een klinker eindigende stammen). Bv.

áyóyáka, hij komt dikwijls.

isúa iyósémaka, de boot legt dikwijls aan.

Voor *zijn* gebruikt men den stam **ya** :

áyóyaka la nkángo, *hij is dikwijls ziek.*

In plaats van het infix **yõ** hoort men ook het infix **ó** (soms met laag prefix). Mogelijk is er een schakeering tusschen beide vormen (al of niet een uitzondering toelatend of iets dergelijks) (1).

De *onderwerp-relatief* verschilt van den absoluten vorm door het stijgend prefix :

isúa iyõsémaka éndo, *de boot die hier dikwijls (of altijd) aanlegt.*

De *voorwerp-relatief* gebruikt het relatief hulpwoord **ya** :

bonto óyá'm'óénaka njõbúngé ngámó, *hoe zou ik den mensch niet kennen dien ik regelmatig zie !*

Hier ook hoort men in plaats van **ya**, het hulpwoord **a** met laag akkoord-prefix (eveneens met de mogelijke schakeering van altijd) :

wékoli oá bolaki ófengolaka áfaókisa, *de leerling dien de onderwijzer steeds berispt, zal niet blijven.*

2. Met hoog prefix, infix **ó** en uitgang **áká** heeft men een soort **boffo** (les 7, III) : de werking duurt voort van vroeger tot nu, of heeft vroeger voortgeduurd (1). Bv.

lomuma lóókilímwáká, *de vrucht rolt (rolde) steeds voort.*

áóyáká la nkángo, *hij is altijd door ziek.*

Men hoort dezen vorm ook zonder infix **o** :

isúa ínko isémáká éndo, *die boot legt hier voortdurend aan.*

De *onderwerp-relatief* verschilt van dezen laatsten vorm door het stijgend akkoord-prefix. Bv.

isúa isémáká éndo yõlína, *de boot die hier voortdurend aanlegde, is vergaan.*

eléngé ník'ëyáká, *het is nog altijd hetzelfde, zoo is het altijd geweest.*

ale ó la mpóta ëyáká l'endé, *hij heeft nog steeds dezelfde wonde.*

Deze relatief-vorm dient ook om onze adjektieven als *eerbiedwaardig, prijzenswaardig*, enz. weer te geven :

Eale ale engambí ëmsmyámáká, *Eale is een eerbiedwaardige grijsaard.*

De *voorwerp-relatief* wordt gevormd met het relatief hulpwoord **á** met laag prefix, terwijl het werkwoord zelf uitgaat op **e** :

(1) Vóór klinkerstammen vervalt het infix **ó**, of de eind-**o** van **yõ**.

lomuma loá bññlu okilímólé wǎné wǎné, *de vrucht die het jongetje den heelen dag aan het verrollen is.*

3. De vorm met laag prefix en suffix **aka** duidt op een vaste gewoonte, die als een eigenschap, een tweede natuur geworden is. Bv.

litófé likilimwaka, *de bal rolt* (het is zijn vaste gewoonte, zijn aard van te (kunnen) rollen).

ntaa balēka beyau, *de geiten eten gras* (daarom nu niet op het oogeblik ; het is zoo hun aard).

fafá ayaka wáte aótswá ndá ngonda aókolé ifaká, *het is vaders vaste gewoonte, wanneer hij naar het bosch gaat, zijn mes te nemen.*

boengi ókísó aomaka nyama, *het is de gewoonte van onzen jager beesten te schieten.*

oyaka é ng'óné é? *ben jij zoo iemand?* (1)

Deze vorm zal men dikwijls behoeven te vertalen door : *hij kan het* ; of door ons praesens met die beteekenis. Bv.

okotaka benkándá é? *kan je brieven schrijven?*

ntēka mpáko, *ik kan honig uithalen.*

lobínaka bebína é? *danst gij ook? (kunt gij dansen?)*

Deze vorm kan zoowel verleden zijn als tegenwoordig. Aldus de zin : **fafá ayaka** (zie boven) kan ook beteekenen : *het was vaders gewoonte (toen hij nog leefde)*, enz.

De *onderwerp-relatief* verschilt van den absoluten vorm door het stijgend akkoord-prefix. Bv.

bána bătólaka bitóli bifosiswa, *de kinderen die de slechte gewoonte hebben de grijsaards te beledigen, zullen gestraft worden.*

ókambaka ifoáta, *hij die werkt, zal bezitten.*

kelá nk'eléngé ēyaka, *doe zooals het altijd gedaan wordt.*

De *voorwerp-relatief* verschilt niet van den onderwerp-relatief. Alleen de zinsbouw maakt onderscheid, doordat het onderwerp van den betrekkelijken zin achter het relatief werkwoord komt te staan. Deze vorming stemt overeen met die van het gewone praesens (zie les 18, II, 6, b). Bv.

lína lñdétak'ísó botámb'ónyí wáte bokungú, *de naam dien wij*

(1) Deze vorm is morfologisch gelijk aan den versterkten obligatief-hortatief (les 23, III). — Dialektisch bestaat deze vorm ook met uitgang **a**. Bv. **totéfela**, *wij zeggen dat (in onze taal)* ; **njékola**, *ik studeer, ben student, houd me bezig met de studie.*

geven aan dien boom is bokungú, wij noemen dien boom bokungú (dit is onze vaste gewoonte).

lokombo ale bolemo bókambak'ísó, vangafsluitingen maken is onze vaste gewoonte (steeds geweest en nog).

tókelé ník'eléngé ékelaka bankóko, laat ons doen zooals onze voorvaderen plachten te doen.

4. De habitualis van den subjonctief (zie les 14, II, 4) wordt veel gebruikt van den stam -ya, zijn, om een vaste gewoonte of eigenschap uit te drukken. Bv.

bolúmbe ónko áyake ô ndá bokonda, die pygmoïde is altijd in het bosch.

nkondé íyake ô ndá ntando, de kroko's zitten (steeds) in den stroom.
úlu áyake la bifaso, de schildpad heeft schilden.

bifki bíyake ngóla, de baksteen zijn rood.

Bij andere werkwoorden komt deze vorm zelden voor met indicatieve beteekenis, wel als subjonctief.

5. Verdere habituaal bestaan nog : in het futurum, zie les 25, IV, 4 ; het praesens continuativum. Voor de duidelijkheid is het echter aangeraden dezen laatsten vorm uitsluitend te behouden in de beteekenis van den voortdurenden tegenwoordigen tijd (zie vorige les).

B. Negatieve vormen.

1. Van den affirmatieven vorm op áká (A, 2) verkrijgt men met het negatief infix ta (laag) een vorm die beteekent : wat nooit gebeurt, wat nooit mag gebeuren. Het prefix wordt hier infix. Bv.

ta-b-ís-áká tsă nyama, men kan niet het vleesch verbergen voor het vuur ; men verbergt nooit het vleesch voor het vuur.

tabákendáká l'anto b'ábé, men gaat niet om met slechte menschen.

tabá kan ook samengetrokken worden tot tă.

Deze vorm wordt zelden gebruikt buiten den derden persoon. In het enkelvoud vervangt men ta door het andere negatie-prefix ntá. Bv.

nkoso ntáótáká ndá jumbu, de papegaai baart niet in een nest.

bont'ôá lofosó ntáátáká óndowetela, een lawaaimaker heeft nooit iemand die bij hem aanloopt.

De relatief vertaalt men in het Nederl. door bijvoeglijke naamwoorden, als : on...baar. Bv.

boálá wáte botámhá bótákotámáká, *de boálá is een onomkapbare boom.*

2. De gewone ontkenning der gewoonte door het dubbele infix **fóyö** (dialektisch : **föyó** of **fóyó**) en den uitgang **e**. Bv.

isúa ĩnko ifóyöséme, *die boot legt hier niet aan (tenzij een enkele maal bij uitzondering misschien).*

bentóné bífóyófeté, *bentone-stokken branden niet, dat is geen goed brandhout (1).*

bant'anyí báfóyóbíne, *die menschen dansen nooit, het zijn geen dansers.*

In plaats van het infix **foyo**, hoort men ook **foó**. We kunnen nog steeds niet uitmaken welke schakeering er tusschen beide vormen bestaat.

De *onderwerp-relatief* verschilt van den absoluten vorm alleen door het stijgend akkoord-prefix. Een voorwerp-relatief is ons niet bekend.

3. De negatieve subjonctief met infix **fó** en suffix **áké** (les 15, I, 4) dient ook als indicatieve habitualis. Het onderscheid met den vorigen vorm is gering. Het lijkt een minder sterke gewoonte uit te drukken.

De *onderwerp-relatief* verschilt enkel door het stijgend akkoord-prefix. Bv.

banto báfóbináké báy'endo, *dat degenen die (gewoonlijk) niet dansen hier komen.*

De *voorwerp-relatief* bedient zich van het relatieve hulpwoord **-fá** (zooals in het gewone praesens) en het werkwoord gaat uit op **áké** :

mbóka éfá banto olekáké, *een weg waarlangs niemand gaat.*

4. De negatieve subjonctief-vorm met infix **fóyö** (of **foó**) en uitgang **-aka** (zie les 15, I, 5) hoort men soms om het Nederl. *nooit* weer te geven. Bv.

báfoóbínaka, *zij dansen nooit.*

báfoékolaka, *zij studeeren volstrekt niet.*

báfóyásaka, *zij zoeken nooit.*

Dit gebruik is echter niet aan te raden, wijl het licht aanleiding geeft tot dubbelzinnigheid.

(1) Men merke op dat de euphonische overeenkomst zich niet uitbreidt tot het prefix, noch tot het infix **fo**.

III. Voegwoorden.

Buiten de voegwoorden die werden behandeld in lessen 19 en 20, blijven er nog enkele over :

1. **te, dat** ; luidt een voorwerp-zin in. Kan ook doel-aangevend zijn (cfr. les 20, IV). Bv.

ákela te ákende, hij zegt dat hij wil weggaan.

ósíma te úkokoélé yókó, verlang je dat ik maniok voor je hale?

mbó, dat ; vervangt **te** in verscheidene dialecten na zeggen (**sang**) :
ásanga mbó njoku baótóka basála, hij zegt dat de olifanten de velden hebben platgetrapt.

De werkwoorden van den hoofdzin kunnen weggelaten worden, zoodat de voegwoorden onmiddellijk op het onderwerp (naamwoord of voornaamwoord) volgen : **íó te, zij (zeiden) dat ..** ; **endé mbó, hij (zegt) dat ..**

2. *Behalve, uitgezonderd* worden weergegeven door de gebiedende wijze van **yengólá, uitzonderen**, of **ímólá, wegnemen** ; of nog door de onomatopée : **yengô, uitgezonderd**. Bv.

báumá baôsíja bolemo, yengólá (ímólá, yengô) Bolúmbú, allen hebben het werk geëindigd, behalve Bolúmbú.

3. **Voegwoorden van tijd.**

Deze bestaan in het **lonkúndó** niet. Zij worden omschreven door

a) **Uitdrukkingen** :

elaká ô, woordelijk : *afpraak, afgesproken tijd.*

esilé ô, woordelijk : *teeken.*

Vóór een klinker gebruikt men **úk'** in plaats van **ô**.

Beide uitdrukkingen geven het Nederl. *toddat*, weer. Zij worden gevolgd door den **boffo**, absoluut of relatief. Bv.

ákambe elaká ô njôyá, dat hij werke tot ik kom.

ákambe elaká úk'ëki'm'óyé, dat hij werke tot ik kom.

Met de negatie beteekenen deze uitdrukkingen *tenzij*.

l'afeka (of **nd'áfeka**) en **wíj'ákó**, *daarna, nadien* (cf. lessen 23 en 19).

b) Het hulpwerkwoord **-singi**, steeds in den statief gebruikt, beteekent *alvorens, vooraleer*. Het wordt gevolgd door het eigenlijke werkwoord in den infinitief (cfr. les 21, II). Bv.

tosingí ókenda, tsifosíja bolemo, alvorens weg te gaan, zullen wij het werk afmaken.

Deze bijzin staat gewoonlijk voorop.

4. Vergelijking : *als, ngá, of ng'óle, zoals is.* Geeft ook ons „bijvoorbeeld” weer. Zie ook de trappen van vergelijking (les 19, I).

Zoals, naar gelang wordt weergegeven door *elaká* of *esilé* ó (cfr. 3). Men kan ook den gewonen relatief-*bofífo* gebruiken. Bv.

kolá lomuma elaká ó löki w'ólangé, of kolá lomuma löki w'ólangé, neem de vrucht welke jijzelf verlangt.

elaká ó wě, zoals jezelf (verkiest).

TOEPASSINGEN.

wénakí ilombe ile nkó? Welk huis heb je gezien? njóléna ilombe íkí bokulaka, ik heb het huis van den rijke gezien. tókele ng'óky'ósó é? Zullen wij doen zoals vroeger? lakó, tókele ó ng'éyaka, neen, wij zullen maar doen zoals wij gewoon zijn. ípút'ófna bonto óyóyaka ókambak'éndó, ik zie niet meer den mensch die hier dikwijls komt werken. básambáká bakambo l'ínyó é? Zijt gij het die steeds de geschillen oordeelt? ntákendáká l'ókotúmolaka, men gaat niet om men iemand die je steeds beledigt. íkwétélé bónólu ófá baníngá olangáké? Zal ik den jongen voor je roepen dien de makkers niet beminnen? ónsókóké basáli báfókambáké belemo, yengólá ó Njoli, stuur me de werklui die (gewoonlijk) niet werken, behalve Njoli. basíngí óimana, báókole nganjí ík'ék'iy'ólangé, vooraleer zij weggaan, mogen zij een gift komen halen, die zij zelf mogen uitkiezen. njókole l'érn? — elaká ó wě, mag ik er ook een komen halen? — Zoals je verkiest. yéte bonto esilé ík'óki w'ótófólé, ga iemand roepen, dengene dien jezelf uitkiest.

OEFENINGEN.

1. Vervoeg in de verschillende gewoonte-vormen, en vertaal :
doen, zeggen, slaan, dansen, eten, oversteken, leeren, werpen.

2. Vertaal :

Zij komen altijd hier om te bidden. Onze jager schiet apen. Hij komt dikwijls weer uit het bosch met een varken. Hij zal hier blijven totdat ik hem wegjaag. Wasch je handen alvorens je naar de klas gaat. De werklui hebben alle boomen omgekapt behalve den grooten die in het midden staat. Zij zeggen dat hij veel te hard is en dat men nooit zulk een boom kapt. Dat zij hem dan laten, totdat wij een zaag hebben. Het past immers niet dat hij alleen blijft staan. Men zegt dat er gisteren een prauw vergaan is. Dat zij sterke lianen gaan halen alvorens ze boven te halen (-inol). Zij gaan altijd naar het bosch om paddestoelen te plukken. Welke plukken zij? Er zijn vele soorten ; zij plukken degene die zij zelf willen hebben. Wil

je dat ik een vrucht neme? Ja, neem degene die je verkiest. De geiten vernielen altijd onze bananenscheuten. Zal ik ze weggagen? Indien (zooals) je verkiest. Maak lawaai alvorens ze te slaan, opdat zij vluchten. Ze zeggen dat de groote boot is aangekomen. Komt die boot dikwijls hier? Aan onze haven kan geen boot aanleggen. Men mag volstrekt geen palmboomen vellen. In dit dorp danst men niet. In zijn geboortedorp drinkt men dikwijls bier, en ze zijn altijd dronken. Men steekt geen stroom over zonder een prauw. De koeien zijn donker of gevlekt. Zij hebben horens. Zij eten gras. Hare melk is goed om te drinken. De jongens kunnen niet voorbijaan zonder er steenen naar te werpen. Een hond gaat geen huis binnen zonder iets te stelen. De ziel wordt niet bevrijd uit het vagevuur alvorens zij haar schulden heeft afgedaan. De leerlingen die altijd steenen op het dak werpen, zullen gestraft worden. Zij die dikwijls brandhout kappen, lijden geen kou. Begin niet te schrijven vooraleer je je schrijfboek hebt recht gelegd. Alvorens je naar den dokter gaat, is het goed dat je een briefje bij mij komt halen, behalve als ik er niet ben.

VIJF EN TWINTIGSTE LES

I. Regiem-infixen voor zaken (byăkwano byă bekéto).

Het lonkundó bezit, naast regiem-infixen voor personen en het wederkeerend infix (les 12, II en III), nog regiem-infixen voor zaken. Zij duiden het lijdend of meewerkend voorwerp aan, dat men in het Nederl. uitdrukt door een persoonlijk voornaamwoord. Zij worden gebruikt voor zaken, planten en kleinere dieren.

Deze regiem-infixen komen in vorm overeen met de akkoord-prefixen der klassen van de zelfstandige naamwoorden, behoudens enkele vervormingen, waarvan de voornaamste is, dat de begin-b dikwijls wegvalt.

klasse		<i>Vóór medeklinker</i>		<i>Vóór klinker</i>	
		<i>Enkelvoud.</i>	<i>Meervoud.</i>	<i>Enkelvoud.</i>	<i>Meervoud.</i>
	bo-be :	o	e (soms be)	ow	by of eby
„	e-bi :	e	bi, i	iy	by of iby
„	li-ba :	li(i)	a	j(y)	a
„	i-to :	i	to	i, iy	tsw
„	lo-n :	lo(e)	i	jw	i(iy)
„	— :	e	i	iy	i(iy)

Deze infixen worden echter niet alle even veelvuldig gebruikt.

Algemeen in zwang zijn : **li, i, to, lo**, hun vervormingen minder. De andere worden slechts zelden gehoord. Men omschrijft ze liever door het voornaamwoord **-kó** (les 10, III), dat men trouwens in plaats van alle infixen mag gebruiken.

Enkele voorbeelden :

(ilombe) **ńjiéna**, *ik zie het* ; **ńpfiéne**, *ik zie het niet* ; **oóliéna**, *je hebt het gezien* ; **witónge**, *je bouwt het*.

(botámhá) **ńjókota**, *ik kap hem* ; **ńjowéna**, *ik zie hem*.

(betámhá) **ńjóbekota**, *ik heb ze gekapt* ; **ńjekota**, *ik kap ze* ; **ńjebyéna**, *ik zie ze*.

(etóo) **ńjesamba**, *ik naai het* ; **ńjiéńákí**, *ik zag het*.

(bitóo) **ńjisambakí**, *ik naaide ze* ; **ńjibyénakí**, *ik zag ze*.

(tũka) **ńtotómbákí**, *ik droeg ze* ; **ńjótswéna**, *ik heb ze gezien*.

(lotómo) : **tólokela (tswékela)**, *wij doen het* ; **tójwéá**, *wij kennen het*.

Wanneer het zaken-infix zich voegt bij het persoonsinfix, staat dit laatste achteraan. Bv.

(yándá) **w-i-n-kaa**, *je geeft ze me*.

Men merke nog op :

1. dat het infix onmiddellijk vóór den stam komt, dus na de tijd- of vorm-infixen ;

2. dat de pronominale prefixen de gewone euphonische vervormingen ondergaan vóór infixen die met een klinker beginnen.

II. Mogen.

Ons woord *mogen* wordt op verschillende wijzen weergegeven in het lonkundó.

1. Door het werkwoord **-bɔng** dat ook *mogelijk zijn, passen en kunnen* beteekent, en dat gevolgd wordt door een werkwoord in den subjonctief :

áɔnga ákele, *hij mag het doen*.

Dit is dubbelzinnig, wijl het ook kan beteekenen : *het is mogelijk dat hij het doen kan* ; of : *het past dat hij het doet* (1).

2. Door een omschrijving : *ik laat hem toe, verbied hem niet*, of door den subjonctief (les 14).

(1) Voor het weergeven van de mogelijkheid, zie les 21, III.

3. *Niet mogen* kan men vertalen door de ontkenning van **-bong** : **áfõngé ákele**, *hij mag het niet doen*. Ook dit is dubbelzinnig. Men gebruike dan ook liever de ontkenningen van den subjonctief (les 15). Wat nooit mag gebeuren, wordt uitgedrukt door de ontkenning van den gewoonte-vorm op **áká** (zie les 24, II, B, 1).

4. Om *mogen* zonder dubbelzinnigheid te vertalen, gebruike men liefst den toelatings- of geruststellings-vorm (**lontsitsa**).

Deze bestaat uit : laag prefix + infix **ambo** (o valt weg vóór een klinker) + stam + uitgang **e**. Voor de tonen van dezen uitgang, zie les 5, III. Enkele dialekten hebben **mbo** in plaats van **ambo**. **wambosangé**, *je mag zeggen*. **tswambasé**, *wij mogen zoeken*. **jwambontóne**, *gij moogt me verachten*. **njambókendé**? *mag ik weggaan?*

III. Vergeefscheid.

1. De vergeefscheid der pogingen wordt uitgedrukt door een bijzonderen vorm van het werkwoord, den **lontuka**.

Hij bestaat uit : hoog pronominaal prefix + infix **ambõ** (o valt vóór een klinker) + stam + eind-e.

Men lette op het verschil in tonen met den *mogen*-vorm.

De **lontuka** geeft aan, dat de pogingen vruchteloos zijn, dat de werking niets uithaalt.

wâmbõsangé, *zeg maar op, het zal toch niet helpen*.

tswâmbâsé, *wij zoeken wel, doch vinden niet*.

jwâmbõntóne, *gij moogt me verachten, ik blijf toch van u houden*.

ñjambõkendé, *ik ga, doch het is vergeefsche moeite*.

2. Het zelfstandig naamwoord **bontuka** beteekent ook vergeefscheid :

njóléfa balónga, **loló ô bontuka**, *ik heb stroppen gezet, maar het is vergeefs (ik vang niets)*.

3. Hetzelfde begrip wordt nog uitgedrukt door de herhaling van den zuiveren stam van het werkwoord (dat de toonregels volgt van den eenvoudigen imperatief, cf. les 5, III, en 6, V). Deze uitdrukking is pittiger dan de vorige. Bv.

laká laká (áfóke), *al ons onderricht loopt op niets uit, hij luistert toch niet*.

téfélá, téfélá (ófaólóngá), je mag praten zooveel je wilt, je zult toch geen gelijk hebben.

efekele éá tsímatsíma, een stronk waaraan men vergeefs graaft.

Het tweede lid van dergelijke zinnen blijkt dikwijls uit het zinsverband, en wordt dan ook niet herhaald, zoodat de uitdrukking nog kernachtiger wordt.

IV. Toekomende tijd (eyöyá).

Buiten den gewonen toekomenden tijd (eyöyá éá isangyá) (les 11, IV) en den subsequenten-subjonctief-toekomst (eyöyá éá nkíkíma) (les 14, II, 7), bestaan er nog andere toekomst-vormen.

1. De onmiddellijke toekomst-vorm (eyöyá éá límpo) wordt gevormd door hoog prefix, het infix ò en den uitgang a (1). Hij beteekent een werking die aanstonds zal gebeuren. Vóór een klinker valt het infix weg.

á-ò-kend-a, hij gaat aanstonds weggaan.

tó-ò-téfel-a, wij gaan aanstonds spreken.

ó-íl-a, jij gaat aanstonds plaatsn.

bá-us-a, zij zullen aanstonds werpen.

ló-às-a, gij zult aanstonds zoeken.

2. De betrekkelijke toekomst (eyöyá éá njéeja) wordt gevormd door laag pronominaal prefix, het infix nyángó en den uitgang a. Wij vertalen hem door: *wanneer je zal...* Somme dialecten gebruiken het infix ángó.

a-nyángó-sang-a, wanneer hij zal zeggen...

o-nyángó-kend-a, als je zal vertrekken...

Men merke op dat in dezen vorm de prefixen geen euphonische overeenkomst aannemen met den stamklinker.

3. Door het vervoegings-adverbium mpángá, kángá te plaatsen vóór den onmiddellijken toekomst-vorm (zie 1), bekomt men een mengsel van onmiddellijke toekomst en subsequeute toekomst, dat krachtiger is dan de gewone subsequeute toekomst (les 14, II, 7). Bv.

onyángósíja bolemo, mpángá óókenda, wanneer je je werk zal af hebben, dan mag je daarna aanstonds vertrekken, doch in geen geval te voren (2).

(1) Enkele dialecten hebben het infix líkò of língò.

(2) Er bestaan nog andere subsequeute vormen met mpángá, daarna.

4. Er bestaat een voortdurings-vorm (*eyöyá éá lótsíné*) zoowel van den gewonen toekomenden tijd (*eyöyá éá isangyá*) als van den onmiddellijken toekomst-vorm (*eyöyá éá límpo*). Hij wordt gevormd door aan den respectievelijken eenvoudigen vorm den uitgang *aka* (*ka*) te geven.

w-ifo-kamb-aka, *je zal steeds werken en blijven werken.* (De tijd waarop de werking zal beginnen, is niet bepaald; doch je zal het doen, en als je begonnen bent, zal je het voort doen).

bá-ö-kamb-aka, *zij gaan aanstonds werken en blijven werken.*

bá-ëkol-aka, *zij gaan aanstonds leeren en blijven leeren.*

Door denzelfden uitgang *aka* verkrijgt men de voortdurings-ontkenning van de toekomst :

bá-faó-kamb-aka, *zij zullen volstrekt (nooit) niet werken.*

Men kan ook op dezelfde wijze hetzelfde begrip uitdrukken in den relatief (les 18, II, 6).

V. Namen.

1. Namen voor onbepaalde personen, zooals bij ons *Mr. X* of *Y*, zijn in het lonkundó *Sóngóló*, *Fakala* en *Sísa*.

Gebruikt men een enkelen naam, dan zegt men meest *Sóngóló*.

In de opsomming (Jan, Piet en Klaas) blijft men bij de hierboven gegeven volgorde.

Als „schuilnaam” hoort men ook nog *Isóngólóngonda*, vooral als men — bij het plots verschijnen van een vreemde bij een geheim gesprek — niet wil dat anderen weten over wien men het heeft.

2. Bijnamen, of namen van het beroep, worden met den eigenlijken, of ten minste met den voorgaanden naam, verbonden door het bezitwoordje *-a*, dat het akkoord aanneemt van de klasse waartoe de eerstgenoemde naam behoort. Dit geldt ook voor de bijstellingen.

Esalé éá Elongama, *Esalé Elongama* (eigenlijk : *moeial*).

Lowí jwá bolaki, *Lodewijk de onderwijzer*.

Yësu yá bosikoli ökísó, *Jezus onze verlosser*.

Maliá bã nyang'éá Mbóyó, *Maria de moeder van Mbóyó*.

3. Waar wij in een bijstelling geen lidwoord gebruiken, neemt

het bezitwoordje het akkoord van de eerste klasse. Bv. **Basélé** onderwijzer te *Bokúma*, **Basélé óá bolaki nd'ókúma**.

4. Een bijzondere uitdrukking verkrijgt men met bezittelijke voornaamwoorden. Bv.

v) *Welke Lőkóló? Lőkóló löle nkó?*

A) *Ik zelf, lõkám* (woordelijk : *de mijne*).

Vergelijk ook :

Bolúmbú bőkě móngó wă wǎf, *Bolumbu je eigen vrouw* ; woordel. *je eigen Bolumbu de echtgenoot*.

5. Het *roepen* gebeurt bij de inlanders met een anderen toonval als bij ons. Indien wij een **Nkundó** roepen op de in Vlaanderen gebruikelijke wijze, dan hoort hij het niet, tenzij, natuurlijk, hij danig aan ons is gewoon geraakt.

Bij het roepen spreekt de **Nkundó** den naam goed gearticuleerd uit, en vooral doet hij de tonen duidelijk uitkomen, door de afstanden ertusschen grooter te maken dan in de gewone taal. Hij laat dan verder den naam volgen door o met stijgenden toon, die nog hooger eindigt dan in gewone gevallen. Bij een herhaling van den roep, wordt o vervangen door e met lagen toon, die dan nog valt beneden de gewone grens van den lagen toon. Zelden wordt e in den eersten roep gebruikt, met den toon van o.

De geroepene antwoordt : *ö* op denzelfden toon als die van den roep : *ö*. Dit beteekent *wat is er?*

Waarop de roeper het geval uiteenzet, en eindigt met o of e met lagen-dalenden toon (zooals hierboven in e van den roep). Gewoonlijk zegt hij nog eens : *oólóka ö, je hebt het gehoord?*

Het antwoord van den geroepene is o, met de toonhoogte van e van den roep, maar meer gedragen.

Bv. v) **Bokungú ö**. A) *ö*. v) **yáká o(e)**, *kom*. A) o, *ja*.

v) **Bokaá ö**. A) *ö*. v) **balá ö**, *ziehier*. A) o. v) **osangelaka isó áye o**, *zeg je vader dat hij kome*. A) o, *ja*.

6. De gewone *aanspraak* kan gebeuren door den naam van den aangesprokene eenvoudig uit te spreken, met of zonder o er achter. Dikwijls echter gebruikt men den naam afgekort, d. i. men laat de laatste klankgreep weg, en het intensiteitsaccent is sterker. Bv.

isúké = *isú* ; **bokaá** = *boká* ; **ekómélá** = *ekomé* ; **njoli** = *njó*.

Wordt aan de aanspraak geen gevolg geven, dan zegt men den vollen naam, kort en zenuwachtig.

Een derde maal wordt de naam weer afgekort; het intensiteitsaccent wordt verlegd op de voorlaatste klankgreep (gewoonlijk het prefix) en het geheel wordt op een hoogere gamma uitgesproken. De toon van den eindklinker daalt sterk. Daardoor maakt de aldus afgekorte naam, indien deze maar twee klankgrepen bevat, den indruk alsof het prefix hoog wordt en de andere klankgreep laag. Alles wordt kernachtig en met klem gezegd. Bv.

isúké = lisú; bokaá = lbóka; ekómélá = ekómé; njoli = lnjo; itóko = litó.

Een andere wijze van dergelijke aanspraken-reeks is de volgende. De eerste aanspraak is de gewone volle naam met o of e erachter. De tweede aanspraak is de hierboven op de eerste plaats aangehaalde afkorting. Dan volgt de tweede soort van afkorting. Ten slotte de korte zenuwachtige uitspraak van den vollen naam.

De naam kan ook afgekort worden met hoogen toon en intensiteitsaccent op de voorlaatste klankgreep, terwijl de laatste laag is. Bv.

isúké = lisú; bokaá = lbóka; ekómélá = ekómé; njoli = lnjo.

Deze afkorting wordt meestal gebezigd buiten de gewone reeks, als een soort klaagtoon.

Ook gewone soortnamen kunnen aldus gebezigd worden. Bv.

bokúné = bóku; wáj'ókám = wáj'óka; ngóya = njo.

TOEPASSINGEN.

njambokolé itókó ínko é? — wambikolé; mpángá winjutéyé, mag ik die mat nemen? — Je mag ze nemen. Daarna zal je ze me (echter) teruggeven. bññjw'ókó óá lakálaká, wambòtsingójé jñi, die jongen onderricht men te vergeefs, je mag hem iets uitleggen, het helpt niets. lóngo lókó loólotána é? tswâmbâsé. Hebt gij de hak gevonden? — Ons zoeken is te vergeefs. tókó tóki w'òtsímáká baòtolám-ba, de maniok die je uitgegraven hebt, ga ze aanstonds bereiden. tókó tóki w'òtsímáká baòtolám-bela, de maniok die jij uitgegraven hebt, hebben zij voor ons bereid. onyángósola bakata, mpángá óólé tóma, wanneer je je handen gewasschen hebt, dan pas mag je eten. banto b'ábé bifonyókwaka ndá lifelu, báfaótúngwaka, de slechte menschen zullen lijden in de hel, en zullen er niet meer uit verlost worden. báemalaka bambokéndé, zij die aanstonds gaan rechtstaan, zullen mogen weggaan. Ekamba é'is'íloko ámbòkoté botámbá 'ónko, Ekamba, de vader van Iloko, kan dien boom niet omkappen.

OEFENINGEN.

1. Vervoeg in den *lontsitsa*, den *lontuka* en in de verschillende toekomst-vormen, de werkwoorden :

spreken, overwinnen, werpen, houden, nemen, weggagen, roepen, komen, werken, studeeren, onderrichten, hooren, bereiden.

2. Vertaal :

Waar is de bijl? Ik ben ze verloren. Zoek ze. Ik zoek ze maar vind ze niet. Je mag gaan. Zie je het huis van den onderwijzer? Ik zie het niet. Je hebt het immers zelf gebouwd. Ik heb mooi te kijken, ik zie niets. Ga hem zeggen dat hij het niet mag doen. Wij graven zooveel wij kunnen, doch vinden geen steenen. De vreemdelingen gaan aanstonds vertrekken. Zeg hun dat zij op mij wachten, zij mogen pas daarna weggaan. Wanneer zij zullen vertrokken zijn, zullen we het palaber beslechten, maar niet eer. Zij gaan aanstonds beginnen te dansen. Wanneer je de bel zal hooren, moet je opstaan. Hij zal blijven studeeren tot hij het weet. X. zal aanstonds gaan zoeken tot hij het heeft gevonden. Johan de onderwijzer onderricht te vergeefs. **Bokétu** kom hier. Welke **Bokétu** roep je? Je zelf. Waar zijn de eieren die ik gekocht heb? Heb je ze gezien? Ja, en ik heb ze opgegeten. Dat mag niet zijn. Weet gij dat al? We weten het. Ik zal u voortaan niet meer beleedigen. Ik zal van nu af altijd het werk doen dat je me beveelt (= bevolen hebt). Wanneer ik het werk nalaat, moogt gij me straffen. Al het gepraat helpt niets. Mag hij spreken? Wanneer Bokelé, smid van **Ntómbá**, gekomen is, dan mag hij pas beginnen te spreken. Dat is **Boálá** de rechter van de **Wángatá**. Je mag hem het palaber uitleggen.

ZES EN TWINTIGSTE LES

I. Afleiding van zelfstandige naamwoorden.

Er zijn verscheidene wijzen om zelfstandige naamwoorden te vormen :

a) Het naast elkaar zetten van zelfstandige naamwoorden komt weinig voor : bv. *bǎnǎlu*, *jongeling* (van *bǎna*, *kind*, en *bǎlu*, *zwakheid*).

b) Ook met andere woorden kan een zelfstandig naamwoord verbonden worden, doch er doen zich weinig gevallen voor, bv. **bonkómbóka**, *iemand waar tegen men niet opgewassen is, alles overtreffend* (van **nkó**, *zonder*, en **mbóka**, *weg*) (1).

(1) Tusschen den hoogen toon van **nkó** en den lagen van **m** ontstaat een glijding, zoodat het ongeveer klinkt als **bonkómbóka**.

c) Samenstelling van werkwoord + zelfstandig naamwoord ; het prefix is gewoonlijk **i-ba**, soms **bo-be** of **e-bi** ; bv. **itsímangélo**, *grafdelver* (fig. *uitpluizer*) van **tsím**, *graven*, en **ngélo**, *kerkhof* ; **itóm-benkándá**, *briefdrager* (van **tómb**, *dragen*, en **bonkándá**, *brief*). Op deze wijze kan men alle mogelijke zelfstandige naamwoorden vormen.

d) Rechtstreeksche afleiding van werkwoorden, door verschillende achtervoegsels, met of zonder geheele of gedeeltelijke verdubbeling van den stam. (Zie de verkleinwoorden, les 6, I, 5).

1. Volgens dezelfde regels worden de **vergrootoorden** gevormd met de prefixen **e-bi** of **lo-n**. Bv.

bonto , <i>mensch</i> ;	entonto , <i>een reus van een mensch</i> ;
mbóka , <i>weg</i> ;	embâmboka , <i>een groote weg</i> ;
etóo , <i>kleed</i> ;	lotótoo , <i>een groot kleed</i> .

De vergrootoorden komen minder voor dan de verkleinwoorden.

Op dezelfde wijze worden ook de **verzamelwoorden** gevormd met het prefix **bo**. Bv.

nyama , <i>dier</i> ;	bonyanyama , <i>het gedierte</i> ;
nkundó ;	bonkũkundó , <i>heel het Nkundó-volk</i> .

Een verzameling van planten wordt, wanneer er geen specifieke term bestaat (zooals **mpokú**, *banaanplantage* ; **nkélé**, *palmerij*), rechtstreeks, zonder verdubbeling, gevormd met het prefix **e**. Bv.

lofete-plant ; **efete**, *groep mpete-struiken*.

lokongo-plant ; **ekongo**, *groep nkongo-bladeren*.

De gedeeltelijke verdubbeling komt echter ook voor ; bv.

bokombs-liaan ; **ekokombe**, *veel bekombe bij elkaar*.

2. Door volledige verdubbeling, met de prefixen **e-bi** vormt men van alle werkwoorden zelfstandige naamwoorden, met de betekenis van een werking zonder reden, gesteld op een onredelijke wijze, onnadenkend. Die woorden kan men dikwijls vertalen door *zoo maar er op los doen*... Eénstammige werkwoorden kunnen ook gedeeltelijke verdubbeling hebben (volgens de regels aangegeven bij de verkleinwoorden, les 6, I, 5). Als prefix kan ook **bo** gebruikt worden (2e kl.), nl. vóór zuivere éénstammige werkwoorden (les 6, IV), alsook vóór klinkerstammen (waar **bo** verandert in **w**). Bij deze laatste hoort men ook **y** als prefix. De toonregels blijken uit de volgende voorbeelden :

kat , <i>kappen</i> ,	ekotákota = ekákota , <i>er maar op los kappen</i> ;
lúk , <i>roeien</i> ,	elúkálúka = elálúka , <i>ordeloos roeien</i> ;
téfel , <i>spreken</i> ,	etéfélatéfela , <i>redeloos spreken</i> ;
fengol , <i>berispen</i> ,	efengóláfengola , <i>berispen zonder reden</i> ;
tswá , <i>gaan</i> ,	etswátswá , <i>zoo maar gaan</i> ;
wá , <i>sterven</i> ,	bowáwá , <i>zoo maar sterven zonder meer</i> ;
ét , <i>roepen</i> ,	ététa , <i>roepen zonder reden</i> ;
in , <i>haten</i> ,	winína (yinína) , <i>er maar op los haten</i> ;
imej , <i>gelooven</i> ,	iméjimeja , <i>lichtgeloovigheid</i> ;
ámbol , <i>opraperen</i> ,	ámbólámbola , <i>zoo maar opraperen zonder nadenken</i> .

3. Door het suffix **i** verkrijgt men, voor alle werkwoorden, den-
gene die de handeling doet. Voor de klasse **bo-ba** verwijzen we
naar les 1, II, 2 en 3.

Ook in de klasse zonder prefixen kan men aldus woorden vormen,
door **n** te voegen vóór den stam (vóór klinkers **nj**). Bij hooge stam-
men is de eind-**i** laag, bij lage stammen heeft **i** een hoogen of lagen
toon. Is de agens geen persoon, dan dient men de vorming met **n**
te gebruiken.

Eénstammige werkwoorden op **a** uitgaande, veranderen vóór
den uitgang **i**, de **a** in **e**.

4. In andere klassen dient de uitgang **i** om verschillende aflei-
dingen te vormen. Aldus ook de uitgangen **e**, **u**, **o**, **a**, **ako**, **aki**, **aka**.
We kunnen hier onmogelijk alle behandelen.

De uitgang **elo** geeft de mogelijkheid aan, soms ook de werking
als zoodanig (zie les 21, III).

Met uitgang **a** en de prefixen **bo-be** kan van elk werkwoord een
zelfstandig naamwoord worden gevormd, dat de werking aanduidt
die gesteld wordt. Met een telwoord verbonden, geeft het ons *zooveel*
maal weer. Bv. **bokúnda bómókó**, *het slaan éénmaal*. **bekúnda la**
bekúnda, *het meermalen slaan* (zie les 10, I, 4).

5. De uitgang **wá**, met de prefixen **bo-be** (soms **e-bi**), geeft het
werktuig of het middel aan. Bv.

búmb , <i>afdekken</i> ,	eúmbwá , <i>deksel, scheid</i> ;
kós , <i>vijlen</i> ,	bokóswá , <i>vijl</i> ;
lombol , <i>verzachten</i> ,	bolombójwá , <i>iets dat verzacht</i> ;
súkut , <i>ondersteunen</i> ,	bosúkútwá , <i>steunpaal</i> ;
lót , <i>zich kleeden</i> ,	elótswá , <i>kleedingstuk</i> .

6. **éla** beteekent dikwijls een gewoonte, iets zeer groots, of iets redeloos-onbezonnens: Prefixen **e-bi**. Bv.

tok , <i>zweeten</i> ,	etokéla , <i>gewoonte van veel te zweeten</i> ;
fúk , <i>schudden</i> ,	efúkéla , <i>rukwind</i> ;
lang , <i>beminnen</i> ,	elangéla , <i>grilligheid</i> ;
sek , <i>lachen</i> ,	essekéla , <i>lachen zonder reden</i> ;
lend , <i>kijken</i> ,	elendéla , <i>dwaas kijken, droomerij</i> .

II. Herhaling en voortzetting.

1. De herhaling kan worden uitgedrukt op de volgende wijzen :
a) Door het hulpwerkwoord **-kong**, dat nooit anders gebruikt wordt dan als hulpwerkwoord. Erop volgt de infinitief. Bv.

ákong'ókela, *hij doet het nogmaals* ;

kong'ótéfela, *spreek nog eens*.

b) Door het werkwoord **-ut**, *teruggaan*, gevolgd door den infinitief :

aût'ósanga, *hij zei nogmaals* ;

mpaût'ókotúmola, *ik zal je niet meer beledigen*.

c) Door het werkwoord **-utel**, *herhalen*, zonder infinitief.

utelá felé, *doe het nog eens*.

d) Door het zelfstandig naamwoord dat van het werkwoord is afgeleid door den uitgang **a** en in de klasse **bo-be**, gevolgd door het onbepaalde bijvoeglijk woord **-mō** of **-nkiná**. Bv.

sangá bosanga bōmō, *zeg het nog eens* (zie hierboven I, 4, en les 10, I, 4, en 15, III).

e) Door het bijwoord **lénkiná**, *nog eens* (les 15, III, en les 19, II).

f) Als versterking kan men vorming *a* of *b* verbinden met *d*. Bv.

aōkong'ókenda bōkenda bōmō, *hij ging nogmaals weg* ;

ifut'óemba wēmba bōnkiná, *hij zal nogmaals (en op een andere wijze) zingen*.

2. Buiten de voortdurings-vormen (les 23, II, 24, II, en 25, IV, 4) kan de voortzetting der handeling nog worden uitgedrukt :

a) Door het werkwoord **-fong**, *bewaren, behouden*, als hulpwerkwoord gevolgd door den infinitief. Bv.

lofong'ólota, *gaat voort met vluchten, vlucht voort* ;

báofong'ókenda, *zij gingen voort (door)*.

b) Door het werkwoord **-tsíndimw** of **tsínimw**, *voortzetten, vol-*

harden, met of zonder infinitief, naar gelang van de noodzakelijkheid aan duidelijkheid. Bv.

tótsínímwákí (ókamba, of nd'ólemo), wij gingen voort met werken.

III. Verleden vormen.

Buiten den verleden tijd, die de handeling voorstelt als gebeurende in het verleden (zie les 9, IV), bestaan nog andere verleden vormen.

1. De **pas-verleden vorm** (**losílo lǒlǒ**), die uitdrukt dat de werking zoo pas is gesteld. Hij wordt gevormd door het werkwoordelijk voegwoord of voorzetsel **mpángá (mpá)** (cfr. les 14, II, 5), terwijl het werkwoord gewoon vervoegd wordt met laag prefix en den uitgang **áká** (de bij-klankgrepen hoog !) Bv.

mpángá akendáká, hij is zoo pas weggegaan ;

mpá toyáká, wij zijn nog maar pas aangekomen.

Deze vorm kan ook beteekenen : *we zijn pas daarna aangekomen.*

2. Het **verleden van den bofiffo** (**bofiffo bǒlekányi**), gevormd door het infix **yo**, met of zonder uitgang **aka**. De beide tijden, vandaag en gisteren (of te voren), hebben dezelfde verschillen in den toon van de prefixen en van het infix als de tegenwoordige **bofiffo**-vormen (zie les 7, III) ; dus in den vandaag-tijd (**b. bǒlekányi**) : laag prefix en dalend infix ; in den gisteren-tijd (**b. bǒlekányí**) : hoog prefix en infix. De klinkerstammen plaatsen eveneens een l tusschen infix en stam.

Deze vorm drukt het verleden uit van den **bofiffo**, en beteekent dat er een **bofiffo** is geweest, dat de werking volmaakt tegenwoordig is geweest. Bv.

ayóyáka, hij is vandaag hier geweest, maar nu weer weg.

bayóbina(ka), zij hebben gedanst, zij zijn aan het dansen geweest (heden).

tóyóléla(ka), wij hebben in gebrek gezeten (vroeger).

Deze vorm wordt veelvuldig gebruikt, nl. wanneer men wil aangeven dat de verleden werking een tijd geduurd heeft.

De uitgang **aka** beduidt de herhaling der werking of geeft een sterkere bevestiging aan.

Van dezen vorm bestaat geen ontkenning. Men gebruikt den vorm van den gewonen **bofiffo** (les 7, III).

3. Het **lonkundó** kent geen „voltooid verleden tijd”. De gedachte ervan wordt weergegeven door het bijeenbrengen van twee „tijden” of „vormen”. Bv.

Toen ik gegeten had, kwam vader binnen,

ěki'm'óléká (ko) fafá ťtswakí, of

fafá ťtswakí (ńk') ěki'm'óléká, of

ńki ndé njôsij'ólé mpángá fafá aťswé, (woordelijk : *ik was namelijk ik had gedaan met eten, daarna kwam vader binnen*), of

fafá aompomanya njólé, (woordelijk : *vader trof me aan ik heb gegeten*).

De Nederlandsche zin : *Ik had gegeten toen vader binnenkwam,* kan men op dezelfde wijzen weergeven. Wil men het onderscheid uitdrukken dat wij leggen tusschen beide aangehaalde Nederl. zinnen, dan behoudt men de eerste twee **nkundó**-zinnen voor : *toen ik gegeten had...*, en de laatste twee voor : *ik had gegeten...*

IV. Hulpwerkwoorden.

Buiten de hulpwerkwoorden **-singi** (*vooraleer te...*) (zie les 24, III, 3, *b*) en **-kong**, *nogmaals doen* (zie hierboven, II, 1, *a*), die uitsluitend als hulpwoorden worden gebruikt, bestaan enkele werkwoorden, die veelvuldig als hulpwerkwoord dienst doen, zooals **-fong**, *behouden*, **-ut**, *terugkeeren*, welke we hierboven hebben behandeld (II, 1, *b*, en 2). Verder komen nog veel voor :

1. **-bang** of **mang**, *beginnen*. Bv.

mbúla émangakí ójwé, *het begon te regenen.*

2. **-tsik**, *aflaten met*, en **-ámby**, *ophouden met*. Bv.

ófótsike óngela bōna, *laat niet af het kind gade te slaan.*

ámby' ótéfela, *houd op met spreken.*

3. **-síl**, *geëindigd zijn*, om een versterking van den **boffo** uit te drukken ; vaak te vertalen door : *gedaan hebben* of *reeds*. Bv.

aósil'ókenda, *hij is werkelijk weggegaan, reeds weggegaan.*

toósil'ólé, *wij hebben reeds gedaan met eten.*

ńjósíl'óbóka, *ik heb het reeds weggeworpen, het is weg.*

lóósil'óéna, *hebt gij het (goed) gezien?*

Sommige dialecten hebben een specialen vorm in plaats van

deze laatste uitdrukking, nl. met hoog prefix en infix so (laag voor vandaag, hoog voor gisteren) en uitgang a. Bv.

ásokenda, hij is reeds weggegaan (vandaag);
tóslá, wij hebben reeds gedaan met eten (vandaag);
ńsótengola, ik heb het reeds weggeworpen (gisteren);
lóséna, hebt gij het reeds gezien (gisteren)?

TOEPASSINGEN.

wasi óá nsé ifofong'ótatékeja nsé; *aósil'ótoyéla nsé émo éy'onéne*, de visscher zal voortgaan met ons visch te verkoopen; hij heeft ons weer een grooten visch gebracht, *kong'óemba nsao éńko*, *tótsíni-mw'óóka*; *bámó mpé mpá bayáká*, zing dat lied nog eens, wij gaan voort met luisteren; en anderen zijn pas gekomen. *ámby'ókota skotákota*; *njómang' ólambwa*, houd op met je onbezonnen geschrijf, ik begin het beu te worden. *toyólémbaka nsao*; *mpángá tswámbyáká*, wij zijn liederen aan het zingen geweest; wij hebben pas ermee opgehouden. *ófút'ókela bikákela*, doe zulke dwaze dingen niet meer. *batáfóténa likambo*, *mpángá basiláká ólókola belókó*, men heeft het palaber nog niet gevonnisd, zij hebben pas gedaan met hun uitzettingen te doen.

OEFENINGEN.

1. Vertaal de volgende woorden en zoek hun vergrootwoorden: huis, boom, schildpad, dier, visch, mensch, aap, luipaard, stroom, hoofd, oog, tand, steenzweer, bosch, palmboom, stekelvarken, beek.
2. Maak tien verzamelwoorden.
3. Vorm zelfstandige naamwoorden met de beteekenis van onbezonnenheid, van de volgende werkwoorden (waar mogelijk op twee wijzen):
schrijven, zeggen, spreken, loopen, werken, snijden, weenen, kijken, roepen, koopen, openen, sluiten, vluchten, zoeken, zingen.
4. Vorm de namen der verrichters van de werkwoorden:
roeien, onderrichten, zingen, dansen, zwemmen, zoeken, koopen, weenen, drinken, roepen, stelen, haten, vernielen, vluchten.
5. Vervoeg de volgende werkwoorden in den pas-verleden vorm en in de verleden vormen van den **bofífo**:
komen, weggaan, afvaren, zien, hooren, spreken, eten, dompelen, haten, mishandeld worden, gebrek lijden, ziek zijn, stijgen, klimmen, gaan liggen, ophouden, sterven, leeren, uitvegen, dooven.
6. Vertaal:
Heb je den zanger gezien? Hij is hier geweest, hij is zoo pas vertrokken. Hij heeft schoon gezongen (gisteren). Maar hij is ook

een echte drinker. Hij was een leerling van den onderwijzer, die begonnen is met hier te onderrichten. Waar is die onderwijzer nu? Hij is overleden. Zeg hem dat hij nogmaals visch bringe. Roeit door want het begint te regenen. Misschien zal het aanstonds ophouden. Wij hebben gedaan met schrijven; nu gaan wij beginnen te lezen. Gij hebt juist gedaan met werken. Houdt op met steenen te werpen. Zie nog eens goed toe, misschien vind je het mes wel. Het is immers nog maar pas verloren. Indien je zoo maar onbezonnen zoekt, zal je het niet vinden. Spreek er zoo maar niet op los. De boot heeft hier aangelegd, maar nu is zij stroomop gevaren. Is hij al vertrokken? Hij is reeds weggegaan. Wij hebben te Ingende aangelegd en hebben er veel hout genomen. Wij hebben er het nieuws gehoord dat de zuster van den hoofdman reeds overleden is. De overledenen zullen eens verrijzen van den dood. Zij hebben de notenkappers gezien, zij zijn zooeven teruggekeerd uit de palmplanting. Zij hebben vele noten gekapt. Hebben zij reeds den tros aan stukken gekapt (-bákol)? Ja, maar zij hebben de noten nog niet losgewrongen. Men heeft het eten reeds bereid en de tafel gedekt. Ik heb het je herhaaldelijk gezegd: ga voort met leeren. Hij heeft het mes nog niet gevonden, doch hij gaat voort met het te zoeken. Loopt door want het onweer dreigt, het begint reeds te donderen. Alle **Elíngá** weten reeds het nieuws. Wij luisteren niet naar al dat geklets. Houdt op met uw dwaas gevraag.

ZEVEN EN TWINTIGSTE LES

I. Bijwoorden (belongyá).

Verschillende bijwoorden werden reeds behandeld. Hier volgen nog enkele aanvullingen.

1. Bijwoorden van plaats (belongyá by'ěténélá).

De eigenlijke zijn opgegeven in les 9, III.

ergens wordt uitgedrukt door **ěténélá nkó loswélé** of **wíli nkó loswélé**, een onbepaalde plaats. De zelfstandige naamwoorden kunnen vervangen worden door andere beter passende, zooals **esé**, *dorp*, enz.

nergens geeft men weer door een ontkennenden vorm van het werkwoord, gevolgd door een zelfstandig naamwoord, als **ěténéla**, **esé**, en dergelijke. Bv. **ínpótsw'ésé**, *ik ga nergens heen*.

ínpa l'esé, *ik heb geen dorp (waar ik heenga)*.

elders, **ěténélá ěmō** (een andere plaats); **bojé bōnkíná** (een andere plaats); **wíj'ōmō** ('ōnkíná), een andere plaats.

ver wordt uitgedrukt door de zelfstandige naamwoorden **bosiká** of **esií** (*verte*).

Als men twee voorwerpen of dorpen vergelijkt in de *verte* van den afstand, kan men in plaats van de vergelijking door werkwoorden of onomatopoeën te gebruiken, ook het woord **josó** of **bosó**, *eerste* toepassen op het dorp dat het *verst* afigt. Van het standpunt van den persoon die er heen gaat, ligt het immers voorop. Bv.

bokɛj'ókó bole nkó? *waar is die beek?*

bole ndá josó, *zij ligt voorop, verder, wij zijn er nog niet (maar gaan er heen).*

Bɔnjoku ale nkó? *waar ligt (het dorp) Bɔnjoku?*

ale ndá josó, *het ligt verder op.*

Beambo ale ndá josó já Mpénjélé, *Beambo ligt voorbij Mpénjélé.*

Als men er niet heen gekeerd staat (gaat), dan gebruikt men **nd'áfeka** = **bafeka**, of **mbúsa**, of **bokoto**, zelfstandige naamwoorden die als bijwoord kunnen gebruikt worden.

Zoo men met den rug naar **Mpénjélé** zich ervan verwijdert en beide dorpen waarover het gaat, achter liggen, dan zegt men **Beambo ale nd'áfeka bá Mpénjélé**.

Spreekt men over twee dorpen en vergelijkt men welk het verste af ligt, dan wordt dit laatste genoemd als eerste, als nl. voorop liggende in de rij. Bv.

Boéndé ale ndá josó já Bokóté, *Boéndé ligt verder dan Bokóté*; of **Boéndé ale ndá josó**, als dit volstaat voor den zin.

Dezelfde gedachtengang wordt gevolgd bv. in geschrift of drukwerk. Van achter op den regel is **josó** voor den **Móngo**, omdat hij, beginnende te lezen of te schrijven aan den linkerkant, zooals wij allen, voortgaat naar den rechterkant, die dus voorop komt in de rij; de letters worden voorgesteld als menschen die stapvoets langs het pad gaan. Zoo zal de **Móngo** zeggen dat in het woord **bokéla**, de letter **a** *voorop, eerst* staat. In de scholen wordt onder Europeeschen invloed, deze beteekenis sterk tegengewerkt, en het is goed ook dit met opzet te doen, en woord en zin op te vatten van gesproken standpunt uit; men verlieze het inzicht van de inlanders echter nooit uit het oog.

Ook van het standpunt van den tijd heeft **josó** = **bosó** de

beteekenis van *voorop*, dus wat later zal gebeuren. Aldus zegt men :
eyenga ele ndá josó, *de komende week*.

Met het werkwoord in een verleden vorm echter, krijgt men de
beteekenis die overeenstemt met de onze, bv.

eyenga ékí ndá josó, of : **eyeng'ěky'ósó**, *verleden week*.

In verbinding met **mpángá**, *daarna* (zie les 14, II, 5) kan **josó**
slechts de beteekenis hebben van ons *eerst*. Bv.

tókita josó Boéndé, mpángá Bondombe, *eerst komen wij te Boéndé,
daarna pas te Bondombe*.

josó en **bafeka** worden dus in twee beteekenissen gebruikt. De
bijgevoegde woorden en vormen, alsook de omstandigheden maken
het uit, welke moet genomen worden. Een beetje gewoonte en de
vergissingen zijn uitgesloten (1).

In de Nederl. beteekenis komt het woordje **josó** nog voor in de
herhaling, om uit te drukken : *vooreerst, eerst en vooral, voornamelijk* :
jos'ósó of **josó l'osó**.

2. Bij woorden van tijd (*belongyá by'ěkeké*).

Buiten degene die behandeld werden in les 11, V, gebruikt men
nog (men lette ook op bepaalde vormen van het werkwoord) :

soms, **bikeké bímǒ, bəkolo bəmǒ, bekela bəmǒ**.

zelden, **toi, soi**, (of verdubbeld).

eens, de een of andere keer, **bəkolo'ómǒ, ekek'émǒ**.

toen, **ekek'ėkó**.

eens, even, ereis, felé.

aanstonds, **límpe, línko, líyo**.

voor goed, definitief, **botáko** (zelfstandig naamwoord).

lang(durig), **elingí, efikí** (zelfstandige naamwoorden).

binnen kort, **nk'ėlingí, nk'ėfikí**.

eerst, daarna, josó... mpángá (cfr. les 14, II, 5), met of zonder
werkwoord. Bv: **josó Bokóté, mpángá Boéndé**, *eerst Bokóté daarna
pas Boéndé*.

3. Bij woorden van wijze (*belongyá by'ėlėngé*) (zie les 17, I).

ino wordt gebruikt na *zijn* in het praesens, om aan te geven :

(1) Vergelijk ook de dubbelzinnigheid van ons Nederl. tijd-voorzetsel
vóór, in : *vóór vier dagen*.

bijna (met den bevestigenden vorm) of *nog lang niet* (met den ontkennenden vorm). De werking waarover het gaat, blijkt uit de omstandigheden, ofwel gebruikt men een zelfstandig naamwoord hetwelk de werking aanduidt en als onderwerp van het koppelwoord staat, of nog den infinitief, soms ook den subjonctief. Bv.

al'ino, *hij is bijna...* ;

al'ino l'ösémwa, *hij gaat bijna van wal steken* ;

tol'ino l'ötswa, *wij gaan bijna binnengaan* ;

báf'ino (l'öyá), *zij zijn nog lang niet hier* ;

bolemo bóf'ino, *het werk is nog lang niet...* (begonnen of gedaan, naar gelang) ;

mbúl'el'ino ndé? *denk je dat het zal gaan regenen?*

tóf'ino tókende, *wij gaan nog lang niet weg.*

Bijna kan ook nog worden weergegeven door :

a) den onmiddellijke-toekomst-vorm (zie les 25, IV, 1) ;

b) het werkwoord *tútam*, *nabij zijn*, gevolgd door den infinitief :
njótútam' ösija, *ik heb bijna gedaan* ;

atútsi l'öyá, *hij komt bijna* ;

c) het werkwoord *tsikal*, *blijven*, in den statief en gevolgd door *isísí*, *klein*, *weinig*. Bv. :

atsíki isísí tókenda, *wij gaan bijna vertrekken* ;

of in den negatief met *búké*, *veel* :

ifotsiki búké tósije, *wij hebben bijna geëindigd* ;

d) het werkwoord *lang*, *willen*, gevolgd door den subjonctief :

ndangákí nkwa, *ik viel bijna* ;

e) het zelfstandig naamwoord *mpesé*, *gevaar*, gevolgd door te met den subjonctief en meestal voorafgegaan door het werkwoord *-ím*, *komen van* :

áyíme mpesé t'ötale, *hij werd bijna gewond.*

ájíme mpesé tē mbwe, *ik was bijna dood.*

4. Bijwoorden van bevestiging of ontkenning (*belongyá byá nkaló*).

1. *ja*, *ε*, *i* of *o*, dikwijls gevolgd door het versterkende *ndé*. Ook hoort men *m*.

2. *neen*, *nyönyö*, *lakó*, *nkó*. Als versterking kan men er *mó* bijvoegen.

In het *lonkundó* dient men de heele vraag te bevestigen of te

ontkennen. Bv. *Heb jij dat niet gedaan? Ja* (d. i. ik heb het niet gedaan). Of : *neen* (dus ik heb het wel gedaan). Tegenwoordig beginnen degenen die bestendig met Blanken in aanraking zijn, de inlandsche uitdrukking te vervangen door de Europeesche.

3. *niet*, *fǔ*, wanneer er geen werkwoord gezegd wordt, anders gebruikt men immers den werkwoord-vorm. Bv.

ik niet, *emí fǔ*.

die man niet, *jwende lõnko fǔ*.

Men kan ook den ontkennden vorm van *zijn* gebruiken, in den derden persoon enkelvoud (onpersoonlijk). Bv.

wij niet, *áfa isó*.

die man niet, *áfa jwende lõnko*.

4. *in het geheel niet*, (*ô*) *nyê* ; (*ô*) *mpá* (of *mpâmpá*).

5. *wel zeker*, *ndá tsí*, *nsõnsóló*, *ndé*.

6. *inderdaad, zoo is het*, *ng'ókó*, *ng'ósò*(*ko*) (zie ook les 17, I).

7. *ook*, *lá*, gewoonlijk voorafgegaan door *ô*. Bv.

ô l'émí, *ik ook* ;

ô lá nkoi, *ook de luipaard* ;

áyákí ô l'éndé, *ook hij kwam* ;

bási bal' ekó ô l'ákó, *er is ook water*.

8. Men gebruikt ook *ng'ókó*, dat eigenlijk *eveneens* beteekent. Bv. *emí ng'ókó*, *ik ook, ik eveneens*.

II. Onomatopéeën (bikokantsingó).

Het *lonkundó* is buitengewoon rijk aan onomatopéeën.

1. *G e b r u i k*. De onomatopéeën vervangen zeer vele onzer bijwoorden. Dikwijls voegen zij geen bijkomstige beteekenis aan het werkwoord toe, doch versterken dit slechts.

De onomatopée kan ook gebruikt worden als zelfstandig naamwoord van de klasse zonder prefixen. Dit gebeurt echter niet veel, tenzij wanneer zij dient als hoedanigheidswoord, voorafgegaan door het bezitwoordje.

Wanneer men ze als gansch zelfstandig naamwoord wil gebruiken, dan neemt men zeer dikwijls zijn toevlucht tot een echt zelfstandig naamwoord. (Van vele onomatopéeën kunnen trouwens rechtstreeks zelfstandige naamwoorden worden afgeleid door prefixen, zooals *bo-be*). Bv.

tsí, *recht*. **bont'ôá tsí**, *een rechte mensch* (figuurlijk, *rechtvaardig*).
mbóka éá tsí, *een rechte weg*. **tsí êkáé**, *zijn rechtvaardigheid*. Maar
meestal : **lisémbí já bont'ônko**, *de rechtvaardigheid van dien mensch*.

De onomatopée vervangt vaak een heelen zin, hetgeen een zeer kernachtige uitdrukking is. Bv.

kúkulu kúkulu kúkulu, wáf, *klanknabootsing van het slaan van de trom, stil*. D. w. z. zoodra de trom geslagen heeft, is alles muisstil.

Men vraagt iemand iets. Het antwoord is **bó** (onomatopée die een weigering uitdrukt).

likóngá jêkwé nd'ôkongo kwo, mpé nd'ólóko ngém, njoku mpé ki mpé kwu, *de lans viel in den rug, drong door tot in het hart ; de olifant viel en... dood !*

De taal der echte inlanders is gansch doorspekt met onomatopéeën, hetgeen aan hun taal een buitengewone pittigheid verleent. De schat dezer woordsoort biedt een massa termen voor hoedanigheden, die men anders niet kan uitdrukken, en dit in een verscheidenheid van schakeeringen die een bijna onuitputtelijke bron uitmaken om nieuwe gedachten en moderne dingen uit te drukken.

2. Naast vele oorspronkelijke onomatopéeën bestaan nog meer afgeleide. Van praktisch alle werkwoorden kunnen onomatopéeën worden gevormd volgens bepaalde regels, die we hier onmogelijk alle kunnen behandelen. Slechts enkele eenvoudige regels mogen hier volgen :

a) Achtervoeging van lange **a** (liefst dubbele **aa**) achter den stam. Is de stamklinker **ε**, **o** of **u**, dan wordt niet **aa** doch **ε** achtergevoegd.

De stamklinker wordt steeds **l a a g** van **t o o n**. Bv.

báka, *vasthechten*, on. **bakaa**.

túngam, *gevangen gezet worden*, on. **tungε**.

b) Afgeleide werkwoorden op **ol** (of **w**) vervangen den uitgang door **o** (dalende **t o o n**). Bv.

nyókól, *mishandelen*, on. **nyókô**.

matsw, *intreden*, on. **môtô**.

senjw, *smelten*, on. **senjô**.

c) De uitgang **i** is hoog bij lagen stamklinker, laag echter bij hoogen stamklinker. Bv.

tut, *(op)zwellen*, on. **tutsí**.

kol, nemen, on. **kolí**.

séli, glibberig zijn, on. **séli**.

Gewoonlijk wordt deze soort verdubbeld.

d) De toonregels der verdubbeling zijn uiteengezet in *Anthropos*, XXIX, 1934, blz. 410.

Verscheidene andere vormingen, vooral door verdubbeling, zijn nog in gebruik, naar gelang van den aard van het werkwoord.

3. Meerdere onomatopeeën zijn slechts klanknabootsingen, zooals :

fwífwí, *gesjirp*,

kaa, *krak*,

kú, *klop*,

ngéngé, *gerammel van ijzer*,

nyé, *gezoem*,

pyo, *slag met wis*.

TOEPASSINGEN.

ótswáki nkó? *ntsítsw'ésé*, waar ben je naar toe geweest? Ik ben nergens geweest. **nyam'íkó íf'endo** ; **ile ndé nd'èj'énkiná**, die dieren zijn niet hier ; zij zijn elders. **bolaki ale ndá josó**, de onderwijzer is voorop, is verder op. **besongo'émó bele ndá josó (bel'osó)**, er is nog meer suikerriet verder op. **mpá nkokaá ifaká botáko**, ik zal je daarna een mes voor goed geven. **tóf'ino l'óéa lonkundó**, wij kennen nog lang geen lonkundó. **wáto'ónko bóyime mpsé t'ine**, die prauw is bijna vergaan. **ó l'ónyí**, en die ginder ook. **tókó tol'ekó ó lá tókó**, is er ook maniok? **tókókofi nd'áéké kofe**, wij bleven vasthaperen aan de doornen. **nk'élingí bokulaka ífuta l'akongá ngéngé**, binnen kort zal de rijke man terugkeeren met (zijn) rammelende lansen.

OEFENINGEN.

Vertaal :

Ik zal nergens heengaan. De luipaard ligt ergens in het bosch. Waar men ook heengaat, zal men miseries ontmoeten (vinden). Deze man kan hier niet blijven ; hij is elders gaan wonen. Als je hier geen zwammen vindt, ga ze dan elders zoeken. Eerst komen we te **Bokúma**, en daarna te **Lóngá**. De ouderen moeten altijd achterop komen. Wij hebben soms olifanten gezien, doch zelden komt men een chimpansee tegen. Eens heb ik er een gezien. Kom eens hier. Ik zal je maar aanstonds den kam geven. Geef me even de boter. Binnen kort zal hij terugkeeren uit Europa. Ik dacht dat hij voor goed weg was. Neen, doch hij is ginder wel lang gebleven. Heeft hij

je niet geschreven dat hij weldra zal komen? Neen, ik heb geen brief ontvangen. Gaat hij bijna aan boord van het schip gaan? Ik weet het niet. Wij hebben nog lang niet gedaan met werken. Toen die oorlog plaats greep (= toen zij dien oorlog vochten), waren de blanken nog lang niet hier (tegenwoord. tijd.). Heb jij dien oorlog meegemaakt (= was jij in...?) Ja, maar die man daar niet. Wie heeft deze groenten bedorven? Ik niet. Maar zeker, jij hebt het gedaan. Neen, in het geheel niet, je vergist je. Dat is wel zeker een olifant. Inderdaad, zoo is het. Heb je dat nieuws niemand meegedeeld? Neen, ik heb het niemand meegedeeld. Ben je ergens naar toe geweest? Neen. Voorwaar, het zal zeker regenen. Heb je reeds gedaan met het eten te bereiden? Nog lang niet. Hebben zij reeds den maniok geplant? Bijna. Het eten is nog lang niet op. Het is nog tijd genoeg voor het gebed. Het is nog lang geen avond.

ACHT EN TWINTIGSTE LES

I. Onvolledige werkwoorden (bikeelo bikútswá).

Er zijn slechts enkele onvolledige werkwoorden. Zij worden enkel in de rechtstreeksche gebiedende wijze gebruikt :

mâ, mâka, lomâ, lomâka (ook met infixen), *neem* (ziehier).

kwâ, lokwâ, luister, hoor toe.

tê, têke, laat af (1).

II. Versterkende vormen van de werkwoorden (lokémemala).

Van de meeste werkwoorden kan men vormen afleiden die een versterking beteekenen. Dit gebeurt hetzij door achtervoeging hetzij door gedeeltelijke verdubbeling van den stam.

1. Door achtervoeging.

Verscheidene achtervoegsels zijn in gebruik. De voornaamste zijn :

ol, bv.

tén, doorsnijden,

ténol, gansch doorsnijden ;

át, splijten,

átol, heelemaal splijten (scheuren).

an, na herhaling van den stamklinker ; bv.

tónd, opgeblazen zijn,

tóndoan, dik opgeblazen zijn ;

(1) Vergelijk ook **ntsô** (les 6, V).

sáng, *hoog zijn*, **sángaán** *zeer hoog zijn* ;
fík, *nederig, laag zijn*, **fíkian**, *zeer laag zijn*.

ngan, eveneens na herhaling van den stamklinker ; bv.
sal, *zich verheugen*, **salangan**, *zeer verheugd zijn* ;
kós, *bedriegen*, **kósongan**, *foppen* ;
tsil, *bot zijn*, **tsilingan**, *hardnekkig zijn*.

san, eveneens na herhaling van den stamklinker ; bv.
úng, *verdwalen*, **úngusan**, *verdoold zijn* ;
ék, *dwaars zitten*, **ékesan**, *heelemaal in den weg zijn*.

tan, na herhaling van den stamklinker ; bv.
nyeng, *overvloedig zijn*, **nyengetan**, *zeer overvloedig zijn* ;
líng, *omwinden*, **língitan**, *verward zijn* ;
sóf, *bemorsen*, **sófotan**, *heelemaal bemorst zijn*.

mol, na herhaling van den stamklinker ; bv.
nyeng, *overvloedig zijn*, **nyengemol**, *zeer overvloedig zijn* ;
el, *plots uitroepen*, **elemol**, *hevig tumult maken*.

al, na herhaling van den stamklinker + den daarop volgende medeklinker (of medeklinker-groep) ; bv.

fík, *laag zijn, onderdanig zijn*, **fíkikal**, *zeer laag, nederig, onderdanig zijn* ;

kut(am), *stil zijn*, **kututal**, *zeer stil zijn* ;
sing, *bij elkaar zijn*, **singingal**, *steeds dicht bij elkaar zijn* ;
bák, *vasthechten*, **bákakal**, *stevig vastgehecht zijn* ;
tónd, *opgeblazen zijn*, **tóndondal**, *dik opgeblazen zijn*.

Verscheidene werkwoorden die dergelijke vorming vertoonen, bestaan in de taal zonder dat het eenvoudige stamwoord gehoord wordt.

2. Door gedeeltelijke verdubbeling.

A. *Medeklinkerstammen* verdubbelen de(n) beginmedeklinker(s) en doen deze(n) volgen door a. De aldus gevormde klankgreep wordt gevoegd vóór den oorspronkelijken stam. Bv.

líng, *winden... láling*, *kronkelen* ;

tén, *doorsnijden... tâten*, *druk in de weer zijn*.

De eerste klankgreep van de aldus gevormde woorden wordt in de vervoeging behandeld als hoofd-klankgreep, terwijl de oorspronkelijke stam (**ling**, **ten**) beschouwd wordt als bijkomstige klankgreep.

De *toonregels* echter lijken nog niet vast te staan. Men neemt verschillen waar, zelfs in éénzelfde groot dialect. Hetgeen mogelijk er op duidt dat de vorming van verscheidene dezer woorden nog niet zeer oud is.

Ziehier de regels :

a) De bijkomstige klankgrepen volgen de gewone toonregels van alle meerklankgrepige werkwoorden (zie les 5, III, 2 ; — 7, III ; — 8, I, 6, e, 3 ; — 9, IV ; — 14, II, 1 ; — 17, II ; — 22, II, 1 ; — 23, II ; — 24, II, 1, 2, 3 ; — 26, III, 1).

b) De eerste klankgreep neemt, bij oorspronkelijken hoogen toon, in den gewonen tegenwoordigen tijd (*loyoóko*) den dalenden toon ; stammen met oorspronkelijk lagen toon echter nemen ofwel den dalenden ofwel den lagen toon.

c) De eerste klankgreep die in het praesens den dalenden toon heeft, behoudt dezen toon in de vormen wier bijklankgrepen laag zijn ; zij is echter hetzij hoog hetzij stijgend in de vormen wier bijklankgrepen hoog zijn.

d) De eerste klankgreep die in het gewone praesens den lagen toon heeft, wordt ofwel behandeld als de eerste klankgreep van gewone meerklankgrepige werkwoorden, ofwel is zij laag als de bijklankgrepen laag zijn, en stijgend wanneer de bijklankgrepen hoog zijn (zooals bij *suy*, zie les 5, III, 4).

Gelet op de verschillen in de toonregels, is het volgende gebruik aan te raden :

voor b) : stammen met oorspronkelijk lagen toon, den lagen toon behouden ;

voor c) : de eerste klankgreep neme den hoogen toon, daar waar de bijklankgrepen hoog zijn ;

voor d) : de eerste klankgreep blijve laag als de bijklankgrepen laag zijn ; zij worde stijgend bij hooge bijklankgrepen.

Aldus worden de regels teruggebracht tot degene die de stammen beheeren, welke, ofschoon éénklankrepig, de toonregels der meerklankgrepige volgen, zooals *-fit* en *-suy* (zie les 5, III, 4).

B. *Klinkerstammen* verdubbelen den beginklinker + den daarop volgende medeklinker(-groep), zooals in de verkleinwoorden (les 6, I, 5, c). Er heeft geen toonverandering plaats. Deze kate-

gorie wordt dus behandeld als gewone meerklankgrepige werkwoorden.

C. *Beteekenis*. De aldus afgeleide werkwoorden geven een versterking aan met bijkomstige en soms groote schakeeringen.

D. Voorbeelden van vorming :

<i>kéf</i> , op zij kijken,	<i>kákəf</i> , rondloeren,
<i>líng</i> , omwinden,	<i>lálíng</i> , omwegen maken,
<i>tén</i> , doorsnijden,	<i>tâten</i> , zeer druk in de weer zijn,
<i>léj</i> , doen wiegen,	<i>lâlêj</i> , op en neer balanceeren,
<i>kamw</i> , verwonderd zijn,	<i>kakamw</i> , verbaasd staan,
<i>sil(am)</i> , stil zijn,	<i>sasil</i> , treuzelen,
<i>ut</i> , terugkeeren,	<i>utut</i> , achteruit deinzen,
<i>él</i> , gebrek hebben,	<i>élel</i> , groot gebrek lijden.

E. Voorbeelden uit de vervoeging :

praesens affirm. :	<i>ákákəfa</i> ,	<i>ásasila</i> ,	<i>útuta</i> .
verleden (vandaag) :	<i>ákákəfakí</i> ,	<i>ásasilakí</i> ,	<i>útutakí</i> .
verleden (te voren) :	<i>ákákəfákí</i> ,	<i>ásásílákí</i> ,	<i>útútákí</i> .
imperatief :	<i>kákəfá</i> ,	<i>sásílá</i> ,	<i>utútá</i> .
praes. negatief :	<i>áfókákəfé</i> ,	<i>áfósásílé</i> ,	<i>áfútúté</i> .

Feitelijk komt dus de vervoeging gansch overeen met deze der meerklankgrepige werkwoord-stammen.

III. Gebruik der tijden.

In les 22, I, 3 is reeds gewezen op den regel dat in het *lonkundó* de tijden van het werkwoord hun volle waarde moeten behouden. Waar wij bv. zeggen : ik zag de boot die voorbijvoer of (beter) ik zag de boot voorbijvaren, dient voorbijvaren in den tegenwoordigen tijd te worden gebruikt, *ńjénákí isúa fleka*. D. w. z. dat de boot aan het voorbijvaren was (praesens) op het oogenblik dat ik ze zag. Gebruikt men, zooals dikwijls in het Nederl. geschiedt, den verleden vorm, dan geeft men te kennen dat men de boot zag toen zij reeds voorbijgevaren was (denzelfden dag of te voren naar gelang van den tijd die gebruikt wordt) ; bv. *ńjénákí isúa flekakí* (vandaag), of *ńjénákí isúa flekákí* (die gisteren voorbijvoer).

áwákí nk'isé ale Bokúma, hij stierf terwijl zijn vader te Bokuma was.

ókoláki yándá ník'otásangél'ômóngó, *je hebt de bijl genomen en je hebt het den eigenaar niet gezegd.*

ntsíkákí banto bálela, *ik liet de menschen achter, zij weenen ; nl. ik liet de menschen al weenende achter.*

isúa índekánáki em nde Bolondó, *de boot voer Bolondó voorbij toen ik er was ; ik was te Bolondó toen de boot er voorbijvoer.*

Vergelijk ook bv. :

ítánáki banto bákenda, *ik vond de menschen zij gaan weg, nl. : ik kwam aan toen de menschen weggingen.*

ítánáki banto baókendé, *ik kwam er aan toen de menschen al een eind op weg waren.*

ítánáki banto baókenda, *de menschen waren weggegaan (denzelfden dag) (ik heb ze niet meer gezien).*

ítánáki banto báókenda, *toen ik er kwam, waren de menschen weg ten minste sinds daags te voren.*

ítánáki banto bákendáki (ko báóyá), *de menschen waren weg geweest en reeds teruggekeerd.*

ítánáki banto batáfókenda, *zij waren nog niet weg.*

ítánáki banto báókenda, *zij stonden op het punt weg te gaan. enz.*

ítánáki ô mpá bakendáká, *zij waren pas weggegaan toen ik kwam.*

etumb' êk' ébuna ô bendélé batáfóyá, *woordel. die oorlog wordt gevochten, de blanken zijn nog niet gekomen ; dus : die oorlog greep plaats vóór de blanken kwamen.*

2. De gewone tegenwoordige tijd wordt buiten de regelmatige gevallen nog veelvuldig gebruikt om een rechtstreeksche aanhaling in te leiden. In dit geval wordt een andere tijd zelfs zelden gehoord. Bv.

áyákí, mpé ásanga te, *hij kwam, en hij zegt dat...*

banto baótswá bolá, básanga te, *de menschen zijn naar huis gegaan, en zij zeggen dat...*

bokulaka âmba te, *de rijke man antwoordde...*

3. De gewone tegenwoordige tijd van den indicatief, gevolgd door den overeenkomenden tijd van den subjonctief, maken samen een levendigen verhaaltrant uit, dien wij weergeven door voegwoorden als *toen, terwijl*, en die dikwijls den relatief vervangt. Het indicatief-praesens kan voorafgegaan worden door

ô = ñk', terwijl de subjonctief er meestal door gevolgd wordt. Bv.
(ñk') *átéfela êne ô nkoi aóyé, terwijl hij sprak, zag hij een lui-
paard aankomen.*

Was de eerste handeling al gebeurd, dan gebruikt men, volgens
regel 1, den verleden vorm :

átéfélákí êne ô nkoi aóyé, toen hij gedaan had met spreken...

Zoo ook met den **boffo** :

*baólotswa ndá lokolé bóké ñk'onto ákota botsá, toen zij in het
hol waren gekropen, hoorden zij een mensch bezig met het onderhouden
te kappen.*

4. Men lette ook steeds op het gebruik van den **boffo**, dien wij
dikwijls vertalen door het praesens. Bv.

*ntsífêâ êki'm'ótswé, ik weet nog niet waar ik henen ga ; d. w. z.
op welke plaats ik zal gaan en er een tijdje blijven.*

*ímpée êki'nd'ókendé, ik weet niet waar hij heengaat, zegt men van
iemand dien men ziet weggaan. Men stelt zich den toestand voor
waarin die persoon zich zal bevinden als hij zal aangeland zijn op
het punt waar hij wil komen.*

Dezelfde gedachtengang ligt het gebruik van den **boffo** na **elaká**
(**esilé**) ten grondslag, zie les 24, III, 4.

IV. Zinsbouw.

De gewone zinsbouw is reeds uiteengezet in les 10, II, en les 13,
II en III.

Het regiem kan ook vóóropgezet worden om nadruk te leggen.
Bv.

*yömb'íkó ntsíkola nyê, die zaak, ik heb (ze) in het geheel niet ge-
nomen.*

*botám'b'ôné ímpôwée lína, deze boom, ik ken hem niet den naam,
ik ken den naam van dezen boom niet.*

*wékoli oné batófitela tóma = wékoli oné batáfita tóma tókáé,
deze leerling, maar men heeft zijn zaken niet bedorven.*

Deze zinswending komt echter niet voor, wanneer het zelfstandig
naamwoord, dat regiem is, alleen staat, d. i. zonder verdere be-
paling gebruikt wordt.

Het **lonkundó** biedt verder nog zeer ruime mogelijkheden voor
allerlei zinswendingen, die zeer pittig zijn, en vaak vol stijl, doch

die wij in het Nederl. onmogelijk kunnen vertalen, tenzij door een geheele omschrijving, die de oorspronkelijke schoonheid gansch doet verdwijnen. Dergelijke wendingen dient men aan te leeren door het gebruik. Hier volgen echter enkele als voorbeeld, met woordelijke en vrije vertaling :

nkoi aótúngy' esófe, loló ô nd'éfúkúsáká esófe, bekulu ô ngá batátúngya, *de luipaard bond den otter, maar slechts toen de otter schudde, de touwen wel alsof zij ze niet hadden gebonden = de luipaard bond den otter vast, maar daar schudt de otter zich en het was alsof hij met geen touwen was gebonden.*

isúa inko iyake wâte bákolakeja baúta onyomaka bosáká, *die boot is namelijk ze beloven je olie, pers versche olie uit = die boot daar kan men niet op vertrouwen.*

botámhá bóótá nkoso wâte botámhá bõfúkí wã léngelénge, bõle wâte wafí nd'ókó mpé wéna ndongitólí, *de boom waarop de papegaai baart namelijk een boom die niet dichtbij is, van zeer hoog, die is namelijk je zit er boven in en je ziet de kruinen van het bosch = de papegaai kweekt zijn jongen op een zeer hoogen boom, zoo hoog dat als je er boven in zit, je heel het bosch kunt overzien.*

ngómpám'én'ékám, on'ólá nkó lá te nsokoje bõnankán'ókám felé mpató ané ẽ? *deze mijn oom deze van niet zelfs dat ik zende aan mijn neef even een geschenk wat? = wat is me dat voor een oom die nog niet eens denkt : kom, ik ga even mijn neef een geschenk zenden?*

w'õlekí ô baníngá bátswake bási ko wě ókisake nd'ólá, *je overtreft wel de kameraden gaan steeds om water en je zit altijd thuis = je bent me nog al iemand, al je kameraden gaan voor moeder water putten en jij zit maar steeds thuis.*

Zooals men uit de voorbeelden merkt, zijn vooral de gezegde-zinnen in eere. Heele spreekwoorden kunnen als bepaling of als bijstelling dienst doen, of een hoedanigheid uitdrukken verbonden met het zelfstandig naamwoord door het bezitwoordje.

NEGEN EN TWINTIGSTE LES

I. Uitroepen (besimbo).

Hier volgen de meest gebruikte uitroepen en uitroep-uitdrukkingen :

vreugde : hahá, iyée, óé, ol'ólótsi ò (*wat goed !*), plus een veel gebruikt woord met min fatsoenlijke oorspronkelijke betekenis.

droefheid : óye, a, ae, isei ò, (= *medelijden*), ngóya e, (= *moeder*), etumba (= *oorlog*).

afkeuring : olíká, á, hái, ol'obé ò (*wat slecht !*) (1), ngámó (= *hoe !*).

toorn : há, mó, mó.

verwondering : mó, á, áé, áí, bó, óma, bǎn'ané, (= *deze kinderen*), bandeko, (= *vrienden*), mǎngóyéká (= *o mijn moeder !*)

eeden : seléká, eboka, bamenga, (= *kaalhoofden*), ikoló, (= *boven*), nkingó. (= *hals*).

om stilte te vragen of te gebieden : kwá (lokwá), líoko, ínyó, (= *jullie*), wě, (= *jij*), ôka, zeg !

om te weerhouden : tē(ke), ámbya, émálá, tsíka, wě kisá (alle imperatieven van werkwoorden).

bij diefstal : ikwěkě ; antwoord : indombe.

II. Beleefdheid.

In de aanspraak behoeft men verscheidene vormen te eerbiedigen. Het verschillend gebruik van de persoonlijke voornaamwoorden is niet tegen de beleefdheid zooals in Europa.

Men moet den waardigsten eerst laten spreken. In groeten echter is het de mindere die begint.

Bij het getallen zeggen, eischt de nkundó-formule dat de spreker het getal slechts met de vingers uitdrukt en den aangesprokene

(1) Op dezelfde wijze (met **ole**) kan men uitroepen doen over andere hoedanigheden : ol'osíká, ê, *wat is dat ver !* ole litúká ê, *wat is dat prachtig !*

uitnoodigt zelf het getal in woorden uit te drukken. Deze uitnoodiging bestaat in een hooge **ín** of in het uitspreken van slechts het prefix. Bv. **bakonga...** gebaar... en **ín** of **bá...** Is het getal boven de tien, dan zegt men tien voluit, en doet dan voor de namen der eenheden zooals boven aangeduid. Bv. 23 manden : **túka ntúkú...** gebaar van 2 + 1 (*antw. fé*) **la...** gebaar van 3 + **tó** (*antw. sáto*).

Om iemand op een beleefde wijze een opmerking te maken, spreekt men den persoon in kwestie niet rechtstreeks aan, men zegt gewoon hoe de anderen doen. Bv.

baníngá bábijake bána la botsína, *de anderen (makers, gelijken) bewaken hun kinderen met ijver.*

De aangesprokene weet genoeg en is op een zachte manier op zijn gebrek of fout gewezen.

Om op zachte wijze iemands aandacht op iets te vestigen, zegt men **ńkela ó**, *ik zeg...* of **ńkokela te ó**, *ik zeg je*, waarop de aangesprokene ten teeken van instemming, antwoordt : **o**.

„Wat belieft?” als men wil dat iets herhaald wordt : **ókela é?** **ókela te é?** **ókela te mó?**

„Als het u belieft” om iemand iets te geven : **mâ**, **mâka** (cfr. les 28, I). Deze uitdrukking, met de beteekenis van : indien je het goedvindt, vertaalt men door : **ng'ólanga** of **ng'ósíma**, *indien je wilt* ; ofwel eenvoudig door zijn wensch uit te drukken : **ńsíma...**, *ik zou gaarne hebben...* Of men omschrijft, bv. als volgt : **ng' óndaka bolemo bómó óndaké**, *indien je me een ander werk wilt opgeven, is het goed*, woordel. *indien je me een ander werk opgeeft, dat je het opgeve* (subj.).

„Zooals het u belieft”, **elaká ó wě**, **ó ng'ósíma wě**. Of **jói ó líkě**, *je eigen zaak*. Dit laatste is geen uiting van-er-niet-om-geven, maar een instemmen met de zaak, terwijl men tegelijkertijd de beslissing aan den anderen overlaat en zich aan zijn besluit onderwerpt.

Een eerbiedige aanspraak-term is, voor mannen : **fafá**, *vader* ; voor vrouwen : **ngóya**, *moeder*, die kunnen verkort worden tot **fa** en **ngó**. Tegenwoordig gebruikt men voor bepaalde personen en in sommige kringen de ingevoerde woorden **tatá** en **mamá**.

Om te b e d a n k e n gebruikt men het werkwoord **sím**, *gaarne hebben, tevreden zijn met...* Bv.

ńkosíma, *ik bedank je.*

ńkosíma bolótsi, *idem.*

tókosíma la nganji, *wij bedanken je om je liefdegave.*

III. Groeten.

A. Gewone groeten zijn de volgende :

1. *ol'ekó, ben je daar?* Antw. : *o, ja*. Men kan ook de vraag rechtstreeks beantwoorden : *o, nd'ekó, ja, ik ben er*. En men vraagt dan iets terug, bv. : *olē ŋk'anko, ben jij daar ook?* of : *lá wē olē ŋk'ekó, en jij, ben je er ook?* Of nog : *ókéma é? ben je gezond?*

2. *w'óné, jij deze, dus : ben je daar?* Of als de aangesprokene verder af is : *w'ónko, jij daar?* Het antwoord is : *o, ja*, met of zonder *em'óné (em'ónko), ik ben er*.

In het mv. wordt alles : *íny'áné* of *íny'anko*, en het antwoord : (weinig gebruikt in dit geval) : *ís'áné* of *ís'anko*.

3. Vooral 's morgens, doch ook later op den dag, als men iemand voor de eerste maal ontmoet : *oôétswa o, ben je opgestaan?* Antw. *o, (njôétswa)*. Of *oôkyéla, ben je al op?*

4. Om afscheid te nemen :

njókenda o, ik ben weg. Antw. *okendaka o*, of *okendak'ólótsi o* (1).

njótswá o, ik ga. Antw. *ntsôko, ga maar*.

Dan zegt degene die weg gaat : *otsikalaka o, blijf*, of *otsikalak'ólótsi o, blijf goed* (gelukkig). Waarop antwoord : *o, ja*.

5. Om goeden nacht te wenschen :

Wie gaat slapen zegt : *njólotswa, ik ga binnen*. De anderen antwoorden : *oólotswa o, ga je binnen?* Hij Antw. weer : *o, ja* ; *loétama(ka) o* of *loétamak'ólótsi o*, of *jwimbwaka o, slaapt wel*. Antw. *o, ja*.

6. Als men ergens aankomt, wordt men vaak begroet (vooral als men verwacht wordt) met : *oôyá o, ben je aangekomen?* Antw. *o, ja*, met of zonder : *njôyá o, ik ben aangekomen*.

7. Wanneer iemand terugkomt van een reis, begroet men hem met : *oôlúndola é* (of *o*), *ben je teruggekomen?* Antwoord : *o, ja* (*njôlúndola, ik ben terug*). Verder kan men hem vragen : *ña nsango il'ekó é? is er nieuws?* Of : *nsango il'ekó ná? wat nieuws is er?* Of nog — vooropgezet dat de reiziger van **Bokúma** komt —

(1) De eind -o is stijgend indien de groet van op een zekeren afstand wordt toegeroepen.

vraagt men hem : **Bokúma bal'ekó é?** *zijn Bokúma er* (hoe is het met **Bokúma**)? ; of indien hij van zijn familie komt : **ilongo bal'ekó é?** *hoe is het met de familie?* Antwoord : **o, bal'ekó**, of **bal'ekó nk'ólótsi**, *het is er goed mee*. In plaats van **bale**, *zij zijn*, kan men ook zeggen : **bakisí**, woordel. *zij zijn gezeten*.

B. Meer eerbiedige groeten worden gebruikt tegenover hooger geplaatsten, dus van een mindere tegenover een meerdere, een vrouw tegenover een man, enz.

1. **losáko** (uitdrukking : **kúnda** of **líka** of **usa losáko**, **kúndela bonto losáko**, *een losáko slaan* (**losáko** eigenl. *handgeklap*). Het drievoudig handgeklap geschiedt alleen nog voor een **nkúń**.

Men zegt tot den hooger geplaatste : **losáko**. Hij antwoordt met een zinspreuk.

2. **wandá**, gelijkend op **losáko**, maar vriendelijker en eerbiediger, is in het Westen bijna in onbruik geraakt.

3. **isango**, waarop gewoon geantwoord wordt : **o**, hoort men nog minder, behalve bij sommige stammen (**Bosaka**, **Loílaka**).

Als men meerderen tegelijk aantreft die men een **losáko** wil geven, dan zegt men : **nsáko ikínyó**, *uw nsáko*. Waarop de aangesprokenen niet antwoorden met een zinspreuk, maar gezamenlijk zeggen, met waardige stem : **iyoo**.

DEERTIGSTE LES

Hier volgen ten slotte nog enkele kleine bijzonderheden van verschillenden aard.

I. Relatief.

1. Zooals reeds wel is opgevallen, staat de relatief dikwijls waar wij een bijvoeglijk hoedanigheidswoord of een deelwoord van het werkwoord zouden gebruiken. Bv.

ww. **fɔnd**, *rot worden*. **bokelé bɔfɔnjí**, *een rot ei*.

ww. **kotam**, *gekapt worden*. **botámábá bɔkotami**, *een gekapte boom*.

ww. **fɛkw**, *vliegen*. **mpulú ɛfɛkwá**, *een vliegende vogel*.

2. Een interessante uitdrukking met den relatief is nog de volgende ; zij geeft ons Nederl. *dus... daarom... en toen...* weer en

bestaat uit het persoonlijk voornaamwoord + aanwijzend voor-
naamwoord + relatiefvorm (na een dergelijke combinatie mag de
absolute vorm niet gebruikt worden). Bv.

Daarom zeg ik je, em' 5n' ókosangela...

En toen zei hij hem, an' ónk' óndosangélákí...

*En nu brengen wij je dan het dier dat je gedood hebt, is' ân' ákoyéla
nyama éki w'óomáká.*

En zij hebben het ons dan ook gemeld, iy' ák' átosísélákí.

*En toen legde de onderwijzer hun de les uit, bolaki an' ónk' ónda-
tsingójákí lilako.*

Men merke op dat, zelfs wanneer een zelfstandig naamwoord
gebruikt wordt, het persoonlijk voornaamwoord nooit weggelaten
wordt. Men vergelijk de uitdrukkingen in les 10, III, waarvan
de hier behandelde zinnen slechts toepassingen zijn.

II. Eene op de voorgaande veel gelijkende uitdrukking is deze
met zelfstandige naamwoorden uitgaande op
elo (zie les 4, I, 5 en 21, III). Men gebruikt ofwel het zelfstandig
naamwoord dat is afgeleid van het werkwoord waarvan men de
beteekenis wil uitdrukken, ofwel *eyêlo*, *het komen, de komst* (van -yá),
of *etswêlo*, *het gaan* (van -tswá), gevolgd door den infinitief van
het passende werkwoord. Deze uitdrukking heeft een loutere tijd-
beteekenis : *en toen...* Bv.

*endé mpé sòndelo, en toen ging hij bidden ; of : sòndelo ɔ..., idem.
elotelo nk'ekó buo, en toen vluchtte hij weg, weg...*

eyêlo éy' oóto nk' ekó, en van toen was het weer vrede.

eyêlo óntsíkaka, en toen liet hij mij staan.

*eyêlo ótobunyaka etumba, en toen begonnen zij tegen ons te
vechten.*

III. Wel... en andere dergelijke uitdrukkingen geeft men in het
lonkundó weer, als volgt :

áfa, hij is niet, ook verkort tot á. Bv.

áfa ntsíkosangéla é? wel, heb ik je dan niet gezegd?

áfa loókela é? wel, gij hebt het dan gedaan?

endé áfa aólóla, wel, is hij dan niet buitengegaan?

á loóléna, wel ziet ge het nu (dat komt er van !)

Ook alleen :

áfa ó, welnu, zie hier, wil ik het zeggen? Is vaak zooveel als verlost vragen om iets uit te leggen ; ook het begin van een uiteenzetting. In dezen zin gebruikt men ook *óféne*, zie je niet. Bv.

óféne nítswákí ndá ngonda mpé..., wel, ziehier, ik ging naar het bosch en...

Zie ook les 14, I, *ña*.

IV. Onpersoonlijk gebruikte werkwoorden.

De werkwoorden die *passen*, enz. beteekenen, kunnen ook onpersoonlijk gebruikt worden, gevolgd door een onderwerpzin. Bv.

elí tókende, het past dat wij weggaan.

asóngí te ókele ô bolemo bötómámí, het past dat je toch het werk doet dat (je) bevolen is.

áonga lósunamele Njakomba, het past dat gij u aan God onderwerpt.

áfeli tókole tóma tsw'ánto, het past niet dat wij andermans zaken nemen.

Ook *zijn* kan onpersoonlijk worden gebezigd, in uitdrukkingen als :

het is een goed ding dat je werkt, ale jöi j'élótsi te ókamba belemo.

In dit geval laat men echter gewoonlijk *ale* weg en zegt men eenvoudig : *bolótsi te...* enz.

Om weer te geven : *ik ben het, hij is het niet*, wordt *zijn* evengoed onpersoonlijk gebruikt als in onze uitdrukking *het is mijn broeder die het gedaan heeft*.

ale nd'émi, ik ben het ;

áf'endé, hij is het niet ;

áf'is'ákelákí, het zijn wij niet die het gedaan hebben ;

ale nd'ákún'ákíny'ákelákí, het zijn uw broeders die het gedaan hebben.

ale Njakomba ótswängákí, het is God die ons geschapen heeft.

Men lette op het gebruik van den relatief.

V. Veel.

Om een groote hoeveelheid aan te duiden, kan men, buiten *büké*, *veelheid*, en woorden met gelijke beteekenis (*bofula*, *veelheid*, *-ful*, *vermeerderd zijn* ; *-nyeng*, *overvloedig zijn*, *linyenga*, *overvloed*, en

derg.), ook nog het zelfstandig naamwoord in het meervoud zetten en het herhalen met tusschenvoeging van *la, en* :

bisé la bisé, zeer vele dorpen ;
tōma la tōma, allerlei zaken ;
bileko la bileko, alle tijden ;
besanga la besanga, herhaaldelijk zeggen ;
mbúla la mbúla, jaren en jaren, alle jaren.

Men kan ze nog doen voorafgaan door het bezitwoordje *-a* met het onbepaald prefix *o*, bv.

ów'elemo l'elemo ámbí ngá nkásá l'aánga, allerhande twigen (woordelijk : *werken*) *liggen (er) zoo (talrijk) als bladeren en palmtakken.*

VI. Echt.

1. Dit woordje wordt weergegeven door *móngó* (zie les 12, I, 7, en les 21, I, 1). Bv.

bonto móngó, een echte mensch ;
ale ô jwende móngó, het is een echte man.

2. Door het onbepaalde telwoord *-umá, allen*, met het onbepaald akkoord prefix *o*, bv.

óum' ônto, een echte mensch (zie les 13, I, 2) ;
óum' ânto, echte menschen.

3. Door de herhaling van het zelfstandig naamwoord, met tusschenvoeging van het bezitwoordje *-a*. Dikwijls bezigt men dan nog *móngó* erbij. Bv.

nsósó éâ nsósó, een echte kip ;
bonto móngó óâ bonto, een echte mensch ;
nkundó móngó éâ nkundó, een rasechte Nkundó ;
boté móngó w' ôté, een echt krachtig geneesmiddel.

besofó by'ssofó, de echte darmen, d. z. de dunne darm, tegenover bv. den dikken darm of den endeldarm.

VII. Van-naar (aan, voor).

Het bezitwoordje *-a*, zoowel als de bezittelijke voornaamwoorden, kunnen beide begrippen vertolken, en beteekenen hetzij een bezit dat iemand toebehoort, hetzij iets dat men iemand wil doen toekomen. Bv.

bonkándá wǎ Mpótó, *een brief uit Europa, of : een brief naar Europa ;*

bonkándá bókáé, *een brief van hem, of : een brief voor hem bestemd ;*

nganji éâ bokulaka, *een gift van een rijke ; of : een gift voor een rijke bestemd ;*

beseso béké, *de groeten aan jou ;*

boté wǎ likundú, *een geneesmiddel voor den buik ;*

botó wǎ nsembe, *een geneesmiddel tegen wormen ;*

boté wǎ njúndólá, *een middel om te purgeeren, af te gaan.*

VIII. Phonetische en tonetische waarde van eindklinkers.

Daar de eindklinker in het gewone spreken zeer zacht wordt uitgesproken, zoodat hij zelfs dikwijls bijna onhoorbaar is, vereischt het lange oefening van het oor om zijn juiste phonetische en tonetische waarde te leeren vatten.

Wil men dus in het begin er een juist begrip van krijgen, dan late men het bedoelde woord zeggen in een vollen zin, of men voege er een of ander woord of bepaling aan toe, zoodat de klank niet meer op het einde van den zin komt te staan, en hij zijn volle uitspraak krijgt. Men kan woordjes nemen zooals **móngó**, *zeer*, **ndé**, *zeker*, of een hoedanigheidsbepaling, of een bezittelijk of aanwijzend bijvoeglijk woord, en dgl.

**TAFEL DER VERSCHILLENDE
NAAMWOORDELIJKE PREFIXEN**

ZELFSTANDIGE-NAAMWOORD-PREFIXEN					AKKOORD-PREFIXEN			
Klasse	vóór medeklinkers		vóór klinkers		vóór medeklinkers		vóór klinkers	
	Enkv.	Mv.	Enkv.	Mv.	Enkv.	Mv.	Enkv.	Mv.
1	bo	ba	w(b)	ba	o	ba	o	b
2	bo	be	w(b)	by	bo	be	w	by
3	e	bi(li)	—	by(j)	e	bi	e	by
4	li	ba	j(l)	ba	li	ba	j	b
5	i	to	y	t(sw)	i	to	y	t(sw)
6	lo	n	jw(l)	nj	lo	i	jw	y
7	—	—	—	—	e	i	e	y
8	—	ba	—	ba	e	ba	e	b

TAFEL DER VERVOEGING VAN HET WERKWOORD

Hieronder geven we negen paradigmata, die alle phonetische en tonetische regels bevatten (zie blz. 31 en 36).

1. <i>yá, komen</i>	2. <i>lé, eten</i>	3. <i>kis, gaan zitten</i>
4. <i>ók, baden</i>	5. <i>bát, bezitten</i>	6. <i>flam, gelijk (ge-
maakt) worden</i>
7. <i>fit, bederven</i>	8. <i>suy, loven</i>	9. <i>kaa, geven.</i>

Om deze tafel niet nutteloos te verlengen, zijn slechts de meest noodzakelijke — hetgeen daarom niet beteekent de meest gebruikte — vormen in alle personen uitgewerkt. Een tweede afdee-

ling bevat slechts de overige vormen in den eersten en tweeden persoon enkelvoud (1).

De cijfers achter de namen der vormen, verwijzen naar de bladzijde van de spraakkunst, waar verdere uitleg is verstrekt. De hier gegeven vertaling is natuurlijk slechts benaderend. Voor meer juistheid raadplege men den tekst.

A. DE EENVOUDIGE VERVOEGING

I. Meest noodzakelijke vormen

1. Bevestigende vormen (jwimejo)

AANTOONENDE WIJS (etúmaka)

Gewone tegenwoordige tijd (loyoóko jwǎ ntsína) (22)

1. <i>ńjá, ik kom</i>	2. <i>ńdé</i>	3. <i>ńkisa</i>	4. <i>ńjóka</i>	
<i>óyá, je komt</i>	<i>ólé</i>	<i>ókisa</i>	<i>wóka</i>	
<i>áyá, hij komt</i>	<i>álé</i>	<i>ákisa</i>	<i>óka</i>	
<i>tóyá, wij komen</i>	<i>tólé</i>	<i>tókisa</i>	<i>t(sw)óka</i>	
<i>lóyá, gij komt</i>	<i>lólé</i>	<i>lókisa</i>	<i>j(w)óka (lóka)</i>	
<i>báyá, zij komen</i>	<i>bálé</i>	<i>bákisa</i>	<i>bóka</i>	
5. <i>ńbáta</i>	6. <i>ńjelama</i>	7. <i>ńpíta</i>	8. <i>ńsuya</i>	9. <i>ńkaa</i>
<i>óáta</i>	<i>wélama</i>	<i>ófíta</i>	<i>ósuya</i>	<i>ókaa</i>
<i>ááta</i>	<i>élama</i>	<i>áfíta</i>	<i>ásuya</i>	<i>ákaa</i>
<i>tóáta</i>	<i>t(sw)élama</i>	<i>tófíta</i>	<i>tósuya</i>	<i>tókaa</i>
<i>lóáta</i>	<i>j(w)élama</i>	<i>lófíta</i>	<i>lósuya</i>	<i>lókaa</i>
<i>bááta</i>	<i>bélama</i>	<i>báfíta</i>	<i>básuya</i>	<i>bákaa</i>

Gewone verleden vorm van heden (losílo jwǎ win'óné) (52)

1. <i>ńjáki, ik kwam</i> <i>(ben gekomen)</i>	2. <i>ńdéki</i>	3. <i>ńkisaki</i>	4. <i>ńjókaki</i>
<i>óyáki, je kwam</i>	<i>óléki</i>	<i>ókisaki</i>	<i>wókaki</i>

(1) Het is te voorzien dat onder invloed van vreemde (vooral Europeesche talen), meerdere min gebruikelijke vormen zullen verdwijnen en dat andere van beteekenis zullen veranderen.

áyáki, <i>hij kwam</i>	áléki	ákisaki	ókaki	
tóyáki, <i>wij kwamen</i>	tóléki	tókisaki	t(sw)ókaki	
lóyáki, <i>gij kwaamt</i>	lóléki	lókisaki	j(w)ókaki	
báyáki, <i>zij kwamen</i>	báléki	bákisaki	bókaki	
5. mbátaki	6. njelamaki	7. mpítaki	8. nsuyaki	9. nkaaki
óatáki	wêlamaki	ófitaki	ósuyaki	ókaaki
áatáki	êlamaki	áfítaki	ásuyaki	ákaaki
tóatáki	ts(w)êlamaki	tófitaki	tósuyaki	tókaaki
lóatáki	j(w)êlamaki	lófitaki	lósuyaki	lókaaki
báatáki	bêlamaki	báfítaki	básuyaki	bákaaki

Gewone verleden vorm van te voren (losilo lótemi) (52)

1. njáki, <i>ik kwam</i>	2. ndéki	3. nkisáki	4. njókáki	
óyáki, <i>je kwam</i>	óléki	ókisáki	wókáki	
áyáki, <i>hij kwam</i>	áléki	ákisáki	ókáki	
tóyáki, <i>wij kwamen</i>	tóléki	tókisáki	t(sw)ókáki	
lóyáki, <i>gij kwaamt</i>	lóléki	lókisáki	j(w)ókáki (lókáki)	
báyáki, <i>zij kwamen</i>	báléki	bákisáki	bókáki	
5. mbátáki	6. njelámáki	7. mpítáki	8. nsüyáki	9. nkaáki
óatáki	wêlámáki	ófitáki	ósüyáki	ókaáki
áatáki	êlámáki	áfítáki	ásüyáki	ákaáki
tóatáki	ts(w)êlámáki	tófitáki	tósüyáki	tókaáki
lóatáki	j(w)êlámáki	lófitáki	lósüyáki	lókaáki
báatáki	bêlámáki	báfítáki	básüyáki	bákaáki

Zekere onbepaalde toekomst (eyöyá éá isangyá) (63)

1. njífoyá, <i>ik zal komen</i>	2. njífolé	3. njífokisa	4. njífóka
wífoyá, <i>je zal komen</i>	wífolé	wífokisa	wífóka
ífoyá, <i>hij zal komen</i>	ífolé	ífokisa	ífóka
ts(w)ífoyá, <i>wij zullen komen</i>	ts(w)ífolé	ts(w)ífokisa	ts(w)ífóka
j(w)ífoyá, <i>gij zult komen</i>	j(w)ífolé	j(w)ífokisa	j(w)ífóka
bífoyá, <i>zij zullen komen</i>	bífolé	bífokisa	bífóka

5. njifoáta	6. njifelama	7. njifofita	8. njifosuya	9. njifokaa
wifoáta	wifelama	wifofita	wifosuya	wifokaa
ifoáta	ifelama	ifofita	ifosuya	ifokaa
ts(w)ifoáta	ts(w)ifelama	ts(w)ifofita	ts(w)ifosuya	ts(w)ifokaa
j(w)ifoáta	j(w)ifelama	j(w)ifofita	j(w)ifosuya	j(w)ifokaa
bifoáta	bifelama	bifofita	bifosuya	bifokaa

Onmiddellijke toekomst (eyöyá éá limpö) (155)

1. njöyá, <i>ik ga komen</i>	2. njölé	3. njökisa	4. njöka	
óöyá, <i>je gaat komen</i>	óölé	óökisa	óöka	
áöyá, <i>hij gaat komen</i>	áölé	áökisa	áöka	
tóöyá, <i>wij gaan komen</i>	tóölé	tóökisa	tóöka	
lóöyá, <i>gij gaat komen</i>	lóölé	lóökisa	lóöka	
báöyá, <i>zij gaan komen</i>	báölé	báökisa	báöka	
5. njóáta	6. njêlama	7. njôfita	8. njôsuya	9. njôkaa
óóáta	óêlama	óôfita	óôsuya	óókaa
áóáta	áêlama	áôfita	áôsuya	áókaa
tóóáta	tóêlama	tóôfita	tóôsuya	tóókaa
lóóáta	lóêlama	lóôfita	lóôsuya	lóókaa
báóáta	báêlama	báôfita	báôsuya	báókaa

Voltooid tegenwoordige tijd (toestand) (bofifö wá yoóko) (42)

a) vandaag :

1. njöyá, <i>ik ben gekomen</i>	2. njölé	3. njökisa	4. njölóka	
oöyá, <i>je bent gekomen</i>	oölé	oökisa	oölóka	
aöyá, <i>hij is gekomen</i>	aölé	aökisa	aölóka	
toöyá, <i>wij zijn gekomen</i>	toölé	toökisa	toölóka	
loöyá, <i>gij zijt gekomen</i>	loölé	loökisa	loölóka	
baöyá, <i>zij zijn gekomen</i>	baölé	baökisa	baölóka	
5. njóáta	6. njêlelama	7. njôfita	8. njôsuya	9. njôkaa
óóáta	óêlelama	óôfita	óôsuya	óókaa
áóáta	áêlelama	áôfita	áôsuya	áókaa
tóóáta	tóêlelama	tóôfita	tóôsuya	tóókaa
lóóáta	lóêlelama	lóôfita	lóôsuya	lóókaa
baóáta	baêlelama	baôfita	baôsuya	baókaa

b) te voren :

1. <i>njóyá, ik ben gekomen</i>	2. <i>njólé</i>	3. <i>njókisa</i>	4. <i>njólóka</i>	
<i>óóyá, je bent gekomen</i>	<i>óólé</i>	<i>óókisa</i>	<i>óólóka</i>	
<i>áóyá, hij is gekomen</i>	<i>áólé</i>	<i>áókisa</i>	<i>áólóka</i>	
<i>tóóyá, wij zijn gekomen</i>	<i>tóólé</i>	<i>tóókisa</i>	<i>tóólóka</i>	
<i>lóóyá, gij zijt gekomen</i>	<i>lóólé</i>	<i>lóókisa</i>	<i>lóólóka</i>	
<i>báóyá, zij zijn gekomen</i>	<i>báólé</i>	<i>báókisa</i>	<i>báólóka</i>	
5. <i>njóáta</i>	6. <i>njólélama</i>	7. <i>njófíta</i>	8. <i>njósuya</i>	9. <i>njókaa</i>
<i>óóáta</i>	<i>óólélama</i>	<i>óófíta</i>	<i>óósuya</i>	<i>óókaa</i>
<i>áóáta</i>	<i>áólélama</i>	<i>áófíta</i>	<i>áósuya</i>	<i>áókaa</i>
<i>tóóáta</i>	<i>tóólélama</i>	<i>tóófíta</i>	<i>tóósuya</i>	<i>tóókaa</i>
<i>lóóáta</i>	<i>lóólélama</i>	<i>lóófíta</i>	<i>lóósuya</i>	<i>lóókaa</i>
<i>báóáta</i>	<i>báólélama</i>	<i>báófíta</i>	<i>báósuya</i>	<i>báókaa (1)</i>

Afstands-vorm (lotútó) (97)

1. <i>njóyé, ik kom</i>	2. <i>njólé</i>	3. <i>njókisé</i>	4. <i>njóke</i>	
<i>óóyé, je komt</i>	<i>óólé</i>	<i>óókisé</i>	<i>óóke</i>	
<i>áóyé, hij komt</i>	<i>áólé</i>	<i>áókisé</i>	<i>áóke</i>	
<i>toóyé, wij komen</i>	<i>toólé</i>	<i>toókisé</i>	<i>toóke</i>	
<i>loóyé, gij komt</i>	<i>loólé</i>	<i>loókisé</i>	<i>loóke</i>	
<i>baóyé, zij komen</i>	<i>baólé</i>	<i>baókisé</i>	<i>baóke</i>	
5. <i>njóáte</i>	6. <i>njélámé</i>	7. <i>njófíté</i>	8. <i>njósüyé</i>	9. <i>njókaá</i>
<i>óóáte</i>	<i>óélámé</i>	<i>óófíté</i>	<i>óósüyé</i>	<i>óókaá</i>
<i>áóáte</i>	<i>áélámé</i>	<i>áófíté</i>	<i>áósüyé</i>	<i>áókaá</i>
<i>toóáte</i>	<i>toélámé</i>	<i>toófíté</i>	<i>toósüyé</i>	<i>toókaá</i>
<i>loóáte</i>	<i>loélámé</i>	<i>loófíté</i>	<i>loósüyé</i>	<i>loókaá</i>
<i>baóáte</i>	<i>baélámé</i>	<i>baófíté</i>	<i>baósüyé</i>	<i>baókaá</i>

Gewoonte-vorm-dikwijls (loweyo) (145)

1. <i>njóyáka, ik kom dikwijls</i>	2. <i>njóléka</i>	3. <i>njókisaka</i>
<i>óóyáka, je komt dikwijls</i>	<i>óóléka</i>	<i>óóyókisaka</i>
<i>áóyáka, hij komt dikwijls</i>	<i>áóléka</i>	<i>áóyókisaka</i>

(1) Deze beide vormen kunnen versterkt worden door achtervoeging van *ka*; bv. *njókaaka, ik heb wel zeker gegeven* (gisteren of te voren). Voor den dubbelvorm op *i*, zie verder afdeeling II (blz. 210).

tóyôyâka, <i>wij komen dikwijls</i>	tóyôlêka	tóyôkisaka
lôyôyâka, <i>gij komt dikwijls</i>	lôyôlêka	lôyôkisaka
bâyôyâka, <i>zij komen dikwijls</i>	bâyôlêka	bâyôkisaka

4. <i>ńjôkaka</i>
ôyôkaka
áyôkaka
tóyôkaka
lôyôkaka
bâyôkaka	5. <i>ńjôátaka</i>
ôyôátaka
áyôátaka
tóyôátaka
lôyôátaka
bâyôátaka	6. <i>ńjêlamaka</i>
ôyêlamaka
áyêlamaka
tóyêlamaka
lôyêlamaka
bâyêlamaka
7. <i>ńjôfitaka</i>
ôyôfitaka
áyôfitaka
tóyôfitaka
lôyôfitaka
bâyôfitaka	8. <i>ńjôsuyaka</i>
ôyôsuyaka
áyôsuyaka
tóyôsuyaka
lôyôsuyaka
bâyôsuyaka	9. <i>ńjôkaaka</i>
ôyôkaaka
áyôkaaka
tóyôkaaka
lôyôkaaka
bâyôkaaka

Versterkte obligatief-hortatief (lokoá jwă lokámo) (139)

1. <i>ńjâka, ik moet komen</i>
oyâka, <i>je moet komen</i>
ayâka, <i>hij moet komen</i>
toyâka, <i>wij moeten komen</i>
loyâka, <i>gij moet komen</i>
bayâka, <i>zij moeten komen</i>	2. <i>ndêka</i>
olêka
alêka
tolêka
lolêka
balêka	3. <i>nkisaka</i>
okisaka
akisaka
tokisaka
lokisaka
bakisaka	4. <i>ńjôkaka</i>
wôkaka
ôkaka
tswôkaka
jwôkaka
bôkaka
5. <i>mbátaka</i>
oátaka
aátaka
toátaka
loátaka
baátaka	6. <i>ńjelamaka</i>
welamaka
elamaka
tswelamaka
jwelamaka
belamaka	7. <i>mpítaka</i>
ofítaka
afítaka
tofitaka
lofitaka
bafítaka	8. <i>nsuyaka</i>
osuyaka
asuyaka
tosuyaka
losuyaka
basuyaka
			9. <i>nkaaka</i>
okaaka
akaaka
tokaaka
lokaaka
bakaaka

Herhaalde-obligatief (lokoá jwă njutélá) (139)

1. <i>ńjake, ik moet komen</i>
ôyake, <i>je moet komen</i>
áyake, <i>hij moet komen</i>
tóyake, <i>wij moeten komen</i>
lôyake, <i>gij moet komen</i>
bâyake, <i>zij moeten komen</i> | 2. <i>ńdêke</i>
ólêke
alêke
tolêke
lolêke
balêke | 3. <i>ńkisake</i>
ókisake
ákisake
tókisake
lókisake
bákisake | 4. <i>ńjokake</i>
wôkake
ôkake
tswôkake
jwôkake
bôkake |
|--|---|---|---|

5. mbatake	6. njelamake	7. mpitake	8. nsuyake	9. nkaake
oátake	wêlamake	ófitake	ósuyake	ókaake
áátake	êlamake	áfitake	ásuyake	ákaake
tóátake	tswêlamake	tófitake	tósuyake	tókaake
lóátake	jwêlamake	lófitake	lósuyake	lókaake
báátake	bêlamake	báfitake	básuyake	bákaake

Vergeefschheids-vorm (lontuka) (154)

1. njamböyé, <i>ik kom vergeefs</i> wâmböyé, <i>je komt vergeefs</i> âmböyé, <i>hij komt vergeefs</i> tswâmböyé, <i>wij komen vergeefs</i> jwâmböyé, <i>gij komt vergeefs</i> bâmböyé, <i>zij komen vergeefs</i>	2. njambölé wâmbölé âmbölé tswâmbölé jwâmbölé bâmbölé	3. njambökisé wâmbökisé âmbökisé tswâmbökisé jwâmbökisé bâmbökisé
4. njamböke wâböke âmböke tswâmböke jwâmböke bâmböke	5. njamböáte wâmböáte âmböáte tswâmböáte jwâmböáte bâmböáte	6. njambëlámé (1) wâmbëlámé âmbëlámé tswâmbëlámé jwâmbëlámé bâmbëlámé
7. njamböfíté wâmböfíté âmböfíté tswâmböfíté jwâmböfíté bâmböfíté	8. njambösüyé wâmbösüyé âmbösüyé tswâmbösüyé jwâmbösüyé bâmbösüyé	9. njambökaá wâmbökaá âmbökaá tswâmbökaá jwâmbökaá bâmbökaá

Geruststellings-vorm (toelating) (lontsitsa) (154)

1. njamboyé, <i>ik mag komen</i> wamboyé, <i>je mag komen</i> amboyé, <i>hij mag komen</i>	2. njambolé wambolé ambolé	3. njambokisé wambokisé ambokisé
--	----------------------------------	--

(1) Sommige dialecten doen in deze vormen den uitgang niet overeenkomen met den stamklinker, doch behouden overal e, bij meerklankgrepige werkwoorden, waar deze uitgang van den stam gescheiden is door een klankgreep, die geen e (ɛ) of o (ɔ) bevat.

tswamboyé, <i>wij mogen komen</i>	tswambolé	tswambokisé
jwamboyé, <i>gij moogt komen</i>	jwambolé	jwambokisé
bamboyé, <i>zij mogen komen</i>	bambolé	bambokisé

4. njamböke
wamböke
amböke
tswamböke
jwamböke
bamböke	5. njamboáte
wamboáte
amboáte
tswamboáte
jwamboáte
bamboáte	6. njambelámé (1)
wambelámé
ambelámé
tswambelámé
jwambelámé
bambelámé
7. njambofité
wambofité
ambofité
tswambofité
jwambofité
bambofité	8. njambosüyé
wambosüyé
ambosüyé
tswambosüyé
jwambosüyé
bambosüyé	9. njambokaá
wambokaá
ambokaá
tswambokaá
jwambokaá
bambokaá

GEBIEDENDE WIJS (etómaka) (38)

Gewoon gebod (etómaka éâ ntsína) (39)

1. yáká, <i>kom</i>
loyáká, <i>komt</i>	2. léká
loléká	3. kisé
lokisé	4. óka
jwöka (löka)
5. báta
loáta	6. elámá
jwelámá	7. fítá
lofítá	8. süyá
losüyá
			9. kaá
lokaá

Sterker gebod (etómaka éâ lokámo) (39)

1. yákáká, <i>kom</i>
loyákáká, <i>komt</i>	2. lékáká
lolékáká	3. kiséká
lokiséká	4. ókáká
jwökáká (lökáká)
5. bátáká
loátáká	6. elámáká
jwelámáká	7. fítáká
lofítáká	8. süyáká
losüyáká
			9. kaáká
lokaáká

Gebod op afstand (etómaka éâ itangó) (39)

1. (yöye wordt niet gebruikt)
(löye wordt niet gebruikt) | 2. yöle, <i>kom (ga) eten</i>
löle, <i>komt (gaat) eten</i> |
|---|--|

(1) Zie nota blz. 194.

3. yókise lókise	4. yóke lóke	5. yóâte lóâte	6. yêlame jwêlame
	7. yófitte lófitte	8. yósuye lósuye	9. yókkaa lókkaa

SUBJONCTIEF (etsingamaka) (80)

Gewone subjonctief (etsingamaka éâ ntsína) (81)

1. níje, dat ik kome óye, dat je komt áye, dat hij kome tóye, dat wij komen lóye, dat gij komet báye, dat zij komen	2. níde óle ále tóle lóle bále	3. níkise ókise ákise tókise lókise bákise	4. níjoke wóke óke tswóke jwóke bóke
5. níbate óâte áâte tóâte lóâte báâte	6. níjelame wêlame êlame tswêlame jwêlame bêlame	7. nípite ófitte áfitte tófitte lófitte báfitte	8. nísuite ósuye ásuye tósuye lósuye básuye
			9. níkaa ókkaa ákkaa tókkaa lókkaa bákkaa

Subjonctief op afstand (etsingamaka éâ itangó) (81)

1. níjóye (1) óóye áóye tóóye lóóye báóye	2. níjóle, dat ik ga (kome) eten óóle, dat je gaat (komt) eten áóle, dat hij ga (kome) eten tóóle, dat wij gaan (komen) eten lóóle, dat gij gaat (komet) eten báóle, dat zij gaan (komen) eten	3. níjókise óókise áókise tókókise lókókise bákókise
	4. níjoke óóke áóke	5. níjóâte óóâte áóâte
		6. níjelame (2) óêlame áêlame

(1) Dit werkwoord komt natuurlijk nooit voor in dezen vorm. In plaats van het infix **o**, mag ook **yo** worden gebruikt.

(2) Sommige dialecten hebben hier den uitgang **ε**.

tóòkè	tóóâte	tóèlame
lóòkè	lóóâte	lóèlame
báòkè	báóâte	báèlame
7. ñjófite	8. ñjósuye	9. ñjókaa
óófite	óósuye	óókaa
áófite	áósuye	áókaa
tóófite	tóósuye	tóókaa
lóófite	lóósuye	lóókaa
báófite	báósuye	báókaa

STATIEF (loyako) (92)

Tegenwoordige tijd (loyoóko jwǎ loyako) (93)

3. nkisi, ik zit	6. njelí	10. njémí, ik sta
okisi, je zit	welí	wémí, je staat
akisi, hij zit	elí	ěmí, hij staat
tokisi, wij zitten	t(sw)elí	t(sw)ěmí, wij staan
lokisi, gij zit	j(w)elí	j(w)ěmí (lěmí), gij staat
bakisi, zij zitten	belí	běmí, zij staan

Verleden tijd (losilo jwǎ loyako) (93)

a) vandaag :

3. ñkokisi, ik zat	6. ñkweli	10. ñkwěmi, ik stond
ókokisi, je zat	ókweli	ókwěmi, je stondt
ákokisi, hij zat	ákweli	ákwěmi, hij stond
tókokisi, wij zaten	tókweli	tókwěmi, wij stonden
lókokisi, gij zat	lókweli	lókwěmi, gij stondt
bákokisi, zij zaten	bákweli	bákwěmi, zij stonden

b) te voren :

3. ñkókisi, ik zat	6. ñkwēli	10. ñkwémi
ókókisi, je zat	ókwēli	ókwémi
ákókisi, hij zat	ákwēli	ákwémi
tókókisi, wij zaten	tókwēli	tókwémi
lókókisi, gij zat	lókwēli	lókwémi
bákókisi, zij zaten	bákwēli	bákwémi

2. Ontkennende vormen (jwǎngano)

AANTOONENDE WIJS

Gewone tegenwoordige tijd (loyoóko) (30)

1. <i>mpóyé, ik kom niet</i> <i>ófóyé, je komt niet</i> <i>áfóyé, hij komt niet</i> <i>tófóyé, wij komen niet</i> <i>lófóyé, gij komt niet</i> <i>báfóyé, zij komen niet</i>	2. <i>mpólé</i> <i>ófólé</i> <i>áfólé</i> <i>tófólé</i> <i>lófólé</i> <i>báfólé</i>	3. <i>mpókisé</i> <i>ófókisé</i> <i>áfókisé</i> <i>tófókisé</i> <i>lófókisé</i> <i>báfókisé</i>
4. <i>mpóke</i> <i>ófóke</i> <i>áfóke</i> <i>tófóke</i> <i>lófóke</i> <i>báfóke</i>	5. <i>mpóáte</i> <i>ófóáte</i> <i>áfóáte</i> <i>tófóáte</i> <i>lófóáte</i> <i>báfóáte</i>	6. <i>mpélámé</i> <i>ófélámé</i> <i>áfélámé</i> <i>tófélámé</i> <i>lófélámé</i> <i>báfélámé</i>
7. <i>mpófité</i> <i>ófófité</i> <i>áfófité</i> <i>tófófité</i> <i>lófófité</i> <i>báfófité</i>	8. <i>mpósüyé</i> <i>ófósüyé</i> <i>áfósüyé</i> <i>tófósüyé</i> <i>lófósüyé</i> <i>báfósüyé</i>	9. <i>mpókaá</i> <i>ófókaá</i> <i>áfókaá</i> <i>tófókaá</i> <i>lófókaá</i> <i>báfókaá</i>

Verleden tijd (losilo) (53)

a) vandaag :

1. <i>ntsíyâkí, ik kwam niet</i> <i>otáyâkí, je kwam niet</i> <i>atáyâkí, hij kwam niet</i> <i>totáyâkí, wij kwamen niet</i> <i>lotáyâkí, gij kwaamt niet</i> <i>batáyâkí, zij kwamen niet</i>	2. <i>ntsílêkí</i> <i>otálêkí</i> <i>atálêkí</i> <i>totálêkí</i> <i>lotálêkí</i> <i>batálêkí</i>	3. <i>ntsíkisakí</i> <i>otákisakí</i> <i>atákisakí</i> <i>totákisakí</i> <i>lotákisakí</i> <i>batákisakí</i>
4. <i>ntsókakí</i> <i>otókakí</i> <i>atókakí</i>	5. <i>ntsiátakí</i> <i>otáátakí</i> <i>atáátakí</i>	6. <i>ntsêlamakí</i> <i>otêlamakí</i> <i>atêlamakí</i>

totókaki	totáátaki	totêlamaki
lotókaki	lotáátaki	lotêlamaki
batókaki	batáátaki	batêlamaki
7. ntsífitaki	8. ntsisuyaki	9. ntsíkaaki
otáfitaki	otásuyaki	otákaaki
atáfitaki	atásuyaki	atákaaki
totáfitaki	totásuyaki	totákaaki
lotáfitaki	lotásuyaki	lotákaaki
batáfitaki	batásuyaki	batákaaki

b) te voren :

1. ntsíyáki, <i>ik kwam niet</i>	2. ntsílêki	3. ntsíkisáki
otáyáki, <i>je kwam niet</i>	otálêki	otákisáki
atáyáki, <i>hij kwam niet</i>	atálêki	atákisáki
totáyáki, <i>wij kwamen niet</i>	totálêki	totákisáki
lotáyáki, <i>gij kwaamt niet</i>	lotálêki	lotákisáki
batáyáki, <i>zij kwamen niet</i>	batálêki	batákisáki
4. ntsókáki	5. ntsíátáki	6. ntsêlámáki
otókáki	otáátáki	otêlámáki
atókáki	atáátáki	atêlámáki
totókáki	totáátáki	totêlámáki
lotókáki	lotáátáki	lotêlámáki
batókáki	batáátáki	batêlámáki
7. ntsífitáki	8. ntsísüyáki	9. ntsíkaáki
otáfitáki	otásüyáki	otákaáki
atáfitáki	atásüyáki	atákaáki
totáfitáki	totásüyáki	totákaáki
lotáfitáki	lotásüyáki	lotákaáki
batáfitáki	batásüyáki	batákaáki

Ofwel met het infix nta voorop (vandaag) :

1. ntsíyáki	2. ntsílêki	3. ntsíkisáki
ntóyáki	ntólêki	ntókisáki
ntáyáki	ntálêki	ntákisáki
ntatóyáki	ntatólêki	ntatókisáki
ntalóyáki	ntalólêki	ntalókisáki
nta(b)áyáki	nta(b)álêki	nta(b)ákisáki

4. ntsókakí	5. ntsíátakí	6. ntsêlamakí
ntókakí (ntawókakí)	ntóátakí	ntawêlamakí
ntaókakí	ntáátakí	ntêlamakí
ntatókakí	ntatóátakí	ntat(s)êlamakí
ntajwókakí	ntalóátakí	ntajwêlamakí
ntabókakí	nta(b)áátakí	ntabêlamakí

7. ntsifitakí	8. ntsísuyakí	9. ntsíkaakí
ntófitakí	ntósuyakí	ntókaakí
ntáfítakí	ntásuyakí	ntákaakí
ntatófitakí	ntatósuyakí	ntatókaakí
ntalófitakí	ntalósuyakí	ntalókaakí
nta(b)áfítakí	nta(b)ásuyakí	nta(b)ákaakí

Toekomende tijd (eyöyá) (63)

1. mpaóyá, <i>ik zal niet komen</i>	2. mpaólé	3. mpaókisa
ófaóyá, <i>je zal niet komen</i>	ofaólé	ófaókisa
áfaóyá, <i>hij zal niet komen</i>	áfáólé	áfaókisa
tófaóyá, <i>wij zullen niet komen</i>	tofaólé	tófaókisa
lófaóyá, <i>gij zult niet komen</i>	lofaólé	lófaókisa
báfaóyá, <i>zij zullen niet komen</i>	báfaólé	báfaókisa

4. mpaókka	5. mpaóáta	6. mpaêlama
cfaókka	ófaóáta	ofaêlama
áfáókka	áfáóáta	áfáêlama
tofaókka	tófaóáta	tofaêlama
lofaókka	lófaóáta	lofaêlama
báfaókka	báfaóáta	báfaêlama

7. mpaófitá	8. mpaósuya	9. mpaókkaa
ófaófitá	ófaósuya	ófaókkaa
áfáófitá	áfáósuya	áfáókkaa
tófaófitá	tófaósuya	tófaókkaa
lófaófitá	lófaósuya	lófaókkaa
báfaófitá	báfaósuya	báfaókkaa

Voltooid-tegenwoordige vorm (boffo) (44)

a) vandaag :

1. ntsíyá, <i>ik ben niet gekomen</i> otáyá, <i>je bent niet gekomen</i> atáyá, <i>hij is niet gekomen</i> totáyá, <i>wij zijn niet gekomen</i> lotáyá, <i>gij zijt niet gekomen</i> batáyá, <i>zij zijn niet gekomen</i>	2. ntsílé otálé atálé totálé lotálé batálé	3. ntsíkisa otákisa atákisa totákisa lotákisa batákisa
4. ntsóká otóká atóká totóká lotóká batóká	5. ntsíátá otáátá atáátá totáátá lotáátá batáátá	6. ntsélama otélama atélama totélama lotélama batélama
7. ntsífita otáfita atáfita totáfita lotáfita batáfita	8. ntsísuya otásuya atásuya totásuya lotásuya batásuya	9. ntsíkaa otákaa atákaa totákaa lotákaa batákaa

b) te voren :

1. ntsíyá, <i>ik ben niet gekomen</i> otáyá, <i>je bent niet gekomen</i> atáyá, <i>hij is niet gekomen</i> totáyá, <i>wij zijn niet gekomen</i> lotáyá, <i>gij zijt niet gekomen</i> batáyá, <i>zij zijn niet gekomen</i>	2. ntsílé otálé atálé totálé lotálé batálé	3. ntsíkísá otákísá atákísá totákísá lotákísá batákísá
4. ntsóká otóká atóká totóká lotóká batóká	5. ntsíátá otáátá atáátá totáátá lotáátá batáátá	6. ntsélámá otélámá atélámá totélámá lotélámá batélámá
7. ntsífítá otáfítá atáfítá	8. ntsísüyá otásüyá atásüyá	9. ntsíkáá otákáá atákáá

totáfitá	totásüyá	totákaá
lotáfitá	lotásüyá	lotákaá
batáfitá	batásüyá	batákaá

ofwel met nta voorop (te voren) (1) :

1. ntsíyá	2. ntsilé	3. ntsíkisá
ntöyá	ntölé	ntökisá
ntáyá	ntälé	ntákisá
ntatóyá	ntatólé	ntatókisá
ntalóyá	ntalólé	ntalókisá
ntabáyá	ntabálé	nta(b)ákisá
4. ntsóká	5. ntsiátá	6. ntsêlámá
ntawóká	ntöátá	ntawêlámá
ntöká	ntáátá	ntêlámá
ntatóká	ntatóátá	ntatêlámá
ntalóká	ntalóátá	ntajwêlámá
ntabóká	ntabáátá	ntabêlámá
7. ntsífitá	8. ntsísüyá	9. ntsíkaá
ntöfitá	ntösüyá	ntökaá
ntáfítá	ntásüyá	ntákaá
ntatófitá	ntatósüyá	ntatókaá
ntalófitá	ntalósüyá	ntalókaá
nta(b)áfitá	nta(b)ásüyá	nta(b)ákaá

Nog-niet-vorm (lonkino) (98)

1. ntsíföyá, <i>ik kom nog niet</i>	2. ntsífölé	3. ntsífökisa
otáföyá, <i>je komt nog niet</i>	otáfölé	otáfökisa
atáföyá, <i>hij komt nog niet</i>	atáfölé	atáfökisa
totáföyá, <i>wij komen nog niet</i>	totáfölé	totáfökisa
lotáföyá, <i>gij komt nog niet</i>	lotáfölé	lotáfökisa
batáföyá, <i>zij komen nog niet</i>	batáfölé	batáfökisa
4. ntsíföka	5. ntsíföáta	6. ntsífêlama
otáföka	otáföáta	otáfêlama
atáföka	atáföáta	atáfêlama

(1) Deze vorming verdient meestal de voorkeur bij stammen die met een klinker beginnen.

totáfõka	totáfõáta	totáfêlama
lotáfõka	lotáfõáta	lotáfêlama
batáfõka	batáfõáta	batáfêlama
7. ntsífõfita	8. ntsífõsuya	9. ntsífõkaa
otáfõfita	otáfõsuya	otáfõkaa
atáfõfita	atáfõsuya	atáfõkaa
totáfõfita	totáfõsuya	totáfõkaa
lotáfõfita	lotáfõsuya	lotáfõkaa
batáfõfita	batáfõsuya	batáfõkaa

ofwel :

1. ntsiyé, <i>ik kom nog niet</i>	2. ntsilé	3. ntsikisé
otáyé, <i>je kwam nog niet</i>	otálé	otákisé
atáyé, <i>hij is nog niet gekomen</i>	atálé	atákisé
totáyé, <i>wij zijn nog niet gekomen</i>	totálé	totákisé
lotáyé, <i>gij zijt nog niet gekomen</i>	lotálé	lotákisé
batáyé, <i>zij zijn nog niet gekomen</i>	batálé	batákisé
4. ntsóke	5. ntsiáte	6. ntsêláme
otóke	otááte	ot(s)êláme
atóke	atááte	atêláme
totóke	totááte	totêláme
lotóke	lotááte	totêláme
batóke	batááte	batêláme
7. ntsífíté	8. ntsísüyé	9. ntsíkaá
otáfíté	otásüyé	otákaá
atáfíté	atásüyé	atákaá
totáfíté	totásüyé	totákaá
lotáfíté	lotásüyé	lotákaá
batáfíté	batásüyé	batákaá

GEBIEDENDE WIJS (etómaka) (49)

1. toyáké, <i>kom niet</i>	2. taléké	3. tokisáké
taloyáké, <i>komt niet</i>	taloléké	talokisáké
4. tawõkáké	5. toátáké	6. tawelámáké
(tõkáké)		
tajwõkáké	taloátáké	tajwelámáké

7. tofitáké	8. tosüyáké	9. tokaáké
talofítáké	talosüyáké	talokaáké (1)

SUBJONCTIEF (etsingamaka)

Gewone vorm (éâ ntsína) (85)

1. ínpóyá, <i>opdat ik niet kome</i>	2. ínpólé	3. ínpókisa
ófóyá, <i>opdat je niet komt</i>	ófólé	ófókisa
áfóyá, <i>opdat hij niet kome</i>	áfólé	áfókisa
tófóyá, <i>opdat wij niet komen</i>	tófólé	tófókisa
lófóyá, <i>opdat gij niet komet</i>	lófólé	lófókisa
báfóyá, <i>opdat zij niet komen</i>	báfólé	báfókisa

4. ínpólóka	5. ínpóáta	6. ínpólélama
ófólóka	ófóáta	ófóélama
áfólóka	áfóáta	áfóélama
tófólóka	tófóáta	tófóélama
lófólóka	lófóáta	lófóélama
báfólóka	báfóáta	báfóélama

7. ínpófitá	8. ínpósuya	9. ínpókáa
ófófitá	ófósuya	ófókáa
áfófitá	áfósuya	áfókáa
tófófitá	tófósuya	tófókáa
lófófitá	lófósuya	lófókáa
báfófitá	báfósuya	báfókáa

Herhalings-vorm (éâ njutelá) (85)

1. ínpóyáké, <i>dat ik meermalen niet kome</i>	2. ínpóléké	3. ínpókisáké
ófóyáké, <i>dat je meermalen niet komt</i>	ófóléké	ófókisáké
áfóyáké, <i>dat hij meermalen niet kome</i>	áfóléké	áfókisáké
tófóyáké, <i>dat wij meermalen niet komen</i>	tófóléké	tófókisáké
lófóyáké, <i>dat gij meermalen niet komet</i>	lófóléké	lófókisáké
báfóyáké, <i>dat zij meermalen niet komen</i>	báfóléké	báfókisáké

(1) In plaats van deze vorming van het meervoud kan men ook zeggen :
lotayáké, lotaléké, lotakisáké, lotóké, lotaátáké, lotelámáké,
lotafítáké, lotasüyáké, lotakaáké.

4. m̀pókáké	5. m̀póátáké	6. m̀pèlámáké
ófókáké	ófóátáké	ófèlámáké
áfókáké	áfóátáké	áfèlámáké
tófókáké	tófóátáké	tófèlámáké
lófókáké	lófóátáké	lófèlámáké
báfókáké	báfóátáké	báfèlámáké
7. m̀pófitáké	8. m̀pósüyáké	9. m̀pókaáké
ófófitáké	ófósüyáké	ófókaáké
áfófitáké	áfósüyáké	áfókaáké
tófófitáké	tófósüyáké	tófókaáké
lófófitáké	lófósüyáké	lófókaáké
báfófitáké	báfósüyáké	báfókaáké

STATIEF (loyako) (92)

Tegenwoordige tijd (loyoóko) (93)

3. m̀pokisi, <i>ik zit niet</i>	6. m̀peli	10. m̀pèmi, <i>ik sta niet</i>
ófokisi, <i>je zit niet</i>	ófeli	ófèmi, <i>je staat niet</i>
áfokisi, <i>hij zit niet</i>	áfeli	áfèmi, <i>hij staat niet</i>
tófokisi, <i>wij zitten niet</i>	tófeli	tófèmi, <i>wij staan niet</i>
lófokisi, <i>gij zit niet</i>	lófeli	lófèmi, <i>gij staat niet</i>
báfokisi, <i>zij zitten niet</i>	báfeli	báfèmi, <i>zij staan niet</i>

Verleden tijd (losflo) (93)

a) vandaag :

3. ntsíkókisi, <i>ik zat niet</i>	6. ntsíkweli
otákókisi, <i>je zat niet</i>	otákweli
atákókisi, <i>hij zat niet</i>	atákweli
totákókisi, <i>wij zaten niet</i>	totákweli
lotákókisi, <i>gij zat niet</i>	lotákweli
batákókisi, <i>zij zaten niet</i>	batákweli

10. ntsíkwèmi, <i>ik stond niet</i>
otákwèmi, <i>je stondt niet</i>
atákwèmi, <i>hij stondt niet</i>
totákwèmi, <i>wij stonden niet</i>
lotákwèmi, <i>gij stondt niet</i>
batákwèmi, <i>zij stonden niet</i>

b) te voren :

3. ntsíkókisi, <i>ik was niet gezeten</i>	6. ntsikwêli	10. ntsikwémi
otákókisi, <i>je was niet gezeten</i>	otákwêli	otákwémi
atákókisi, <i>hij was niet gezeten</i>	atákwêli	atákwémi
totákókisi, <i>wij waren niet gezeten</i>	totákwêli	totákwémi
lotákókisi, <i>gij waart niet gezeten</i>	lotákwêli	lotákwémi
batákókisi, <i>zij waren niet gezeten</i>	batákwêli	batákwémi

Onvervoegde vormen (losámba, mv. nsámba)

Noemvorm = substantivale vorm (botángó) (47)

1. njáyá, (<i>het</i>) komen	2. ndélé	3. nkíkisa (nkákisa)	4. njóóka	
5. mbááta	6. njelámá	7. mpítá	8. nsúyá	9. nkákkaa

INFINITIEF (jwêko) (121)

Gewone of voorwerp-infinitief (jwêko jwá njumbámá) (121)

1. óyá, <i>te (met)</i> komen	2. ólé	3. ókisa	4. óóka	
5. óáta	6. óelama	7. ófita	8. ósuya	9. ókaa

Afstand-infinitief (doel-infinitief) (jwêko jwá itangó) (122)

1. (yóyá, wordt niet gebruikt)	2. yólé, <i>eten, om te eten</i>			
3. yókisa	4. yóka	5. yóáta	6. yêlama	7. yófita
	8. yósuya	9. yókaa		

STAMVORM (lonkéké) (154)

1. (van ya gebruikt men liefst den noemvorm)	2. lékáléká		
3. kisákisá	4. ókaóka (ókóka)	5. bátaáta	6. elámélámá
	7. fitáfítá	8. súyásúyá	9. kaákaa

N. B. Deze vorm komt overeen met een verdubbelden imperatief.

VOORBEELDEN VAN AKKOORD-PREFIXEN

1. Vóór *medeklinkers* (gewone tegenwoordige tijd).

	<i>Enkelvoud.</i>		<i>Meervoud.</i>	
Kl. bo-be	1. bóyá	2. bólé	1. béyá	2. bélé
e-bi	éyá	éle	bíyá	bilé
li-ba	liyá	líle	báyá	bále
i-to	iyá	ilé	tóyá	tóle
lo-n(m)	lóyá	lóle	íyá	íle
Zonder prefixen	éyá	éle	íyá	íle

2. Vóór *klinkers*.

	<i>Enkelvoud.</i>		<i>Meervoud.</i>	
	statief praesens	zekere toekomst	statief praesens	toekomst
Kl. bo-be	welí	wifelama	byelí	bifelama (byifelama)
e-bi	elí	ifelama	byelí	bifelama (byifelama)
li-ba	jelí	jifelama	belí	bifelama
i-to	yelí	yifelama	ts(w)elí	ts(w)ifelama
lo-n	jwelí	jwifelama	yelí	yifelama
Zond. pr.	elí	ifelama	yelí	yifelama

3. Vóór *infix o*. (Voltooid tegenwoordige vorm, bofiffo; vandaag).

Kl.	<i>Enkelvoud.</i>		<i>Meervoud.</i>	
	<i>Stam émalá</i>	<i>Stam elama</i>	<i>Stam émalá</i>	<i>Stam elama</i>
bo-be	boólémala	boólélama	beólémala	beólélama
e-bi	eólémala	eólélama	biólémala	biólélama
li-ba	jólémala	jólélama	baólémala	baólélama
i-to	yólémala	yólélama	toólémala	toólélama
lo-n	loólémala	loólélama	yólémala	yólélama
Zond. pr.	eólémala	eólélama	yólémala	yólélama

II. Overige vormen

(in den 1. en 2. persoon enkelvoud)

1. Bevestigende vormen (jwimejo)

AANTOONENDE WIJS (etúmaka)

Voortdurings-praesens (loyoóko jwã lotsíné) (138)

1. ñjóyé, <i>ik ben aan het komen</i>
óyóyé, <i>je bent aan het komen</i>	2. ñjólé (ñjóýólé)
óýólé	3. ñj(óy)ókisé
óyókisé
4. ñj(óy)óké
óyóké	5. ñj(óy)óáte
óyóáte	6. ñjóýélámé
óýélámé
7. ñjóýófité
óyófité	8. nj(óy)ósüyé
óyósüyé	9. ñjó(ý)kaa
óyókaa

Pas verleden tijd (losilo lóólí) (163)

1. mpángá njáká, <i>ik ben pas gekomen</i>
mpángá oyáká, <i>je bent pas gekomen</i>	2. mpángá ndéká
mpángá oléká	
3. mpángá nkisáká
mpángá okisáká	4. mpá(ngá) njókáká
mpá(ngá) wókáká	5. mpá(ngá) mbátáká
mpá(ngá) oátáká
6. mpángá njelámáká
mpá(ngá) welámáká	7. mpá(ngá) mpítáká
mpá(ngá) ofítáká	
8. mpá(ngá) nsüyáká
mpáng' ósüyáká	9. mpá(ngá) nkaáká
mpá(ngá) okaáká	

Subsequente toekomst (eyöyá éâ nkíkíma) (83)

1. mpá(ngá) ñje, <i>ik zal daarna komen</i>
mpá(ng') óye, <i>je zal daarna komen</i>	2. mpá(ngá) ñde
mpá(ng') óle	
3. mpá(ngá) ñkise
mpá(ng') ókise	4. mpá(ngá) ñjoke
mpá(ngá) wóke	5. mpá(ngá) ñbate
mpá(ng') óáte
6. mpá(ngá) ñjelame
mpá(ngá) wélame	7. mpá(ngá) ñpíte
mpá(ng') ófite	
8. mpá(ngá) ñsuye
mpá(ng') ósuye	9. mpá(ngá) ñkaa
mpá(ng') ókaa	

Sterke subsequente toekomst (eyöyá éâ nkíkíma éâ nkémo) (155)

1. mpá(ngá) njöyá, *ik zal daarna aanstonds komen*
mpá(ng') óöyá, *je zal daarna aanstonds komen*
2. mpá(ngá) njölé 3. mpá(ngá) njökisa 4. mpá(ngá) njöka
mpá(ngá) óölé mpá(ngá) óökisa mpá(ngá) óöka
5. mpá(ngá) njóáta 6. mpá(ngá) njêlama 7. mpá(ngá) njöfita
mpá(ngá) óóáta mpá(ngá) óêlama mpá(ngá) óófita
8. mpá(ngá) njösuya 9. mpá(ngá) njökaa
mpá(ng') óósuya mpá(ng') óókaa

Betrekkelijke toekomst (eyöyá éâ njéeja) (155)

1. njángóyá, *wanneer ik zal komen (gekomen zijn)*
onyángóyá, *wanneer je zal komen (gekomen zijn) (1)*
2. njángólé 3. njángókisa 4. njángóka 5. njángóáta
onyángólé onyángókisa onyángóka onyángóáta
6. njángêlama 7. njángófitá 8. njángósuya 9. njángókaa
onyángêlama onyángófitá onyángósuya onyángókaa

Onmiddellijke voortdurings-toekomst
(eyöyá éâ límpo éâ lotsíné) (156)

1. njöyáka, *ik ga aanstonds komen en voortdurend*
óöyáka, *je gaat aanstonds komen en voortdurend*
2. njöléka 3. njökisaka 4. njökaka 5. njóátaka
óöléka óökisaka óökaka óóátaka
6. njêlamaka 7. njöfitaka 8. njösuyaka 9. njökaaka
óêlamaka óófitaka óósuyaka óókaaka

Zekere onbepaalde voortdurings-toekomst
(eyöyá éâ isangyá éâ lotsíné) (156)

1. njífoyáka, *ik zal zeker voortdurend komen (zonder bepaalden tijd)*
wífoyáka, *je zal zeker voortdurend komen (zonder bepaalden tijd)*

(1) In plaats van onyángóyá enz. kan men ook zeggen : wǎngóyá, ángóyá, tswǎngóyá, jwǎngóyá, bǎngóyá.

2. njífoléka	3. njífokisaka	4. njífókaka	5. njífoátaka
wífoléka	wífokisaka	wífókaka	wífoátaka
6. njífelamaka	7. njífofitaka	8. njífosuyaka	9. njífokaaka
wífelamaka	wífofitaka	wífosuyaka	wífokaaka

Verleden voltooide tijd (bofifo bölekanyi) (163)

a) vandaag :

1. njóyáka = njoyóyáka, ik ben gekomen en weer weggegaan (1)			
oyóyáka, je bent gekomen en weer weggegaan			
2. njóléka	3. njoyókisaka	4. njólókaka	5. njóátaka
oyóléka	oyókisaka	oyólókaka	oyóátaka
6. njólélamaka	7. njoyófitaka	8. njósuyaka	9. njókaaka
oyólélamaka	oyófitaka	oyósuyaka	oyókaaka

b) te voren :

1. njóyáka	2. njóléka	3. njókisaka	4. njólókaka	5. njóátaka
oyóyáka	oyóléka	oyókisaka	oyólókaka	oyóátaka
6. njólélamaka	7. njófitaka	8. njósuyaka	9. njókaaka	
oyólélamaka	oyófitaka	oyósuyaka	oyókaaka	

Voltooid tegenwoordige vorm (bofifo) op i (43)
(dubbelvorm, zie blz. 192)

a) vandaag :

1. njéi, ik ben gekomen	2. ndéi	3. nkisi	4. njóki	
oyéi, je bent gekomen	óléi	okisi	wóki	
5. mbátsi	6. njeli	7. mpítsi	8. nsuyi	9. nkai
oátsi	weli	ofítsi	osuyi	okai

b) te voren :

1. njéí, ik ben gekomen	2. ndéí	3. nkisí	4. njókí	
oyéí, je bent gekomen	óléí	okisí	wókí	
5. mbátsí	6. njelí	7. mpítsí	8. nsúyí	9. nkai
oátsí	welí	ofítsí	osúyí	okai

(1) In dezen vorm wordt de uitgang **ka** veelal weggelaten.

Voortdurende bofifo (146)

1. <i>njóyáká, ik kom altijd door</i>
<i>óóyáká, je komt altijd door</i>	2. <i>njóléká</i>
<i>óóléká</i>	3. <i>njókisáká</i>
<i>óókisáká</i>
4. <i>njókáká</i>
<i>óókáká</i>	5. <i>njóátáká</i>
<i>óóátáká</i>	6. <i>njêlámáká</i>
<i>óêlámáká</i>
7. <i>njófitáká</i>
<i>óófitáká</i>	8. <i>njósüyáká</i>
<i>óósüyáká</i>	9. <i>njókaáká</i>
<i>óókaáká</i>

Eigenschap-habitualis (147)

1. <i>njá(ka), ik kom uit gewoonte</i>
<i>oyâ(ka), je komt uit gewoonte</i>	2. <i>ndê(ka)</i>
<i>olê(ka)</i>	3. <i>nkisa(ka)</i>
<i>okisa(ka)</i>
4. <i>njôka(ka)</i>
<i>wôka(ka)</i>	5. <i>mbáta(ka)</i>
<i>oáta(ka)</i>	6. <i>njelama(ka)</i>
<i>welama(ka)</i>
7. <i>mpíta(ka)</i>
<i>ofíta(ka)</i>	8. <i>nsuya(ka)</i>
<i>osuya(ka)</i>	9. <i>nkaa(ka)</i>
<i>okaa(ka)</i>

Gewone obligatief (lokoá jwă ntsína) (138)

1. <i>njá, ik moet komen</i>
<i>oyá, je moet komen</i>	2. <i>ndé</i>
<i>olé</i>	3. <i>nkisa</i>
<i>okisa</i>	4. <i>njóka</i>
<i>wôka</i>
5. <i>mbáta</i>
<i>oáta</i>	6. <i>njelama</i>
<i>welama</i>	7. <i>mpíta</i>
<i>ofíta</i>	8. <i>nsuya</i>
<i>osuya</i>
		9. <i>nkaa</i>
<i>okaa</i>	

Herhalings-obligatief op afstand
(lokoá jw'ítangó jwă njutélá) (139)

1. (<i>njóyake</i> : niet gebruikt)	2. <i>njôleke, ik moet meermalen</i> ^{{ gaan eten}		
(<i>óóyake</i> : niet gebruikt)	<i>óóleke, je moet</i> ^{{ komen}		
3. <i>njókisake</i>	4. <i>njôkake</i>	5. <i>njóátake</i>	6. <i>njêlarnake</i>
<i>óókisake</i>	<i>óókake</i>	<i>óóátake</i>	<i>óêlamake</i>
7. <i>njófitake</i>	8. <i>njósuyake</i>	9. <i>njókaake</i>	
<i>óófitake</i>	<i>óósuyake</i>	<i>óókaake</i>	

VOORWAARDELIJKE VORMEN (wejaka)

Toekomstige mogelijke voorwaarde (wejaka wă njiélá) (129)

1. ńjáká , <i>indien ik kom (zal komen)</i>	2. ńdéká	3. ńkisáká
óyáká , <i>indien je komt (zal komen)</i>	óléká	ókisáká
4. ńjókáká	5. ńbátáka	6. ńjelámáká
wókáká	óátáká	wélámáká
7. ńpítáká	8. ńsüyáká	9. ńkaáká
ófitáká	ósüyáká	ókaáká

Onvervulbare voorwaarde (wejaka wă memele) (129)

1. ntsiyá , <i>indien ik gekomen ware</i>	2. ntsilé	3. ntsikisa
otayá , { <i>indien je gekomen ware</i>	otalé	otakisa
{ <i>je zoudt gekomen zijn</i>		
4. ntsóka	5. ntsiáta	6. ntselama
otóka	otaáta	otelama
7. ntsisíta	8. ntsisuya	9. ntsikaa
otafíta	otasuya	otakaa

GEBIEDENDE WIJS (etómaka)

Sterke imperatief op afstand (etómaka éy'itangó éá lokámo) (39)

1. (yóyake : niet gebruikt)	2. yóleke , <i>kom (ga) eten</i>		
(lőyake : niet gebruikt)	lőleke , <i>komt (gaat) eten</i>		
3. yókisake	4. yókake	5. yóátake	6. yělamake
lőkisake	lőkake	lőátake	jwělamake
7. yófitake	8. yósuyake	9. yókaake	
lőfitake	lősuyake	lőkaake	

SUBJONCTIEF (etsingamaka)

Habitualis op afstand (itangó yă njutélá) (82) (1)

1. (ńjóyake)	2. ńjóléke , <i>dat ik meermalen (op afstand) ga (kome) eten</i>
(óóyake)	óóléke , <i>dat je meermalen (op afstand) gaat (komt) eten</i>

(1) De gewone habitualis is dezelfde vorm als de herhaalde obligatief, blz. 211.

3. <i>ńjókisake</i>
<i>óókisake</i>	4. <i>ńjêkake</i>
<i>óókake</i>	5. <i>ńjóátake</i>
<i>óóátake</i>	6. <i>ńjêlamake</i>
<i>óêlamake</i>
7. <i>ńjófitake</i>
<i>óófitake</i>	8. <i>ńjósuyake</i>
<i>óósuyake</i>	9. <i>ńjókaake</i>
<i>óókaake</i>	

Afstands-habitualis op verschillende plaatsen (82)

1. (<i>ńjóyáká</i>)
(<i>óóyáká</i>)	2. <i>ńjóléká, dat ik meermalen ga (kome) eten (op verschillende plaatsen)</i>
<i>óóléká, dat je meermalen gaat (komt) eten (op verschillende plaatsen)</i>		
3. <i>ńjókisáká</i>
<i>óókisáká</i>	4. <i>ńjókáká</i>
<i>óókáká</i>	5. <i>ńjóátáká</i>
<i>óóátáká</i>	6. <i>ńjêlamáká</i>
<i>óêlamáká</i>
7. <i>ńjófitáká</i>
<i>óófitáká</i>	8. <i>ńjósüyáká</i>
<i>óósüyáká</i>	9. <i>ńjókaáká</i>
<i>óókaáká</i>	

Toekomende subjonctief = subsequente toekomst van indicatief.

STATIEF (loyako)

Voortdurings-statief (loyako jwá lotsíné) (94)

3. <i>ńjokisi, ik ben aan het zitten</i>
<i>óyokisi, jij bent aan het zitten</i> | 6. <i>ńjoyeli</i>
<i>óyeli</i> | 10. <i>ńjëmi</i>
<i>óyëmi</i> |
|---|-----------------------------------|----------------------------------|

2. Ontkennende vormen (jwángano)

AANTOONENDE WIJS (etúmaka)

Voortdurings-praesens (loyoóko jwá lotsíné) (138)

1. <i>ńpóyóyé, ik ben niet aan het komen</i>
<i>ófóyóyé, je bent niet aan het komen</i>	2. <i>ńpóyólé</i>
<i>ófóyólé</i>
3. <i>ńpóyókisé</i>
<i>ófóyókisé</i>	4. <i>ńpóyóke</i>
<i>ófóyóke</i>
5. <i>ńpóyóáte</i>
<i>ófóyóáte</i>	6. <i>ńpóyêlamé</i>
<i>ófóyêlamé</i>
7. <i>ńpóyófité</i>
<i>ófóyófité</i>	8. <i>ńpóyósüyé</i>
<i>ófóyósüyé</i>
9. <i>ńpóyókaá</i>
<i>ófóyókaá</i>	

Voortdurende toekomst (eyöyá éâ lotsíné) (156)

1. <i>ípaóyáka, ik zal niet blijven komen</i>	2. <i>ípaóléka</i>		
<i>ófaóyáka, je zal niet blijven komen</i>	<i>ófaóléka</i>		
3. <i>ípaókisaka</i>	4. <i>ípaókaka</i>	5. <i>ípaóátaka</i>	6. <i>ípaêlamaka</i>
<i>áfaókisaka</i>	<i>ófaókaka</i>	<i>ófaóátaka</i>	<i>ófaêlamaka</i>
7. <i>ípaófitaka</i>	8. <i>ípaósuyaka</i>	9. <i>ípaókaaka</i>	
<i>ófaófitaka</i>	<i>ófaósuyaka</i>	<i>ófaókaaka</i>	

Sterke nooit-vorm (lotfêláká) (148)

(bijna uitsluitend in den 3. persoon gebruikt)

1. <i>ntáyáká, hij (men) komt nooit,</i>	2. <i>ntáléká</i>	3. <i>ntákisáká</i>	
<i>men mag nooit komen</i>			
4. <i>ntókáká</i>	5. <i>ntáátáká</i>	6. <i>ntêlamáká</i>	7. <i>ntáfítáká</i>
	8. <i>ntsásÿyáká</i>	9. <i>ntákaáká</i>	

Gewone nooit-vorm (149)

1. <i>ípoóyáka, ik kom nooit</i>	2. <i>ípoóléka</i>	3. <i>ípoókisaka</i>
<i>ófoóyáka, je komt nooit</i>	<i>ófoóléka</i>	<i>ófoókisaka</i>
4. <i>ípoókaka</i>	5. <i>ípoóátaka</i>	6. <i>ípoêlamaka</i>
<i>ófoókaka</i>	<i>ófoóátaka</i>	<i>ófoêlamaka</i>
7. <i>ípoófitaka</i>	8. <i>ípoósuyaka</i>	9. <i>ípoókaaka</i>
<i>ófoófitaka</i>	<i>ófoósuyaka</i>	<i>ófoókaaka</i>

Wat gewoonlijk niet gebeurt (loweyo) (149)

1. <i>ípóyöyé, ik kom niet (gewoonlijk)</i>	2. <i>ípóyölé</i>	3. <i>ípóyökisé</i>
<i>ófóyöyé, je komt niet (gewoonlijk)</i>	<i>ófóyölé</i>	<i>ófóyökisé</i>
4. <i>ípóyöke</i>	5. <i>ípóyöáte</i>	6. <i>ípóyêlamé</i>
<i>ófóyöke</i>	<i>ófóyöáte</i>	<i>ófóyêlamé</i>
7. <i>ípóyöfité</i>	8. <i>ípóyösÿyé</i>	9. <i>ípóyökaá</i>
<i>ófóyöfité</i>	<i>ófóyösÿyé</i>	<i>ófóyökaá (1)</i>

(1) In plaats van infix yö hoort men ook yoó.

VOORWAARDELIJKE VORMEN (wejaka)

Voorwaardelijke toekomst (wejaka wă njiéla) (130)

1. ntsiyáká, <i>indien ik niet zal komen (kom)</i>	2. ntsiléká		
otáyáká (ntóyáká), <i>indien je niet zal komen (kom)</i>	otáléká		
3. ntsíkisáká	4. ntsókáká	5. ntsiátáká	6. ntsélámáká
otákisáká	otókáká	otáátáká	otélámáká
7. ntsifitáká	8. ntsisüyáká	9. ntsikaáká	
otáfítáká	otásüyáká	otákaáká	

Onvervulde voorwaarde (wejaka wă memele) (130)

1. ntsitayá, <i>indien ik niet gekomen ware</i>	2. ntsitalé		
otátayá, <i>ware je niet gekomen (je zoudt niet komen)</i>	otátalé		
3. ntsitakisa	4. ntsitóká	5. ntsitaáta	6. ntsitelama
otátakisa	otátóká	otátaáta	otátelama
7. ntsifitá	8. ntsitasuya	9. ntsitakaa	
otáfítá	otátasuya	otátakaa	

2e vorm (vandaag) :

1. ntsitoyá	2. ntsitolé	3. ntsitokisa	4. ntsitóká	5. ntsitoáta
otátoyá	otátolé	otátokisa	otátóká	otátoáta
6. ntsitoelama	7. ntsitofita	8. ntsitosuya	9. ntsitokaa	
otátóelama	otátófitá	otátosuya	otátokaa	

Andere vormen :

a)	1. ntoyé	2. ntolé	3. ntokisé
	otoyé	otolé	otokisé
	4. ntóóke	5. ntoáte	6. ntóelámé
	otóóke	otoáte	otóelámé
	7. ntofité	8. ntosüyé	9. ntokaá
	otofité	otosüyé	otokaá
b)	1. ntsiyé	2. ntsilé	3. ntsikisé
	otayé	otalé	otakisé
	4. ntsóke	5. ntsiáte	6. ntselámé
	otóke	otaáte	otelámé

	7. ntsifíté otafíté	8. ntsisüyé otasüyé	9. ntsikaá otakaá
c)	1. ntsítóyé otátóyé	2. ntsítolé otátolé	3. ntsítokisé otátokisé
	4. ntsítóóke otátóóke	5. ntsítóáte otátóáte	6. ntsítóelámé otátóelámé
	7. ntsítófíté otátófíté	8. ntsítosüyé otátosüyé	9. ntsítokaá otátokaá

GEBIEDENDE WIJS (etómaka)

Gewone imperatief (zelden gebruikt) (49)

1. toyé, <i>kom niet</i>	2. tolé	3. tokisé	4. tóké	5. toáté
6. telámé	7. tofíté	8. tosüyé	9. tokaá	

SUBJONCTIEF (etsingamaka)

Op afstand (éâ itangó) (85)

1. (ńpóyöyá) (ófoyöyá)	2. ńpóyölé, <i>opdat ik niet kome (ga) eten</i> ófoyölé, <i>opdat je niet komt (gaat) eten</i>			
3. ńpóyökisa ófoyökisa	4. ńpóyóká ófoyóká	5. ńpóyóáta ófoyóáta	6. ńpóyöelama ófoyöelama	
7. ńpóyöfita ófoyöfita	8. ńpóyösuya ófoyösuya	9. ńpóyökaa ófoyökkaa		

Voortdurende subjonctief (éâ lotsiné) (86)

1. ńpóyöyáka ófoyöyáka	2. ńpóyöléka ófoyöléka	3. ńpóyökisaka ófoyökisaka
4. ńpóyókákaka ófoyókákaka	5. ńpóyóátaka ófoyóátaka	6. ńpóyöelamaka ófoyöelamaka
7. ńpóyöfítaka ófoyöfítaka	8. ńpóyösuyaka ófoyösuyaka	9. ńpóyökaaka ófoyökaaka

Sterk-verbod-subjonctief (etsingamaka éá lofekí) (85)

a) gewone vorm (éá ntsína) (weinig gebruikt) :

1. (van yá niet gebruikt)
2. ntólé, *je mag niet eten*
3. ntókisé
4. ntóke
5. ntoáte
6. ntélámé
7. ntófité
8. ntósüyé
9. ntókaá

b) versterkte vorm (éá lokámo) :

1. otayáké, *dat je volstrekt niet komt*
2. otaléké
- atayáké, *hij mag volstrekt niet komen*
- ataléké
3. otakisáké
4. otókáké
5. otaátáké
6. otelámáké
- atakisáké
- atókáké
- ataátáké
- atelámáké
7. otafitáké
8. otasüyáké
9. otakaáké
- atafitáké
- atasüyáké
- atakaáké

STATIEF (loyako)

Voortdurings-praesens (loyoóko jwá boákako) (94)

3. mpoyokisi, *ik ben niet aan het zitten*
6. mpoyeli
- ófoyokisi, *je bent niet aan het zitten*
- ófoyli
10. mpoyëmi
- ófoyëmi

ONVERVOEGDE VORMEN (nsámba)

Herhalings-afstands-infinitief (jwëko jw'ítangó jwá njutelá) (122)

a) op dezelfde plaats :

1. (óyáka, niet gebruikt)
2. (y)óléka (*om te*) gaan (*komen*) eten
3. (y)ókisaka
4. óókaka (yókaka)
5. yóátaka
6. óelamaka (yélamaka)
7. (y)ófitaka
8. (y)ósuyaka
9. (y)ókaaka

b) op verscheidene plaatsen :

1. (óyáká, niet gebruikt)
2. (y)óléká
3. (y)ókisáká
4. yókáká (óókáká)
5. (y)óátáká
6. yélámáká (óelámáká)
7. (y)ófitáká
8. (y)ósüyáká
9. (y)ókaáká

**B. VOORBEELDEN VAN VERVOEGING
MET PERSOONSINFIXEN**

Hier volgen enkele voorbeelden — die alle gevallen omsluiten — van de invoeging van persoons-infixen (zie les 12, II). Daarna geven we het wederkeerend infix *ya*, *zich* (les 12, III).

De gekozen stammen zijn :

1. *sangel*, *zeggen tot iemand* ;
2. *bom*, *dooden* ;
3. *ét*, *roepen* ;
4. *as*, *zoeken*.

We geven de volgende vormen : den gewonen tegenwoordigen tijd bevestigend en ontkennend, den bevestigenden voltooid tegenwoordigen vorm (*bofifó*) en het praesens van den subjonctief.

1. *Gewone tegenwoordige tijd, bevestigend*
(*loyoóko jwá ntsína*)

Infix van den eersten persoon enkelvoud : mij, tot mij, voor mij, enz.

<i>ónsangela</i> , <i>je zegt mij</i>	<i>óm(b)oma</i>	<i>ónjéta</i>	<i>ónjasa</i>
<i>ánsangela</i> , <i>hij zegt mij</i>	<i>ám(b)oma</i>	<i>ánjéta</i>	<i>ánjasa</i>
<i>lónsangela</i> , <i>gij zegt mij</i>	<i>lóm(b)oma</i>	<i>lónjéta</i>	<i>lónjasa</i>
<i>bánsangela</i> , <i>zij zeggen mij</i>	<i>bám(b)oma</i>	<i>bánjéta</i>	<i>bánjasa</i>

Tweede persoon enkelvoud : je, tot je, voor je, enz.

<i>ńkosangela</i> , <i>ik zeg je</i>	<i>ńkooma</i>	<i>ńkwěta</i>	<i>ńkwasa</i>
<i>ákosangela</i> , <i>hij zegt je</i>	<i>ákooma</i>	<i>ákwěta</i>	<i>ákwasa</i>
<i>tókosangela</i> , <i>wij zeggen je</i>	<i>tókooma</i>	<i>tókwěta</i>	<i>tókwasa</i>
<i>bákosangela</i> , <i>zij zeggen je</i>	<i>bákooma</i>	<i>bákwěta</i>	<i>bákwasa</i>

Derde persoon enkelvoud : hem, haar, enz.

<i>ńjosangela</i> , <i>ik zeg hem</i>	<i>ńjooma</i>	<i>ńjowěta</i>	<i>ńjowasa</i>
<i>wôsangela</i> , <i>je zegt hem</i>	<i>wôoma</i>	<i>wôéta (ówěta)</i>	<i>wôasa</i>
<i>ôsangela</i> , <i>hij zegt hem</i>	<i>ôoma</i>	<i>ôwěta</i>	<i>ôwasa</i>
<i>tswôsangela</i> , <i>wij zeggen hem</i>	<i>tswôoma</i>	<i>tswôéta</i>	<i>tswôasa</i>
<i>jwôsangela</i> , <i>gij zegt hem</i>	<i>jwôoma</i>	<i>lôwěta</i>	<i>lôwasa</i>
<i>bôsangela</i> , <i>zij zeggen hem</i>	<i>bôoma</i>	<i>bôwěta</i>	<i>bôwasa</i>

Eerste persoon meervoud : ons, tot ons, voor ons, enz.

ótosangela, <i>je zegt ons</i>	ótooma	ótswěta	ótswasa
átosangela, <i>hij zegt ons</i>	átooma	átswěta	átswasa
lótosangela, <i>gij zegt ons</i>	lótóoma	lótswěta	lótswasa
bátosangela, <i>zij zeggen ons</i>	bátóoma	bátswěta	bátswasa

Tweede persoon meervoud, u, tot u, enz.

ńjolosangela, <i>ik zeg u</i> (ńjesangela)	ńjoolooma (ńjeoma)	ńjojwěta (ńjebyěta)	ńjojwasa (ńjebyasa)
álosangela, <i>hij zegt u</i>	álooma	ájwěta	ájwasa
tólosangela, <i>wij zeggen u</i>	tólooma	tójwěta	tójwasa
bálosangela, <i>zij zeggen u</i>	bálooma	bájwěta	bájwasa (1)

Derde persoon meervoud : hen, hun, haar, enz.

ńjasangela, <i>ik zeg hun</i>	ńjaoma	ńjaéta	ńjaasa
wásangela, <i>je zegt hun</i>	wáoma	wáéta	wáasa
ásangela, <i>hij zegt hun</i>	âoma	âéta	âasa
tswásangela, <i>wij zeggen hun</i>	tswâoma	tswâéta	tswâasa
jwásangela, <i>gij zegt hun</i>	jwâoma	jwâéta	jwâasa
básangela, <i>zij zeggen hun</i>	bâoma	bâéta	bâasa

2. Tegenwoordige tijd, ontkennend

Eerste persoon enkelvoud :

ófónsangélé, <i>je zegt me niet</i>	ófóm(b)omé	ófónjéte	ófónjasé
áfónsangélé, <i>hij zegt me niet</i>	áfóm(b)omé	áfónjéte	áfónjasé
lófónsangélé, <i>gij zegt me niet</i>	lófóm(b)omé	lófónjéte	lófónjasé
báfónsangélé, <i>zij zeggen me niet</i>	báfóm(b)omé	báfónjéte	báfónjasé

Tweede persoon enkelvoud :

ńpókosangélé, <i>ik zeg je niet</i>	ńpókoomé	ńpókwěte	ńpókwasé
áfókosangélé, <i>hij zegt je niet</i>	áfókoomé	áfókwěte	áfókwasé
tófókosangélé, <i>wij zeggen je niet</i>	tófókoomé	tófókwěte	tófókwasé
báfókosangélé, <i>zij zeggen je niet</i>	báfókoomé	báfókwěte	báfókwasé

(1) Of met infix e : êsangela, êoma ; tswêsangela ; jwêsangela ; bêsangela, bêoma, enz.

Derde persoon enkelvoud :

<i>mpôsangélé, ik zeg hem niet</i>	<i>mpômé</i>	<i>mpôwëte</i>	<i>mpôwasé</i>
<i>ófôsangélé, je zegt hem niet</i>	<i>ófômé</i>	<i>ófôwëte</i>	<i>ófôwasé</i>
<i>áfôsangélé, hij zegt hem niet</i>	<i>áfômé</i>	<i>áfôwëte</i>	<i>áfôwasé</i>
<i>tófôsangélé, wij zeggen hem niet</i>	<i>tófômé</i>	<i>tófôwëte</i>	<i>tófôwasé</i>
<i>lófôsangélé, gij zegt hem niet</i>	<i>lófômé</i>	<i>lófôwëte</i>	<i>lófôwasé</i>
<i>báfôsangélé, zij zeggen hem niet</i>	<i>báfômé</i>	<i>báfôwëte</i>	<i>báfôwasé</i>

Eerste persoon meervoud :

<i>ófótosangélé, je zegt ons niet</i>	<i>ófótoomé</i>	<i>ófótswëte</i>	<i>ófótswasé</i>
<i>áfótosangélé, hij zegt ons niet</i>	<i>áfótoomé</i>	<i>áfótswëte</i>	<i>áfótswasé</i>
<i>lófótosangélé, gij zegt ons niet</i>	<i>lófótoomé</i>	<i>lófótswëte</i>	<i>lófótswasé</i>
<i>báfótosangélé, zij zeggen ons niet</i>	<i>báfótoomé</i>	<i>báfótswëte</i>	<i>báfótswasé</i>

Tweede persoon meervoud :

<i>mpólosangélé, ik zeg u niet</i>	<i>mpóloomé</i>	<i>mpójwëte</i>	<i>mpójwasé</i>
<i>áfólosangélé, hij zegt u niet</i>	<i>áfóloomé</i>	<i>áfójwëte</i>	<i>áfójwasé</i>
<i>tófólosangélé, wij zeggen u niet</i>	<i>tófóloomé</i>	<i>tófójwëte</i>	<i>tófójwasé</i>
<i>báfólosangélé, zij zeggen u niet</i>	<i>báfóloomé</i>	<i>báfójwëte</i>	<i>báfójwasé</i>

ofwel :

<i>mpêsangélé, ik zeg u niet</i>	<i>mpêomé</i>	<i>mpêbyëte</i>	<i>mpêbyasé, enz.</i>
----------------------------------	---------------	-----------------	-----------------------

Derde persoon meervoud :

<i>mpâsangélé, ik zeg hun niet</i>	<i>mpâomé</i>	<i>mpâéte</i>	<i>mpâasé</i>
<i>ófâsangélé, je zegt hun niet</i>	<i>ófâomé</i>	<i>ófâéte</i>	<i>ófâasé</i>
<i>áfâsangélé, hij zegt hun niet</i>	<i>áfâomé</i>	<i>áfâéte</i>	<i>áfâasé</i>
<i>tófâsangélé, wij zeggen hun niet</i>	<i>tófâomé</i>	<i>tófâéte</i>	<i>tófâasé</i>
<i>lófâsangélé, gij zegt hun niet</i>	<i>lófâomé</i>	<i>lófâéte</i>	<i>lófâasé</i>
<i>báfâsangélé, zij zeggen hun niet</i>	<i>báfâomé</i>	<i>báfâéte</i>	<i>báfâasé</i>

3. Voltoid tegenwoordige vorm (bofiffo) van vandaag

Eerste persoon enkelvoud :

<i>oônsangela, je hebt me gezegd</i>	<i>oôm(b)oma</i>	<i>oônjéta</i>	<i>oônjasa</i>
<i>aônsangela, hij heeft me gezegd</i>	<i>aôm(b)oma</i>	<i>aônjéta</i>	<i>aônjasa</i>
<i>loônsangela, gij hebt me gezegd</i>	<i>loôm(b)oma</i>	<i>loônjéta</i>	<i>loônjasa</i>
<i>baônsangela, zij hebben me gezegd</i>	<i>baôm(b)oma</i>	<i>baônjéta</i>	<i>baônjasa</i>

Tweede persoon enkelvoud :

<i>njôkosangela, ik heb je gezegd</i>	<i>njôkooma</i>	<i>njôkwëta</i>	<i>njôkwasa</i>
<i>aôkosangela, hij heeft je gezegd</i>	<i>aôkooma</i>	<i>aôkwëta</i>	<i>aôkwasa</i>
<i>toôkosangela, wij hebben je gezegd</i>	<i>toôkooma</i>	<i>toôkwëta</i>	<i>toôkwasa</i>
<i>baôkosangela, zij hebben je gezegd</i>	<i>baôkooma</i>	<i>baôkwëta</i>	<i>baôkwasa</i>

Derde persoon enkelvoud :

<i>njôlosangela, ik heb hem gezegd</i>	<i>njôlooma</i>	<i>njô(lo)wëta</i>	<i>njô(lo)wasa</i>
<i>oôlosangela, je hebt hem gezegd</i>	<i>oôlooma</i>	<i>oô(lo)wëta</i>	<i>oô(lo)wasa</i>
<i>aôlosangela, hij heeft hem gezegd</i>	<i>aôlooma</i>	<i>aô(lo)wëta</i>	<i>aô(lo)wasa</i>
<i>toôlosangela, wij hebben hem gezegd</i>	<i>toôlooma</i>	<i>toô(lo)wëta</i>	<i>toô(lo)wasa</i>
<i>loôlosangela, gij hebt hem gezegd</i>	<i>loôlooma</i>	<i>loô(lo)wëta</i>	<i>loô(lo)wasa</i>
<i>baôlosangela, zij hebben hem gezegd</i>	<i>baôlooma</i>	<i>baô(lo)wëta</i>	<i>baô(lo)wasa</i>

Eerste persoon meervoud :

<i>oôtosangela, je hebt ons gezegd</i>	<i>oôtooma</i>	<i>oôtswëta</i>	<i>oôtswasa</i>
<i>aôtosangela, hij heeft ons gezegd</i>	<i>aôtooma</i>	<i>aôtswëta</i>	<i>aôtswasa</i>
<i>loôtosangela, gij hebt ons gezegd</i>	<i>loôtooma</i>	<i>loôts(w)ëta</i>	<i>loôts(w)asa</i>
<i>baôtosangela, zij hebben ons gezegd</i>	<i>baôtooma</i>	<i>baôt(sw)ëta</i>	<i>baôt(sw)asa</i>

Tweede persoon meervoud :

<i>njôlosangela, ik heb u gezegd</i>	<i>njôlooma</i>	<i>njôjwëta</i>	<i>njôjwasa</i>
<i>aôlosangela, hij heeft u gezegd</i>	<i>aôlooma</i>	<i>aôjwëta</i>	<i>aôjwasa</i>
<i>toôlosangela, wij hebben u gezegd</i>	<i>toôlooma</i>	<i>toôjwëta</i>	<i>toôjwasa</i>
<i>baôlosangela, zij hebben u gezegd</i>	<i>baôlooma</i>	<i>baôjwëta</i>	<i>baôjwasa</i>

ofwel :

<i>njôlesangela, ik heb u gezegd</i>	<i>njôleoma</i>	<i>njôlebyëta</i>	<i>njôlebyasa, enz.</i>
--------------------------------------	-----------------	-------------------	-------------------------

Derde persoon meervoud :

<i>njôlasangela, ik heb hun gezegd</i>	<i>njôlaoma</i>	<i>njôlaéta</i>	<i>njôlaasa</i>
<i>oôlasangela, je hebt hun gezegd</i>	<i>oôlaoma</i>	<i>oôlaéta</i>	<i>oôlaasa</i>
<i>aôlasangela, hij heeft hun gezegd</i>	<i>aôlaoma</i>	<i>aôlaéta</i>	<i>aôlaasa</i>
<i>toôlasangela, wij hebben hun gezegd</i>	<i>toôlaoma</i>	<i>toôlaéta</i>	<i>toôlaasa</i>
<i>loôlasangela, gij hebt hun gezegd</i>	<i>loôlaoma</i>	<i>loôlaéta</i>	<i>loôlaasa</i>
<i>baôlasangela, zij hebben hun gezegd</i>	<i>baôlaoma</i>	<i>baôlaéta</i>	<i>baôlaasa</i>

4. Gewone subjonctief bevestigend

Eerste persoon enkelvoud :

ónsangélé, dat je me zegt	óm(b)omé	ónjété	ónjasé
ánsangélé, dat hij me zegge	ám(b)omé	ánjété	ánjasé
lónsangélé, dat gij me zegt	lóm(b)omé	lónjété	lónjasé
bánsangélé, dat zij me zeggen	bám(b)omé	bánjété	bánjasé

Tweede persoon enkelvoud :

ńkosangélé, dat ik je zegge	ńkoomé	ńkwété	ńkwasé
ákosangélé, dat hij je zegge	ákosangélé	ákwété	ákwásé
tókosangélé, dat wij je zeggen	tókosangélé	tókwété	tókwásé
bákosangélé, dat zij je zeggen	bákosangélé	bákwété	bákwásé

Derde persoon enkelvoud :

ńjosangélé, dat ik hem zegge	ńjoomé	ńjowété	ńjowasé
wôsangélé, dat je hem zegt	wôomé	wôété	wôasé
ôsangélé, dat hij hem zegge	ôomé	ôwété	ôwasé
t(sw)ôsangélé, dat wij hem zeggen	tswôomé	tôwété	tôwasé
jwôsangélé, dat gij hem zegt	jwôomé	lôwété	lôwasé
bôsangélé, dat zij hem zeggen	bôomé	bôwété	bôwasé

Eerste persoon meervoud :

ótosangélé, dat je ons zegt	ótoomé	ótswété	ótswasé
átosangélé, dat hij ons zegge	átosangélé	átswété	átswasé
lótosangélé, dat gij ons zegt	lótoomé	tótswété	lótswasé
bátosangélé, dat zij ons zeggen	bátosangélé	bátswété	bátswasé

Tweede persoon meervoud :

ńjolosangélé, dat ik u zegge	ńjoolomé	ńjojwété	ńjojwasé
álosangélé, dat hij u zegge	áloomé	ájwété	ájwasé
tólosangélé, dat wij u zeggen	tóloomé	tójwété	tójwasé
bálosangélé, dat zij u zeggen	báloomé	bájwété	bájwasé

ofwel :

ńjesangélé, dat ik u zegge	ńjeomé	ńjebyété	ńjebyasé, enz.
----------------------------	--------	----------	----------------

Derde persoon meervoud :

ńjasangélé, dat ik hun zegge	ńjaomé	ńjaété	ńjaasé
wâsangélé, dat je hun zegt	wâomé	wâété	wâasé
âsangélé, dat hij hun zegge	âomé	âété	âasé

tswásangélé, <i>dat wij hun zeggen</i>	tswâomé	tswáété	tswâasé
jwásangélé, <i>dat gij hun zegt</i>	jwâomé	jwáété	jwâasé
básangélé, <i>dat zij hun zeggen</i>	bâomé	bâété	bâasé

5. Gewoon praesens met wederkeerend infix

ńjasangela, <i>ik zeg me zelf</i>	ńjaoma	ńjaéta	ńjaasa
óyasangela, <i>je zegt je zelf</i>	óyaoma	óyaéta	óyaasa
áyasangela, <i>hij zegt zich zelf</i>	áyaoma	áyaéta	áyaasa
tóyasangela, <i>wij zeggen ons zelf</i>	tóyaoma	tóyaéta	tóyaasa
lóyasangela, <i>gij zegt u zelf</i>	lóyaoma	lóyaéta	lóyaasa
báyasangela, <i>zij zeggen zich zelf</i>	báyaoma	báyaéta	báyaasa

C. VOORBEELDEN VAN EENVOUDIGE
RELATIEF-VORMEN

A. ONDERWERP-RELATIEVEN

Stammen : **kend**, *gaan*, en : **én**, *zien*.

1. *Bevestigende bofiffo vandaag*

bonto ókenji, <i>de mensch die is weggegaan,</i>	bonto óndéni
banto bákenji, <i>de menschen die zijn weggegaan,</i>	banto bándéni
bonganga bókenji, <i>de dokter die is weggegaan,</i>	benganga bǒndéni
benganga bēkenji, <i>de dokters die zijn weggegaan,</i>	benganga bëndéni
engambí ékenji, <i>de grijsaard die is weggegaan,</i>	engambí éndéni
bingambí bíkenji, <i>de grijsaards die zijn weggegaan,</i>	bingambí bíndéni
likátsi likenji, <i>de krab die is weggegaan,</i>	likátsi líndéni
bakátsi bákenji, <i>de krabben die zijn weggegaan,</i>	bakátsi bándéni
yánana íkenji, <i>het kindje dat is weggegaan,</i>	yánana índéni
tswánana tókenji, <i>de kindjes die zijn weggegaan,</i>	tswánana tǒndéni
lombe lókenji, <i>de leguaan die is weggegaan,</i>	lombe lǒndéni
njǒmbe íkenji, <i>de leguanen die zijn weggegaan,</i>	njǒmbe índéni
nkoi ékenji, <i>de luipaard die is weggegaan,</i>	nkoi éndéni
nkoi íkenji, <i>de luipaarden die zijn weggegaan,</i>	nkoi índéni
isé ékenji, <i>de vader die is weggegaan,</i>	isé éndéni
baisé bákenji, <i>de vaders die zijn weggegaan,</i>	baisé bándéni

2. Ontkennende bofiffo gisteren

bonto őtákindá (1), <i>de mensch die niet is weggegaan,</i>	bonto őténá
banto bătákindá, <i>de menschen die niet zijn weggegaan,</i>	banto băténá
bonganga bőtákindá, <i>de dokter die niet is weggegaan,</i>	bonganga bőténá
benganga bětákindá, <i>de dokters die niet zijn weggegaan,</i>	benganga běténá
engambí őtákindá, <i>de grijsaard die niet is weggegaan,</i>	engambí őténá
bingambí bītákindá, <i>de grijsaards die niet zijn weggegaan,</i>	bingambí bīténá
likátsi lítákindá, <i>de krab die niet is weggegaan,</i>	likátsi líténá
bakátsi bătákindá, <i>de krabben die niet zijn weggegaan,</i>	bakátsi băténá
yánana ítákindá, <i>het kindje dat niet is weggegaan,</i>	yánana íténá
tswánana tőtákindá, <i>de kindjes die niet zijn weggegaan,</i>	tswánana tőténá
loámbe lőtákindá, <i>de leguaan die niet is weggegaan,</i>	loámbe lőténá
mbámbe ítákindá, <i>de leguanen die niet zijn weggegaan,</i>	mbámbe íténá
nkoi őtákindá, <i>de luipaard die niet is weggegaan,</i>	nkoi őténá
nkoi ítákindá, <i>de luipaarden die niet zijn weggegaan,</i>	nkoi íténá
isé őtákindá, <i>de vader die niet is weggegaan,</i>	isé őténá
baisé bătákindá, <i>de vaders die niet zijn weggegaan,</i>	baisé băténá

B. VOORWERP-RELATIEVEN

Stammen : kaa, *geven*, en én, *zien*.

1. Praesens ontkennend

bómoto őfá bőna okaá, *de vrouw aan wie het kind niet geeft*
bámato báfá bőna okaá, *de vrouwen aan wie het kind niet geeft*
bolángala bőfá bőna okaá, *de jonge man aan wien het kind niet geeft*
belángala bėfá bőna okaá, *de jonge mannen aan wie het kind niet geeft*
engambí őfá bőna okaá, *de grijsaard aan wien het kind niet geeft*
bingambi bífá bőna okaá, *de grijsaards aan wie het kind niet geeft*
jasa lífá bőna okaá, *het kuikentje aan wie (dat) het kind niet geeft*
baasa báfá bőna okaá, *de kuikentjes aan wie (die) het kind niet geeft*
yůka ífá bőna okaá, *de mand die het kind niet geeft*
tůka tőfá bőna okaá, *de manden die het kind niet geeft*
losála lőfá bőna okaá, *de pluim die het kind niet geeft*

(1) Of : őtákindá, bőtákindá, őtákindá, enz.

nsála ífá bǒna okaá, *de pluimen die het kind niet geeft*
mbwá éfá bǒna okaá, *de hond waaraan (die) het kind niet geeft*
mbwá ífá bǒna okaá, *de honden waaraan (die) het kind niet geeft*
isé éfá bǒna okaá, *de vader aan wien het kind niet geeft*
baisé báfá bǒna okaá, *de vaders aan wie het kind niet geeft*

(Met persoonlijke voornaamwoorden en elisies) :

bǒmot' ófá' m'ókaá, *de vrouw aan wie ik niet geef*
bǎmat' áfá' m'ókaá, *de vrouwen aan wie ik niet geef*
bolángala' ófá w'ókaá, *de jonge man aan wien je niet geeft*
belángala' éfá w'ókaá, *de jonge mannen aan wie je niet geeft*
engambi éfá 'nd' ókaá, *de grijsaard aan wien hij niet geeft*
bingambi bífá'nd'ókaá, *de grijsaards aan wie hij niet geeft*
liótsí líf' ís' ókaá, *de familie aan wie wij niet geven*
baóts' áf' ís' ókaá, *de families aan wie wij niet geven*
yánana íf' íny' ókaá, *het kindje aan wie gij niet geeft*
tswánana tóf'íny' ókaá, *de kindjes aan wie wij niet geven*
losála lóf' íy' ókaá, *de pluim die zij niet geven*
nsála íf'íy'ókaá, *de pluimen die zij niet geven*
nsós' éfá 'm'ókaá, *de kip die ik niet geef*
nsósó ífá w'ókaá, *de kippen die je niet geeft*
is' ef' ís' ókaá, *de vader aan wien wij niet geven*
bais' áf' íy' ókaá, *de vaders aan wie zij niet geven*

(Stam : éñ, zien) :

bont' ófá'm wěne, *de mensch dien ik niet zie*
bolángala' ófá wě wěne, *de jonge man dien je niet ziet*
ekót' éfá 'ndé wěne, *de oude vrouw die hij niet ziet*
lisála líf' ísó wěne, *het veld dat wij niet zien*
yokó íf' ínyó wěne, *de maniok dien gij niet ziet*
lokásá lóf' íó wěne, *het blad dat zij niet zien*
nsé íf' íó wěne, *de visschen die zij niet zien*
nkól' éf' ínyó wěne, *de meester dien gij niet ziet*

2. Verleden ontkennend vandaag (voorbeeld van vervoegden vorm)

bonto óki'mí ntsénakí, *de mensch dien ik niet gezien heb*
bonto óki w'óténakí, *de mensch dien je niet gezien hebt*
bonto óki'nd'áténakí, *de mensch dien hij niet gezien heeft*

banto bák' ísó toténakí, *de menschen die wij niet gezien hebben*
banto bák' inyó loténakí, *de menschen die gij niet gezien hebt*
banto bák' íó baténakí, *de menschen die zij niet gezien hebben*

D. VOORBEELDEN VAN RELATIEVEN MET PERSOONS-INFIXEN

I. ONDERWERP-RELATIEF

(Medeklinkerstam) :

banto báfónsangélé jõi, *de menschen die me niets zeggen*
banto báfókosangélé jõi, *de menschen die je niets zeggen*
banto báfósangélé jõi, *de menschen die hem niets zeggen*
banto báfótosangélé jõi, *de menschen die ons niets zeggen*
banto báfólosangélé jõi, *de menschen die u niets zeggen*
banto báfásangélé jõi, *de menschen die hun niets zeggen*

(Klinkerstam) :

banto bătánjéna, *de menschen die me niet gezien hebben (bofífo van heden)*
banto bătákwěna, *de menschen die je niet gezien hebben*
banto bătówěna, *de menschen die hem niet gezien hebben*
banto bătátsěna, *de menschen die ons niet gezien hebben*
banto bătájwěna, *de menschen die u niet gezien hebben*
banto bătáéna, *de menschen die hen niet gezien hebben*

II. VOORWERP-RELATIEF

(Medeklinkerstam) :

yomba íkí bolakí onkaáká, *de zaak die de onderwijzer me gaf (gisteren)*
yomba íkí bolakí okokaáká, *de zaak die de onderwijzer je gaf (gisteren)*
yomba íkí bolakí wokaáká, *de zaak die de onderwijzer hem gaf (gisteren)*
tóma tókí bolakí otonkaáká, *de zaken die de onderwijzer ons gaf (gisteren)*
tóma tókí bolakí olokaáká, *de zaken die de onderwijzer u gaf (gisteren)*
tóma tókí bolakí wakaáká, *de zaken die de onderwijzer hun gaf (gisteren)*

(Klinkerstam) :

bolokó bőkí elombé onjúóláká, *de uiteenzetting die de rechter me gevraagd heeft (vandaag)*
bolokó bőkí elombé okwúóláká, *de uiteenzetting die de rechter je vroeg*
bolokó bőkí elombé owúóláká, *de uiteenzetting die de rechter hem vroeg*

belokó bëki bilombé otsüóláká, *de witeenzettingen die de rechters ons vroegen*

belokó bëki bilombé ojwüóláká, *de witeenzettingen die de rechters u vroegen*

belokó bëki bilombé waüóláká, *de witeenzettingen die de rechters hen vroegen*

E. OVERZICHT VAN DE RELATIEF-VORMEN

(alles in het meervoud der eerste klasse)

Tusschen haakjes staan de voorbeelden van den stam **én**, *zien*.

Elke vorm wordt gegeven telkens in onderwerp (O)- en voorwerp (V)-relatief.

1. Gewoon praesens bevestigend (**loyoóko**) :

O. **bána bätúmólá (bändéná) bingambí**, *de kinderen die de grijsaards beleedigen*

In dezen vorm zijn onderwerp- en voorwerp-relatief gelijk.

2. Praesens ontkennend :

O. **bána bǎfótúmólé (bǎféne) bingambí**, *de kinderen die de grijsaards niet beleedigen*

V. **bána bǎfá bingambí otúmólé (wǎne)** of : **ofótúmólé (oféne)**, *de kinderen die de grijsaards niet beleedigen*

3. Praesens op afstand (**lotútó**) :

O. **bána bǎótúmólé (bǎéne) bingambí**, *de kinderen die de grijsaards beleedigen*

V. **bána baá bingambí otúmólé (óéne)**

4. Verleden vorm (**losílo**), bevestigend, vandaag :

O. **bána bätúmolakí (bändénakí) bingambí**, *de kinderen die de grijsaard beleedigd hebben*

V. **bána bëki bingambí otúmóláká (wǎnáká)**

5. Verleden (**losílo**) bevestigend, gisteren :

O. **bána bätúmólákí (bändénákí) bingambí**, *de kinderen die de grijsaards beleedigden*

V. **bána bëkí bingambí otúmóláká (wǎnáká)**

6. Verleden (**losílo**) ontkennend, vandaag :

O. **bána bätátúmolakí (bäténakí) bingambí**, *de kinderen die de grijsaards niet beleedigd hebben*

V. **bána bëki bingambí ntaátúmolakí (ntabénakí)**

7. Verleden (losflo) ontkennend gisteren :
- O. *bāna bātátúmólákí (bāténákí) bingambí, de kinderen die de grijsaards niet beleedigden*
- V. *bāna bākí bingambí ntaátúmólákí (ntabénákí)*
8. Voltocid tegenwoordige vorm (bofifo) bevestigend heden :
- O. *bāna bātúmoli (bāndéni) bingambí, de kinderen die de grijsaards beleedigd hebben*
- V. *bāna bākí bingambí otúmólé ((wěne)*
9. bofifo bevestigend gisteren :
- O. *bāna bātúmólí (bāndéni) bingambí, idem*
- V. *bāna bākí bingambí otúmólé (wěne)*
10. bofifo vandaag ontkennend :
- O. *bāna bātátúmola (bāténa) bingambí, de kinderen die de grijsaards niet beleedigd hebben*
- V. *bāna bākí bingambí ntaátúmola (ntabéna)*
11. bofifo gisteren ontkennend :
- O. *bāna bātátúmólá (bāténá) bingambí, idem*
- V. *bāna bākí bingambí ntaátúmólá (baténá)*
12. Toekomende tijd (eyöyá) bevestigend :
- O. *bāna bāyötúmola (bāyéna) bingambí, de kinderen die de grijsaards zullen beleedigen*
- V. *bāna bāyă bingambí otúmola (óéna)*
13. Toekomende tijd ontkennend (eyöyá) :
- O. *bāna bāfótúmolaki (bāffénaki) bingambí, de kinderen die de grijsaards niet zullen beleedigen*
- V. *bāna bāfa bingambí ofótúmolaki (ofénaki)*
14. Nog-niet-vorm (lonkíno) :
- O. *bāna bātáfótúmola = bātátúmólé (bātáféna = bāténe) bingambí, de kinderen die de grijsaards nog niet hebben beleedigd*
- V. *bāna bātáfă bingambí otúmola (wéna), of :
bāna bātá bingambí o(tá)túmólé (oténe)*
15. Nog-niet-vorm, verleden :
- V. *bāna bākí bingambí batáfótúmola = batátúmólé (batáféna = baténe)
de kinderen die de grijsaard nog niet beleedigd hadden*

16. Voorwaardelijke vorm (*wejaka*) :

O. *bána bātátúmola (bătěna) bingambí, de kinderen die de grijsaards zouden beledigd hebben*

V. *bána bāta bingambí o(ta)túmola (otěna) = otátúmolaka (otěnaka)*

17. Statief praesens (de statief kan alleen als onderwerp-relatief voorkomen) :

bána bāétsí, de kinderen die te slapen liggen

18. Statief praesens ontkennend :

bána bāfoétsi, de kinderen die niet te slapen liggen

19. Statief verleden-vandaag, bevestigend :

bána bākoétsi, de kinderen die te slapen lagen

20. Idem, gisteren :

bána bākóétsi, de kinderen die te slapen lagen

21. Statief verleden-vandaag, ontkennend :

bána bātákoétsi, de kinderen die niet te slapen lagen

22. Idem, gisteren :

bána bātákóétsi, de kinderen die niet te slapen lagen

23. Voortdurings-statief, bevestigend :

bána bāyoétsi, de kinderen die te slapen liggen

24. Idem, ontkennend :

bána bāfoyoétsi, de kinderen die niet te slapen liggen

25. Voortdurings-*bofifo* :

O. *bána bātúmóláká (bānděnáká) bingambí, de kinderen die de grijsaards steeds beledigd hebben (en nog...)*

V. *bána baá bingambí otúmólé (oěne)*

26. Gewone habitualis :

O. *bána bāyótúmolaka (bāyěnáka) bingambí, de kinderen die de grijsaards gewoonlijk beledigen*

V. *bána bāya (baá) bingambí otúmolaka (óěnáka)*

27. Eigenschap-habitualis :

O. + V. *bána bātúmolaka (bānděnáka) bingambí, de kinderen die de vaste gewoonte hebben de grijsaards te beledigen*

28. Nooit-vorm :

O. *bána bātátúmóláká (bătěnáká) bingambí, de kinderen die de grijsaards nooit beledigen*

V. *bána baá bingambí otátúmóláká (otěnáká)*

29. Gewone habitualis, ontkennend a) :

O. **bāna bāfótúmóláké (bāfénáké) bingambí**, *de kinderen die de grijsaards
gewoonlijk niet beledigen*

V. **bāna bāfá bingambí otúmóláké (ǝénáké)**

30. Gewone habitualis, ontkennend b) :

O. **bāna bāfóyótúmólé (bāfóyǝéns) bingambí**.

WOORDENLIJST

Deze woordenlijst bevat een aantal woorden van dagelijksch gebruik.

De werkwoorden worden enkel door den stam aangegeven, waarachter echter een eind-a is gevoegd voor het gemak der uitspraak. Men lette op den euphonischen regel over het wegvallen der begin-b van vele werkwoorden, wanneer zij voorafgegaan is door een klinker. Verder eveneens op het invoegen van een l vóór klinkerstammen in enkele vormen.

De zelfstandige naamwoorden zijn aangegeven in het enkelvoud, behalve degene die steeds meervoudig gebruikt worden. Het cijfer achter het woord duidt de klasse aan, waartoe het behoort.

Bij verscheiden woorden is verwezen naar den tekst der spraakkunst, waar nadere uitleg is verstrekt over het gebruik of over de aan te wenden omschrijving om het Nederl. begrip uit te drukken in het lonkundó.

Onbetoonde klankgrepen moeten laag uitgesproken worden. Bij de werkwoorden is enkel de stam-klankgreep — indien noodig — voorzien van een toonteeken. De toon der overige klankgrepen hangt immers van den vorm af.

Afkortingen : tr. = transitief ; intr. = intransitief ; vnw. = voor-naamwoord ; mv. = meervoud ; nw. = naamwoord ; blz. verwijst naar de bladzijden van de spraakkunst.

Het streepje vóór woorden neemt de plaats van het prefix in. Bij sommige zelfstandige naamwoorden is het prefix van den stam gescheiden door een streepje.

A

aambeeld, loáka, 6	aandachtig zijn, -tsífyá
aambeí, bosómbá, 2	aandeel, líóndo, 4
aan, éle ; objectieve vorm	aandoen (kleed), -lóta
blz. 86 ; -a blz. 186 (VII).	aandringen, -káma, -kámanya
aanbieden, -lekyá ; aan iem.	aanduiden, -túma, -laka
-lekeja	aaneensluiten, -samana
aanbranden, -longola, -lika	aangaande, ndá liko á
aanbreken (dag), -kyé	aangetrouwde, bokiló, 1
aandacht, lotsifyá, 6	aanhaken, -kákya, intrans.
	-kákema
	aanklagen, -sóla, -loba

aankomen, -kita ; in huis, eta
aanlanden, -séma, tr. sémya
aanleggen, -séma
aanlegplaats, esémelo, 3
aanraden, -laka
aanreiken, -sambela, -lekeja
aansluiten (zich), -bamana
aanslibben, -konda
aansteken (vuur), -bambola
(ziekte), -sambeja
aanstonds, límpo, línko, líyo ;
aé yoóko
aanstoot, iakú, 4
aantreffen, -tána, -fomana la
aantrekken (kleed), -lóta
aanverwant, bokiló, 1
aanverwantschap, likiló, 4
aanwijzen, -túma, -laka
aap, nkéma, 7
aard, boótswá, 2
aarde, bamótsi, 4 ; lomótsi, 6
aarde (wereld), bokili, 2
aarzelen, -sásika
ach, óye
acht, moambi, bonâneí
achter, nd'áfeka ; nd'ókongo ;
mbúsa ; achter het huis,
bakusa, 4
achteraan, bokoto, 2
achterhoofd, mbúsotsá, 7 ;
lompoko, 6
achterlaten, -tsika, -sundola,
-somba
adem, mpóma, 7
ader, bosisá, 2
afbeelding, lotájá, 6
afbranden, -longola
afdekken, -búmba ; -kúka
afdrogen, -luola
afgaan, -neka nkwá, -úndola
afgelegen, ikengya, 4
afgelegen zijn, -kengama, -kengi
afgezonderd zijn, -ulama, -uli
afgunst, jüwa, 4
afhaken, -kákola
afhouden, -tsika, -ámbya
afkeer, lotóno, 6
afkoelen, -tsitsima
afkomst-dorp, bolá, 2, blz. 140
afkomstig van, bosí, 1, blz. 139
aflaten, -tsika, -ámbya, blz. 164
(2) ; tê, blz. 173
afloopen (wekker), -téfela, -lela
afnemen, -afola
afpakken, -fonola
afscheid nemen, -linga
afscheidsgroet, bolingako, 2
afsluiting, loáláká, lokombo, 6
afsnijden, -téna
afspraak, elaká, 3
afstand, itangó, 4
afvegen, -luola
afwenden (hoofd), -kéfa
afwisselen, -soanya, intr., -soana
afzijdig zijn, -kengama
afzonderen, -búja ; -uja ; zich
afzonderen, -búlama, -ulama
afzwakken, -teka
afzwakking, botékú, 2
ajuin, litungúlu, 4
al(le), -umá(ká), -nkumá(ká) ;
alle dagen, blz. 65
aldus, blz. 96
alleen, kika ; bokaika, 2 ; bole-
ngéli, 2
als, ngá, ng'óle
alsdan, akó yoóko, akó yeéko
alhoewel, nkúma ; lá
alle(n), -umá(ká), -nkumá(ká)
altaar, atálé, 3, lotálio, 6
altijd, bákábáká, sékô ; blz. 186
alvorens, -singi, blz. 150
ananas, inanási, 4 ; enkoróbé-
lá, 3
ander, -mó, -nkiná, blz. 89 ;
een of ander, -mó la -mó ;
de een de andere, -nyí... nyí
anders, eléngé émó, eléngé
énkiná
angst, bōma, 2
antwoorden, -amba, -kaola
appelsien, ilála, 4

appelsienboom, **bolála**, 2
 arend, **mpóngó**, 7
 arm, **lókó**, **lós**, 6
 armoede, **wéla**, **boóla**, 2
 avogadepeer, **iboká**, 4
 avond, **bokolo**, 2; **ikolo**, 4;
 's avonds, **l'okolo**

B

baar, **bokeo**, 2
 baard, **l-olé**, 6
 bad, **jóko**, 4
 (in stroom) **bolúwé**, 2
 (warm) **bompúlo**, 2
 badplaats, **eténéla éá njóka**,
jóko, 4
 baksteen, **elíki**, 3
 balk, **bokenda**, 2; **botóndo**, 2
 banaan, **linko**, **linkondo**, 4
 (rijpe), **ntelá**, 7
 bananenplanting, **mpokú**, 7
 baren, **-bóta**
 beamen, **-imeja**, **-imela**
 bebroeien, **-kutsa**, **-kukulala**
 bed, **ntangé**, **mbété**, **mbéto**, 7
 bedanken, **-sima**
 bederven, **-fita**, intr., **-fitana**
 bedoelen (ik bedoel), **kamba**,
 blz. 117 (III, 4)
 bedreiging, **wáno**, 2
 bedriegen, **-fomba**, **-kósa**
 bedrieger, **bofombi**, 1
 bedrog, **bofombo**, 2
 beek, **bokeli**, 2
 beekje, **ikeli**, 5; **isóló**, 4
 beeld, **ilíngi**, 4; **lotájá**, 6
 been, **wesé**, 2
 been (lidmaat), **lokolo**, 6
 beetje (een), **isó**, 5
 begin, **liango**, 4
 beginnen, **-banga**, **-manga**
 begraven, **-kunda**
 begraven worden, **-kundama**
 begraven zijn, **-kunji**
 begrijpen, **-kótola**

behalve, **ímólá**, **yengó**, **yengólá**
 behoorende tot, **bosí**, **boséká**, 1,
 blz. 139
 behouden, **-fonga**
 beide, blz. 74 (4)
 bek, **ekómbo**, 3
 bekend zijn, **-étana**
 bekennen, **-imeja**, **-tata**
 beker, **ekálá**, 3
 bekoren, **-memola**
 bekoring, **imemó**, 4, 5
 bel, **ngonga**, 7
 beleedigen, **-túmola**
 beleediging, **wamba**, 2
 belofte, **etángejelo**, 3; **ndakó**, 7
 beloven, **-tángeja**, **-lakeja**,
-lakela, **-lakola**
 bemiddeling, **bosambí**, 2;
bolanjwá, 2
 beminnelijkheid, **elangyá**, 3
 beminnen, **-langa**; niet bemin-
 nen, **-tóna**
 bemorsen, **-sófotanya**
 beneden, **nd'ansé**, **-ámema**,
-ámbya, blz. 137 (10)
 benedeneind, **ntsína**, 7
 bepaaldheid, **loswélé**, 6; **libá-**
ko, 4; **lobáko**, 6
 beproeven, **-meka**
 bereiden (eten), **-lámba**
 berispen, **-fengola**
 berisping, **lofengó**, 6
 beroemdheid, **lokúmo**, 6
 berooven, **-fonola**, **-funja**
 berouwen (zich), **-yakana**
 beschaafde, **bombotsi**, 1
 beschamen, **-lómola**
 beschermen, **-kákela**, **-kóka**
 besmettelijkheid, **isambéli**, 4
 betalen, **-fúta**, **-kaa nyongo**
 betalen (voor huwelijk), **-énga**
 betaling, **nyongo**, 7; **bofúto**, 2;
jéngi, 4
 beteekenis, **ndimbó**, 7
 beter, **omeka**, blz. 115 (7)
 betooveren, **-loka**

betoovering, **liloka**, 4
 betrekkelijk, **ndá liko á**, blz. 137
 (11)
 betrekkelijke vorm, blz. 102
 betwisten, **-swêla**
 betwisting, **loswêlo**, 6
 bevel, **lotómo**, 6
 bevelen, **-tóma**
 beven, **-lénga**
 bevrijden, **-túngola**
 bevrijder, **botúngoli**, 1
 bewaken, **-bija**, **-ésanya**
 bewaker, **wēsanyi**, 1
 bewaren, **-fonga**, **-bomba**
 bewaring, **lofongo**, 6
 beweeglijkheid, **bofúki**, 2
 bewegen, **-fúka**, **-fúkusa**, **-mú-
nga**; trans. **-fúkyá**, **-múngya**
 beweging, **efúkelo**, 3; **lofúko**, 6
 bewijzen (aan iem.), **-bóela**
 bezem, **lokómbó**, 6; **bonsaswá**, 2
 bezit, **liátsí**, 4
 bezitneming, **eátelo**, 3
 bezitten, **-báta**
 bezitter, **boátsi**, 1
 bezoeker, **bofaya**, 1
 bidden, **-bónnda**, **-bóndela**
 bidder, **boónji**, 1
 bier, **balako**, 4; **baáná**, 4
 bij (bie), **efóngó**, 3; **lonjwé**, 6
 bij, **ntútámá**; — **ěle**, **éka**,
 blz. 135 (2, 3), 137 (10)
 bijeen, **bambaa**; **basaa**
 bijeenkomen, **-tákana**
 bijgevolg, **mbôko**, blz. 117 (III, 2)
 bijl, **yándá**, 5; **liswá**, 4
 bijna, **ino**, blz. 168 (3); **-íma
mpssé**, blz. 169; **-tútama**,
 blz. 169; onmidd. toekomst,
 blz. 155 (1)
 bijnaam, **nkómbó**, blz. 156 (2)
 bijnaam geven **-tá (-té) nkómbó**
 bijten, **-bamba**; **-lómata**; **-lá-
mata**
 bijvoegen, **-kóbya**; **-afya**
 bijvoeglijk, **bokóbyá**, 2

bijvoegsel, **ikóbyá**, 4; **njafwá**, 7
 bijwoord, **bolongyá**, 2
 bijzen, **-léla**; tr. **-léja**; (op en
 neer), **-láleja**
 bijzonder, **wéngí... -umá**, blz. 74
 (2)
 binden, **-lémba**; vast-, **-bánda**
 binnen, **nd'átéi bá**; **nd'étéi éá**;
batéi, 4
 binnengaan (komen), **-otswa**
 binnendoen, **-otsweya**
 binnenste, **botéma**, 2
 bitterheid, **bololo**, 2
 blad, **lokásá**, 6
 blad van bolilo-palm, **nssésé**, 7
 blad van likali-palm, **lóléle**, 6
 blanke, **bondélé**, 2; **nténdélé**, 7;
yema, 4
 blazen, **-fufa**, **-fufola**; **-fefa**
 blein, **lifofa**, 4
 blijven, **-tsíkala**, **-tsíki**
 bliksem, **bokaili**, 2; **likakali**, 4
 bliksemen, **-kaliana**
 blinde, **botúbyaiso**, 1
 blind zijn, **-túbya baiso**
 bloed, **ilóngó**, **balóngó**, 4
 bloeden, **-ótala**
 bloedverwant, **eóto**, 2
 bloedverwantschap, **ilongo**, 4, 5;
isangano, 4
 bloem, **lobyá**, 6; **lonjúngó**, 6
 boek, **búku**, 7
 bok, **imbokó**, 4
 bol, **limuka**, 4
 boodschap, **bosisé**, 2
 boodschapper, **ekíma**, 3
 boog, **bongángo**, 2
 boom, **botámbá**, **boté**, 2
 boon, **ngóndé**, 7; **alíko**
 boor, **itúwo**, 4
 boot, **isúa**, **isúwa**, 4
 bord (school), **ibáyá**, 4; **etanda**, 3
 bord (schotel), **saáni**, 7
 boren, **-túwa**
 borst, **ntólo**, 7; — **liélé**, 4

bosch, **ngonda**, 7; **bokonda**, 2;
 tusschen 2 dorpen, **esanga** 3,
 botheid, **bontsilí**, 2
 bot zijn, **-tsila**
 boter, **bantaka**, 4
 bouwen, **-tóngá**
 boven, **baliko**, 4
 boven op, **nd'áliko bá**; **-afema**
 bovenhalen (uit water), **-inola**
 braken, **-jwé**
 branden, **-fsta**; **-longola**
 brandhout, **lokónyi**, 6; klein,
boséndú, 2
 breedte, **botando**, 2; **bonéne**, 2
 breekbaarheid, **bonkengá**, 2
 breien, **-tunga**
 breken, **-búna**; (glas, pot), **-bóla**,
 tr. **-bója**; afbreken, **-fafola**,
-mukola
 brengen, **-yêla**; wegbrengen,
-tómba, **-tsika**
 bretels, **bakambá**, 4; **bantombó**, 4
 breuk (lichaam), **wéké**, 2
 brief, **bonkándá** (**wá mpató**), 2
 brievenbesteller, **itómbenkándá**,
 4
 bril, **talatálá**, 7
 broeder (oudere), **botómóló**, 1;
málé (nâlé), 8; (jongere),
bokúné, 1; (van zuster),
nkâna, 8
 broek (korte), **kupé**, 7
 (lange), **pataló**, 7
 (meisjes-), **bulúku**, 7
 brok, **emúki**, 3
 bron, **etóko**, 3
 brood, **limpa**, 4; (van maniok),
engwélé, 3
 brug, **bolekí**, 2
 bruin, **lonkómbé**, **lonkóli**, 6
 buigen, **-únya**; (zich), **-únama**;
 voorover, **-sunama**, **-bósama**
 buik, **likundú**, 4; **mbóndo**, 7
 buikpijn, **esé nd'íkundú**, **esé**
nd'ótéma

buis, **bolófo**, 2
 buiten, **banja**, 4; **nd'ânja**,
 blz. 137 (11)
 buiten (gaan, komen); **-óla**
 buiten doen, **-ója**
 buitengewoon, **ekóla**, 3
 bukken, **-sunama**
 bundel, **ebólo**, **esómbo**, 3
 bus, **injanja**, 4

C

cacao, **kakáwa**, 7
 caoutchouc-liaan, **botófé**, 2
 caoutchouc-vrucht, **litófé**, 4
 centiem, **sentími**, 7; 5 c., **liyaks**, 4;
 10 c., **likótá**, 4; 20 c., **waka**, 2;
losakó, 6
 chimpansee, **ejá**, 3
 cylinder, **bompomoko**, 2

D

daar, blz. 51, 52
 daarbij, **mpé**, **lénkiná**, blz. 111
 (3,8)
 daarna, **mpá(ngá)**, **ká(ngá)**,
 blz. 83 (7), 155 (3); **wij'ákó**,
 blz. 112 (10)
 daarom, **la ntsín'ekó**, blz. 183
 dader, **bokeli**, 1; **nkeli**, 7;
 afleiding, blz. 15 (2), blz. 161
 (3)
 dag, **wíná**, 2; **loswó**, 6; **mbilé**,
 7; **jéfa**, 4; **bokolo**, 2;
 blz. 61 (1)
 dagen, **-kyé**
 dageraad, **likyêlo**, 4; **ekyêlo**, 3
 dak, **nsambá**, 7
 dakbedekking, **litélo**, 4
 dakkeper, **b-ókókó**, 2
 dal, **imómóku**, 4, 5
 dalen, **-kitela**
 dam, **nkongé**, 7; **losimba**, 6
 damp, **l-óé**, 6
 dan, blz. 184

danken, -sima
 dans, bobina, 2; isano, 4
 dansen, -bina
 danser, bobinyi, 1; mbinyi, 7
 darm, bosofó, 2
 dat, aanwijnz. vnv., blz. 44;
 voegwoord, te, mbo, wâte,
 blz. 150 (1)
 dauw, songi, 3
 deel, etényi, 3; etáte, 3; lióndo, 4
 deelen, -kafa, -kafola; aan iem.,
 -kafela
 deeling, likafo, 4
 definitief, botáko, 2
 deinzen, -ututa
 deken, bolangitsi, 2
 dekken, -kúka; -búmba; (dak),
 -téla; (nok), -kúka
 deksel, eúmbwá, 3; etéjwá, 3;
 litélo; 4
 delven, -tsima
 denken, -kana, -kakaja
 deugd, songyá, 3
 deur, ekuke, 3
 deuropening, wiso, 2
 deze, aanwijnz. vnv., blz. 44
 dichtbij, tute, bole
 dichtbijkomen, -tútama, -bóla-
 ma
 dichtbij zijn, -tútsi, -bóli, -úki
 dichtst bij, blz. 167
 die, aanwijnz. vnv., blz. 44
 dief, wiyi, 1
 diefstal, iyá, 3
 dienaar, bontamba, 1; boí, 8
 dienen, -kambela, -sáela
 dienen voor, -bonga
 diepte, bolindó, 2; in de diepte
 gaan, -linda
 dier, nyama, 7
 dierbaar, -langema (relatief);
 -á lolango, 6
 dij, efelo, 3
 dikte, bonéne, 2; esusá, 3;
 etété, 3
 dikwijls, weyoweyo

ding, jöi, 4
 Dinges, blz. 156 (1)
 dinsdag, besála befé
 dit, aanwijnz. vnv. blz. 44
 dobbelen, -usa jeké, 4
 dobbelsteen, jeké, 4
 doch, loló
 doek, itambála, 4
 doen, -kela
 doen doen, causatief, blz. 99
 dokter, bonganga, 2; inlandsehe,
 nkanga, 7
 domheid, bololé, 2; esenga, 3;
 bomelo, 2
 dompelen, -ina
 donder, ekungola, 3
 donderdag, besála bénei
 donderen, -kungola
 donkerheid (kleur), wilo, 2; tu
 donkerste, wllima, 2; tu
 dood, iwá, 4; ibwá, 4
 doode, bowéi, 1
 dooden, -boma
 doode, boomi, 1; momí, 7
 doodslag, liomí, 4
 doof zijn, -kínda batóí; kí
 doopen, -ina
 door, la, blz. 136
 doorboren, -túwa
 doordringend, ngém
 doorn, liéké, 4; liténdé, 4
 doorsnijden, -téna
 doos, nkófo, 7; (metalen),
 injanja, 4
 dooven, -fofya; intr. fofa; fofú
 dorp, esé, 3; bobila, 2; (ge-
 boorte-), bolá, 2, blz. 140;
 (tijdelijk), nganda, 7; (ver-
 laten), eláli, 3
 dorst, mpósá éy'ási, 7
 draad, lofekwá, 6; b-öngi, 2;
 (metaal), bolongó, 2; bo-
 nkóka, 2
 draaien, elengola; intr., -elengwa
 dragen, -tómbo; (over schou-
 der), -sátela

drager, **botómbi**, 1
 drank, **ikémò**, 4
 dreigen, **-ána**; (onweer), **mbúla**
 -flola
 drie, **-sáto**
 drift, **bompósá**, 2
 drinken, **-mela**, **-mina**
 drinkbeker, **ekálá**, 3
 drinker, **bómeli**, 1
 drinkwater, **bási bá mmámela**
 droefheid, **lakeséli**, 3
 droef zijn, **-kesela**
 drogen, **-kása**; trans. **-káseya**
 dronken zijn, **-lángwa balako**
 droog, **kású**
 droom, **lilóto**, 4
 droomen, **-lóta**
 droomerij, **elendélá**, 3
 druk in de weer zijn, **-tâtena**,
 -fefengana
 drukken, **-fika**; **-mása**
 druppel, **litangá**, 4
 druppelen, **-tanga**
 dubbel, **imbámbé**, 4
 duidelijk, **fombô**
 duif, **embengá**, 3
 duim, **bosai w'óme**, 2
 duisternis, **wilima**, 2
 duivel, **bolóki**, 1
 duizend, **nkóto**, 7
 duizendpooter, **nkotó**, 7; **loko-**
 tó, 6
 dun, **feléfelé**; **isali**, 5
 duren, **-monga**, **-téma**
 dus, **seki**, **mbôko**, blz. 117
 dwaas, **bomelo**, 2
 dwaas kijken, **elendélá**, 3
 dwalen, **-únga**, **-búnga**
 dwars zijn, **-ékama**, **-kékama**
 dwarsheid, **wékesano**, 2
 dwerg, **ekélé**, 3
 dwerg blijven, **-kéla**

E

echt, **móngó**, blz. 74 (2), 186

echter, **ndé**, **loló**
 echtgenoot, **bóme**, 1
 echtgenootte, **wáli**, 1
 eed, **ndaí**, 7; **-téna**; blz. 180
 één, **-mó**, **-môkó**, **-mô(n)koló**;
 blz. 55, 56 (2)
 een (de... de andere), **-nyí... nyí**
 eend, **iswěswě**, 4
 eenig, **etoi**, 3
 eenig kind, **likíndá**, 4
 eens (onbepaalde tijd), **lingá**,
 blz. 168 (2); (ereis), **felé**
 eenzaamheid, **bolengéli**, 2
 eerbied, **imemyá**
 eeren, **-memya**; (met onder-
 danigheid en liefde), **-fika**
 eergisteren, **liffé**
 eerste, **josó**, 4; **ntóndó**, 7;
 bokálá, 2; blz. 61, 167;
 (voor de eerste maal), **kiló**
 eerstgeborene, **nsómí**, 7
 eertijds, **kalakala**, **kolokolo**
 eetwaren, **tóma tswá ndélé**
 eeuwig, **sékô**
 effenen, **-lala**
 ei, **bokelé**, 2
 eigen, **móngó**, blz. 69 (7)
 eigenaar, **bomóngó**, 1, blz. 139
 eigenschap, **limóngó**, 4
 eiland, **ekóle**, 3
 eind, **nsúko**, 7; **ntúndu**, 7;
 esúké, 3
 eindigen, **-síja**, **-síleja**; **-súkela**
 elders, blz. 166
 elektriciteit, **bongai**, 2; **lotiliki**, 6
 elk, **wêngí**, **ótswá**, blz. 73
 elk(een), blz. 89
 elkander, blz. 101; bij elkander
 zijn, **-singingala**, **-singitana**;
 -bamba
 ellende, **ělo**, 3
 emmer, **katíni**, 7
 en, **la**, **ko(ko)ko**; **mpé**; blz. 110
 engel, **àngélú**, 3
 engheid, **nkaká**, 7
 enkel, **likésé**, 4

enkel (voornaamw.), -mǎ, blz. 89
 enkelvoud, bokaika, 2
 er, ekó
 erfenis, lisangó, 4
 ergens, blz. 166
 ergeren, -kúnjweya iakú, 4
 ergeren (zich), -kúnjwa iakú
 ergernis, iakú, 4
 erkennen, -longoja; niet erken-
 nen, -tándola
 erven, -sangola
 eten, -lé; gegeten worden, -lêma;
 te eten geven, -lêya
 etter, tswiná, 5
 Europa, Mpótó, 7
 evenals, blz. 108, 151
 even(ereis), felé
 eveneens, ng'ókó; ô lá
 ezel, mpúnda, 7

F

fabel, bokóló, 2
 fabriek, talié, 7
 familie, ilongo, 4, 5; liótsí, 4
 feest, nteke, 7; fétu, 7; pésu, 7
 fiets, bosingelétsi, 2
 fijnheid, isali, 5; (smaak), jsté, 4
 flauwheid, boléló, 2
 flesch, bolangi, 2; bolónða, 2
 flinke jonge man, bolángala, 2
 flinke jonge vrouw, lifokú, 4
 fluister, impwempwe, 4, 5
 fluit, lofonge, 6; losé(b)a, 6
 fluiten, -úla
 fluiten, wúli, 1
 foor, mbatabísi, 7
 foppen, -kósongana, -lénga
 fout, bo(b)únga, 2
 frank, falánga, 7; (halve),
 mé(n)yá, 7; (vijf), mpáta, 7
 fuik, boléka; 2

G

gaan, -tswá; -kenda; -nanga;

(doen gaan), -nangya, -kenja;
 (met borst omhoog), -kalema,
 -lángaana; (naar het bosch),
 -lindela; (op zij), -búlama; (op
 zijweg), -sta
 gaar worden, -yé
 gaarne hebben, -síma, -langa
 gal, nsóongu, nsóongi, 7
 gang, lokendo, 6; (doorgang),
 bompwélá, 2
 garen, búsu, 7
 garnaal, bofalí, 2
 gat, lilusú, 4
 gauwte, ikáo, 4
 gave, nganji, 7
 gaviaal, nkondé, 7
 gebed, loóndo, 6
 gebeuren, -iela
 gebieden, -tóma; -sísela
 gebod, lotómo, 6; bosísé, 2
 gebonden worden, -túngama
 geboorte, eótswelo, 3
 geboren worden, -bótswa
 gebrek, mbomba, 7; (tekort),
 wélá, 2; groot, wéléla, 2
 gebrek lijden, -éla, -élela, -éle-
 ngana
 gedaan maken, -sija, -sileja
 gedacht, lokanyí, 6; bokakali, 2
 gedierte, bonyanyama, 2
 gedijen, -bonga; -ménga
 gedrag, bokisánsé, 2
 geel, bosáká, 2
 geen, nkó, blz. 73
 geest, elimá, 3; v. overledene,
 bokáli, 2
 geeuw, wásáse, 2
 geeuwen, -ása wásáse
 geheel, bonkúndu, 2
 gehechtheid, boákako, 2
 geheim, wísísá, 2; ekundé, 3;
 mpala, 7; lokúko, 6; nkúko, 7
 gehuwde, bolongányi, 2
 geit, ntaa, 7
 gejammer, botataano, 2
 gelaat, elongi, 3

} x bosina : bebodjori
 -lik : flou & d. mensur -> be'ého

gelach, *tola*, 5
 geld, *likonja*, 4; *bakótá*, 4;
 baúmbá, 4; *falánga*, 7
 geldwaarden, blz. 63
 gelegenheid, *efosá*, 3; *esase-*
 mbyelo, 3; afleiding op *elo*,
 blz. 24
 gelijk, *fió*
 gelijk hebben, *-lóngá*
 gelijk geven, *-lóngya*
 gelijk maken, *-eja*; zie *effenen*
 gelijk zijn, *-elama*
 gelijken op, *-kolana la*; blz. 116
 (10), 137
 gelijkenis, *ekojá*, 3
 geloof, *njiméjá*, 7
 geloofsleerling, *boónji*, 1; *boki-*
 mi, 1
 gelooven, *-imeja*
 geloovige, *wimeji*, 1
 geluk, *ssengo*, 3
 gelukken, *-bonga*
 geluid, *lofoso*, 6
 gemakkelijk, ontkenning van
 moeilijk
 gene, *-nyí*, blz. 44
 geneesmiddel, *boté*, 2; *ntutsá*, 7;
 bonganga, 2
 genegenheid, *lióta*, 4
 genezen, *-bíka*; (wonde), *-yé*
 genoeg, *kokilí*; *koa*
 genoeg zijn, *-koka*
 genster, *losáse*, 6
 geschenk, *lionja*, 4; *nganji*, 7;
 bolingako, 2; gezonden,
 mpató, 7
 geschiedenis, *bosakó*, 2
 geschikt zijn, *-bonga*
 geschil, *likambo*, 4
 geschrift, *lokotsí*, 6; *boolí*, 2
 gesjirp, *fwifwi*
 gesp, *lingengé*, 4
 getal, *boanjí*, 2
 getuige, *ndonga*, 7; (oog-),
 mpénaki, 7; (oor-), *mpókaki*, 7
 geur, *nsolo*, 7

gevaar, *mpesé*, 7
 gevangene, *jwángá*, 6
 gevangenis, *bolóko*, 2
 gevangen worden, *-túngama*
 gevangen zetten, *-túngya*
 gevangen zijn, *-túngi*
 gevecht, *etumba*, 3
 gevel (voor-, achter-), *bokéélé*, 2
 (zij-), *elongi*, 3
 geven, *-kaa*, blz. 38; (de hand),
 -sambela
 gevoel, *ókelo*, 3
 gevoelen (pijn), *-óka*
 gevoelen voor, *-ókela*
 geweest, *lilelo*, 4
 geweer, *bondóki*, 2; *mbáo*, 7
 geweldig, *ekóla*, 3; *óma*, 1;
 -kaka; blz. 120
 gewoonte, *jékela*, 4
 gewoontevormen, blz. 81 en
 145; afleid, *ela*, blz. 162 (6)
 gezag, *mpifo*, 7
 gezang, *njémbo*, 7
 gezelschap, *boningá*, 1
 gezeten zijn (vogel), *-kotama*
 gezondheid, *ekémo*, 3; *lokémbu*, 6
 gezond zijn, *-kéma*
 gezwel, *wéké*, 2; *efifá*, 3
 gierigheid, *lonkótó*, 6; *lo-*
 nkéngi, 6
 gieten, *-fiteja*, *-ítela*
 gij (enkelv. je), *wé*
 gij (mv.), *ínyó*
 gisteren, *lobí*
 glad, *séisí*
 glans, *bongei*, 2
 glas, *talatálá*, 7; *bolangi*, 2
 glas (beker), *ekálá*, 3
 glibberig, *séli*
 glibberig zijn, *-séla*
 glibberigheid, *bosélí*, 2
 glijden, *-telemwa*
 God, *Njakomba*, *Mbombiándá*, 7
 goed (voor goed), *botáko*, 2
 goedhartigheid, *boya(a)*, 2
 goedhartig zijn, *-ya(a)*

goedheid, **bólótsi**, 2
 golf (inham), **bósóki**, 2
 golf (baar), **bokeo**, 2
 gonzen, **nyé**; -**ínga**
 goud, **wólo**, 2
 graag hebben, -**síma**
 graat, **lokangu**, 6
 gracht, **wáó**, 2
 graf, **boómba**, 2
 grafdelver, **itsímangélo**, 4
 gras, **boyau**, 2
 grasplein, **esóbé**, 3
 graven, -**tsíma**
 grijpen, -**kumba**, -**buta**
 grens, **bolelo**, 2
 griffel, **túsi**, 7
 grijs, **teó**; **kokoko**
 grilligheid, **elangéla**, 3
 groei, **lisékwa**, 4
 groeien, -**sekwa**
 groen, **lonkásá**, 6; **longánju**, 6
 groente, **ndunda**, 7; **emukéla**, 3
 groep, **boloi**, 2
 groet, **mbékó**, 6; **bosambelo**, 2;
 boseso, 2; **bolingako**, 2,
 blz. 182
 groeten, -**békola**; -**sambela**;
 -**sesa**; -**linga**
 grond, **loóko**, 6
 in den grond zetten, -**lubyá**
 uit den grond trekken, -**luola**
 grondslag, **ntsína**, 7; **litsína**, 4
 grootheid, **bonéne**, 2; **esusá**, 3;
 zie vergrootwoorden, blz. 160
 grootouder, **nkóko**, 8
 grot, **lokukú**, 6
 gulzigheid, **ilunjí**, 4; **bolélo**, 2

H

haak, **ikófo**, 4
 haan, **nsósó éá jwende**, 7
 haar, **lonkunja**, 6; **wosá**, 2
 haar (hoofd), **libwó**, 4
 haar opdoen, -**tóngá babwó**, 4
 haar (enkv.), -**kándé**, -**káé**

haar (mv.), -**kíó**
 haard, **iótó**, 4
 haard aanleggen, -**bamba iótó**
 haast, **ikáo**, 4; **lokámo**, 6;
 l-ómo, 6
 haasten (zich), -**káola**; -**káma**
 haat, **jwino**, 6
 hagedis, **boselê(nkéta)**, 2
 hagel, **mboko**, 7
 hagelen, -**jwé mboko**
 hak, **l-óngo**, 6
 haken, -**kófama**; -**kákema**
 haken (trans.), -**kofya**; -**kákya**
 hakken, -**téna**
 halen, -**kola**; (voor iem.), -**koela**;
 (iemand), -**koola**
 hals, **nkingó**, 7
 halve frank, **méyá**, **ményá**, 7
 hand, **likata**, 4
 handdoek (uit schors), **botúwá**, 2
 hand geven, -**sambela**; in de han-
 den klappen, -**kúnda esáka**, 3
 handel, **bombóngo**, 2; **bolúká**, 2
 handel drijven, -**lúka bombóngo**
 handelaar, **engomísi**, 2
 handeling, blz. 57 (4), 161 (4)
 handelwijze, **eléngé**, 3; **loléngé**, 6
 handgeklap, **esáka**, 3
 handvat, **bokíswá**, 2
 hangar, **ingómba**, 4; **esamba**, 3
 hangen; -**fanema**; tr. -**fanya**
 hangen tegen aan, -**sengama**;
 tr. -**sengya**
 haperen, -**kófama**; tr. -**kofya**;
 -**kofasana**; tr. **kofasanya**
 hard, **la bóló**
 hardheid, **bóló**, 2
 hardhoorigheid, **etóitoi**, 3; **bo-**
 mpokotói, 2
 hardnekkig zijn, -**tsilingana**
 hardnekkigheid, **botsilingano**, 2
 hardvochtig zijn, -**onjwa**
 hardvochtigheid, **b-ónjwa**, 2
 harem, **ndóngó**, 7
 hark, **inkanya**, 4
 hart, **bolóko**, 2; **botéma**, 2 (fig.)

haten, -ina
 hater, winyi, 1
 haven, ióngo, 4
 hebben, -le la ; -báta
 hebzucht, ekákélá, 3 ; lofefé, 6
 hecht, boala, 2
 hechten, -báka ; -bákakaja
 heel, -umá ; blz. 74 (2)
 heengaan, -ímana
 heiligheid, boyéngwá, 2
 hel, lifelu, 4
 helder, fu, fe ; (water), kángelale,
 tsoo
 helder worden, -fuola, -ómbola
 helft, bokala, 2
 hellen, -selama ; (op zij),
 embama ; tr. -seja ; -embya
 helling, nkitsingongo, 7
 helpen, -kambya ; -kámbola ;
 -lékola ; (uit gebrek), -éola
 hem, endé
 hemd, simisi, 7
 hemel, loóla, 5
 Hemelvaart, Ebundelo, 3
 Hemelvaart O.L.V., Ebunjelo, 3
 hengel, ilófa, 4
 hengelen, -lófa
 hennep, bángi, 7
 herfst, boje, 2
 herhalen, -konga, -uta, blz. 162 ;
 -utela
 herinneren, -ofweya ; (zich)-ofwa
 herinnering, jofwá, 4
 herstellen, -ósola ; -sombola
 heup, lokondó, 6
 heuvel, ngongo, 7
 hiel, limutu, 4 ; litsínji, 4
 hier, ané, aé, éndo(ko), blz. 51
 hij, endé, eé, ándé
 hijgen, -lómotana ; mpóma, 7
 hik, iséséku, 4
 hinken, -tenguma, zelfst. nw.
 botengú, 2
 hoe, ngámó ; mó ; te mó
 hoed, isukú, 4
 hoef, losángá, 6 ; lisémbé, 4
 hoek, ikóno, 4
 hoest, lokosú, 6
 hoesten, -kosula
 hoeveel, -ngá, blz. 73
 hoeveelheid, bekoka l'ekoka
 hoewel, nkúma, lá, blz. 116
 hok, elóngó, 3
 hol, lokukú, 6 ; ntóka, 7
 hond, mbwá, 7
 honderd, bonkámá, 2
 honger, njala 7 ; naar vleesch-
 spijzen, jwilo, 6
 honig, bantóngu, 2
 honigraat, mpáko, 7
 hoofd, batsá, 2
 hoofddekseel, likúka, 4
 hoofdkussen, bonkli, 2
 hoofd(man), bonkonji, 1
 hoog, sangaa ; léngelenge
 hoog zijn, -sángema, -sángana ;
 -sángangala
 hoogland, bokili, 2
 hoogmoed, iféngoyá, 4
 hoogte, lisángé, 4
 hoogwater, mpela, 7
 hoop, bosóko, bofiko, 2
 hoop, ndendéjá, 7, lolendejo, 6
 hooren, -óka ; -lánga
 hoorder, wóki, 1
 hoorn, liséké, 4 ; bokoló, 2
 hoorn om te blazen, ilóla, 4
 hoornen, loséké, 6
 hoozen, -éla
 houden, -kita
 hout, bobáyá, 2 ; zie brandhout
 houtlarve, lófóse, 6
 houtskool, jála, 4
 huid, lofoso, 6
 huis, ilómba, 4, 5 ; botúmba, 2
 huisdier, ebwa, 3
 hulp, nkámbo, 7 ; ndékó, 7 ;
 esájelo, 3
 hulpgeroep, nkímo, 7 ; om hulp
 roepen, -úla nkímo
 hun, -kís
 hurken, -sanjama ; bosonjo, 2

hut, **eselé**, 3
huwelijk, **liála**, 4; kerkelijk,
bolongányi, 2; -betaling :
jéngí, 4; **bosóngo**, 2
ten huwelijk nemen, -**kumbola**;
ten huwelijk genomen wor-
den, -**kumbwa**
huwen, -**bála**

I

ieder, **wéngí**, **ótswá**
ijver, **botsína**, 2
ijverig zijn, -**tsíniana**
ijzer, **loolo**, 6
ijzeren tuig, **efeko**, 3
ik, **emí**, **emí**
immers, **kamba(ka)**, blz. 117
(III, 3)
in, **ndá**; -**otswa**
inbezitneming, **eátelo**, 3
inboorling, **bosí**, 1, blz. 139
inderdaad, **ng'ókó**; **ng'óso(ko)**;
ndá tsí; **nsónsóló**; blz. 169
indien, **ngá**; **áyáká**; **wénáká**;
blz. 129
ingevallen oog(en), **bentoke**, 2
inkt, **into**, 3, **bási b'ónkándá**, 4
innemen, -**mela**
inpakken, -**koma**
inschepen, -**kondela**
insekt, **iwawa**, 4, 5
instappen, -**kondela**
intreden, -**motswa**
inwikkelen, -**bomba**
inzwelgen, -**mela**
ivoor, **b-onjo**, 2

J

ja, **ε**, **i**, **o**, met of zonder **ndé**; **m**
jaar, **mbúla**; 7; **bowá l'oje**
jaargetijde, **eleko**, 3
jacht, **boenga**; 2; **mpao**, 7;
bokila, 2; **litá**, 4

jagen, -**benga**
jager, **boengi**, 1, **mbengi**, 7
jaloerschheid, **júwa**, 4
jammeren, -**tataana**
jamswortel, **momá**, 7
jas, **kasáka**, 7
jeugd, **boléngé**, 2
jeuk, **bokosa**, 2
jong, **lontei**, 6; **b-ónólu**, 1;
elengé, 3; **mpou**, 7; **ebósá**, 3;
van vogel, **jasa**, 4
jonge man, **bolángala**, 2
jonge vrouw, **lifokú**, 4
jongmensch, **b-ónólu**, 1
juist zijn, -**longama**; -**sóngotana**

K

kaak, **boángá**, 2
kaakbeen, **loángá**, 6
kaal, **kólóngó**
kaal zijn, -**kólóngwa**
kaal scheren, -**koola**
kaalhoofd, **imenga**, 4
kaars, **busí**, 7; **bobyá**, 2
kader, **kándala**, 7
kakelen, -**kékela**
kakkerlak, **lofesú**, 6; **ikongo**, 4
kalebas, **ekútu**, 3
kalm, **sile**
kalm zijn, -**silama**; -**tsitsima**
kalmte, **bosilámá**, 2
kam, **isanóla**, 4; **mbánjó**, 7
kamer, **lonténá**, 6; (slaap-),
loulú, 6
kameraad, **boníngá**, 1; **boúwá**, 1
kameraadschap, **lonkenjwá**, 6;
iníngá, 4
kan, **mílika**, 7
kant, **wíli**, 2
kapot maken, -**fitá**; -**boma**
kapot slaan, -**bóla**
kappen, -**kota**; brandhout, -**búna**
kapstok, **bokáko**, 2
kasserol, **isasó**, 4

kast, lomoála, 6
 kat, ngoimpángá, púsu, 7
 (wilde), bomangá, 2
 kauwen, -tôma
 keel, bongóngó, 2
 keer, blz. 57, (4)
 keeren, -óm̄ba, kóm̄ba
 kennen, -éa; gekend zijn, -éana;
 bekend zijn, -étana; te kennen
 geven, -laka; leeren kennen,
 -ékya
 kerk, ilombe yá Njakomba
 kerkhof, ngélo, 7
 Kerstmis, Eótswelo, 3, Lobóta, 6
 keten, bonyóla, 2
 keuken, kúku, 7
 keus, esonányi, 3
 kies, ekékú, 3
 kieuw, ángású, 3
 kiezen, -sona
 kijken, -bala, -lenda
 kin, emeku, 3
 kind, bôna, 1
 kip, nsósó, nkókó, 7
 kist, sandúku, 7
 klacht, bosáá, 2
 klagen, -sáana
 klas, ekalási, 3
 klauw, lokólá, 6
 kleed, etóo, 3; bonkóto, 2
 kleeden, -lót̄sa; zich —, lóta
 kledingstuk, elót̄swá, 3
 klein, zie verkleinwoorden,
 blz. 34 (5)
 kleinheid, isísí, 5
 kleinkind, bonkáná, 1
 kleinkind-schap, linkáná, 4
 kleur, bokóo, 2
 klimmen, -bunda
 klok, ngonga, 7; elónjá, 3
 klop, kú
 knagen, -kéketa; -fyóta
 knecht, bóí, 8
 kneden, -nyoma
 knie, líóngó, 4
 knielbank, íbólóngó, 4
 knielen, -kus'aóngó; -kwé íbó-
 lóngó
 knoop, lilita, 4
 knoop (van kleed), ífúngo, 4
 koe, ngóm̄ba, 7
 koelen, -tsitsima
 koelte, ntsitsi, 7
 koer, loánjá, 6
 koffie, káwa, 7
 kogel, lisásé, 4
 kok, bolámbi, 1; kúku, 7
 kom, saáni, 7
 komen, -yá; — van, -íma
 komst, eyélo, 3; boyá, 2
 kool, jála, 4; (groente), sú, 7
 koopen, -sóm̄ba
 kooper, bosóm̄bi, 1
 koor, ilóngó, 4; baambi, 1
 koord, bokulu, 2
 koorts, efokélá, 3
 kopal, mbaka, 7; itswá, 4, 5
 kopal maken, -túla..., -bóka...
 koper, kongá, 8; geel, kóngó, 8;
 — en ring; jumbá, 4; kongá, 8
 koppelen, -onga
 koppig, loketó, 6; botendó, 2
 korf, itóngá, 4
 kort, nk'élingí, zie blz. 168, 169
 korthed, búwé, 2; yúwé, 5
 kort worden, -úwela
 koude, mpíó, 7; lompyó, 6
 kraai, wángánga, 2
 kraaien, -béka
 kraal (parel), liyaka, 4
 krabben, -kwáta
 kracht, nguyá, 7; bǒló, 2
 krak, kaa
 kreek, liéké, 4
 krijt, mpém̄bé, 7; songo, 3
 kring, jěngo, 4; jikya, 4
 kristen, bokelésu, 1
 krokodil, nkóli, 7; zie gaviaal
 kromming, likúm̄ba, 4; jendó, 4
 kronkel, lofúta, 6
 kronkelen, -lalinga
 kruik, bonkólu, 2

kruimel, lofumbú, 6
 kruin van hoofd, ntámbá, 7;
 — van boom, nsóngé, 7;
 botsá, 2; — van bosch,
 ndongítólí, 7
 kruis, ekulúsu, 3
 kuikentje, jasa, 4
 kunnen, -kusa, blz. 124
 kwaad zijn, -óka nkels, 7
 kweeken, -bóngola

L

laag, fucte; bansé
 laag zijn, -fika, -fikiana, -fiki-
 kala
 laag water, bowá, 2; túlí, 5;
 ngandá, 7
 laat (te), elongontúlola, 3
 laatste, bafeka, 4; mbúsa, 7,
 ntsindéjía, 7; esúko, 3,
 blz. 167
 laatst zijn, -tsindeja
 laatste oordeel, likamboj'ésúko, 4
 laatstgeborene, bakuka, 4
 lachen, -seka; (zot), essekéla
 ladder, etalango, 3; ngandó, 7
 lade, isengo, 4
 lak, lángi, 7; (brieven-), bo-
 laká, 2
 laken, bolekányi, 2
 lamp, boinda, 2
 land, bokili, 2; aan land gaan,
 -safwa; tr., -safola; van land
 steken, -sémola; intr., -sémwa
 lang zijn, -teela
 lang maken, -teeja
 lang duren, -monga, -tama
 langdurigheid, elingí, 3; efikí, 3
 (nog) lang niet, íno, blz. 168
 langs, lá; blz. 136 (5)
 langs iets af gaan, -séla
 langzaam, ikóke, 4; lokúto, 6
 lans, likóngá, 4
 lap, ebóló, 3
 last, bonganda, 2

laster, efatsí, 3
 lasteren, -fatsa
 lastig vallen, -tungya
 laten, -tsika; blz. 99; blz. 121 (2)
 lavement, wǎngólí, 2
 lavement zetten, -ángola
 lawaai, etongó, 3; lofoso, 6
 lawaai maken, -tongola
 leder, ekóto, 3; lokóto, 6
 ledig, foófoó
 leem, lomótsi, 6; íómba, 4
 leemen vloer, liómbo, 4
 leenen, -somba; uitleenen,
 -sombya
 leeraar, bolaki, 1
 leeren, -éka, -ékola
 leerling, wékoli, 1
 leggen, -ámbya; in de zon, -ánya
 lei, ikengé, 4
 leiden, -élya
 lenden, betsi, 2
 lengte, botálé, 2
 lepel, itóko, 4
 les, lilako, 4; lolakí, 6
 letter, létele, 7
 leugen, impulu, 4, 5
 leunen tegen, -ékama, tr. -ékya
 leunstoel, yéko, 4, 5,
 leven, -bika; het —, lobiko, 6
 lever, lofiko, 6
 lezen, -banda
 lezer, boanji, 1
 liaan, bokólí, 2; longólí, 6
 lichaam, byongé, 3; jongé, 4
 lichaamsdeel, elembo, 3
 licht, folé(lé); (niet zwaar),
 wasawasa
 lichten, -ká(b)ola; kábô
 lichtgeloovigheid, iméjimeja, 3
 lichtzinnigheid, loléso, 6
 lidmaat elama, 3
 lied, nsao, 7
 liefde, lolango, 6; nganji, 7
 liegen, -límba; -fomba impulu, 4
 liever, omeka, blz. 115 (7)
 liggen (op ...), -afema, -afi;

- (op grond), -ámema, -ámbi ;
 (gaan liggen), -bétama ; (op
 rug), -kalema, -kali
 ligstoel, ngwendé, 7
 lijden, -óka esfé, 3
 lijk, iláká, 4 ; bojwó, 2 ;
 eembe, 3
 lijn, bolembo, 2 ; bondambi, 2
 lijn, bōlongó, 2 ; in de lijn zijn,
 -longama
 likken, -ómbola ; -fela
 linkerzijde, ensó, 3
 lip, loeu, 6
 list, elángi, 3
 litteeken, sfofó, 3 ; éli, eféli, 3
 lof, losuyo, 6 ; godsdienstoeffe-
 ning, l-ófu, 6
 long, lifofó, 4
 loochenen, -ángana ; het —,
 jwángano, 6
 loopen, -úkumwa ; het —,
 loángu, 6
 loskopen, -sikola
 loslaten, -lisa
 losmaken, -lémbola, -túngola
 losprij, nsikó, 7
 lostornen, -sambola, -tóngola
 loswringen, -nokola
 loven, -suya ; blz. 31 (4)
 lucifer, fófólo, 7
 luiheid, bōmponye, 2
 luik, ekuke, 3
 luipaard, nkoi, 7
 luis, losili, 6
 luisteren, -ókoja ; -lángoja ; -kwá,
 blz. 173
- M
- maag, likundú, 4
 maagd, bokotó, 2
 maal, mbala, 7 ; blz. 57 (4) ;
 bokola, 2
 maan, nsóngé, 7 ; kwartier,
 bonjalí, 2 ; volle maan, li-
 ngumá, 4
 maand, wēli, 2 ; nsánjá, 7
 maandag, bamango, baango, 4
 maar, loló, ndé
 maat, jwejí, 6
 machine, isini, 4
 macht, mpambá, 7
 magazijn, bangasini, 4
 mager zijn, -onda
 magerheid, b-onjú
 mais, lisángu, 4
 maken, -ema
 maker, wemi, 1
 malschheid, b-ólu, 2
 man, jwende, 6
 mand, yúka, 5
 maneschijn, wēli, 2
 manier, eléngé, 3 ; loléngé, 6
 maniok, yokó, 5 ; isó, 4 ; loma-
 ta, 6
 maniokblad, lingánju, 4 ; li-
 ngúnjá, 4
 markt, ndombá, 7 ; esómbi, 3
 mat, itokó, 4, 5
 matigen, -eja
 matigheid, bonkomété, 2 ; jwe-
 léjí, 6
 matras, bantalá, 4
 medalje, bodái, 2 ; paláta, 7
 mede-echtgenoot, bokalé, 1
 medelijden, isei, 4, 5
 medelijden hebben, -óka isei
 meenen, -tánga
 meer, liéké, 4 ; bonyémé, 2
 meervoud, bofula, 2
 meester, nkóló, 8
 meisje, bōnólu ów'ómoto, 1
 melaatschheid, baéká, 4
 melden, -sisela
 melk, baéle, 4
 men, 3e pers. mv.
 mengen, -soanya ; gemengd zijn,
 -soana
 mengsel, esoányá, 3
 menigte, etú(kú)lúkú, 3 ; —
 zaken, linyénga, 4
 mensch, bonto, 1

menschheid, linto, 4; bont'ou-
 má
 mes, ifaká, 4; lokulá, 6
 mest, méసు, 7
 met, la
 meten, -eja, -eja
 metselen, -tónge
 metselaar, masó, 7
 middag, mbilé, midí, 7
 middel, bolenjwá, 2, blz. 161 (5)
 middelaar, mbótswá, 7
 middelmatig, jweléji, 7
 midden, ngimá, 7; bangimá, 4;
 nd'áts'á; éndatsí; é sambí;
 blz. 137 (11)
 mier, lifumba, 4; lofoná, 6
 mierenheuvel, bokonjí, 2
 miertje, ilálámbí, 4
 mij, emí, em
 mijn, -kám(í)
 mik, mbangó, 7
 miktak, etáka, efoké, 3
 milt, loemba, 6
 minuut, minúte, 7
 mis, mísa, 7
 mis zijn, -séketana, -séka
 misdaad, boséketano
 miserie, ikámba, 4; empenda, 3
 mishandelen, -nyókola
 mishandeling, bonyóko, 2
 miskennen, -tándola
 misschien, etámá, etámékó,
 mbalí, nténá, nkina, blz. 117
 (II, 3)
 missen, -séka
 missing, eséké, 3
 mist, lombonge, 6
 modder, benkende, 2
 modderpoel, entókú, 3
 moe zijn, -tuka, -teka
 moed, mpiko, 7
 moed scheppen, -sómba l-óma, 7
 moeder, nyangó, nyóngó, ngóya, 8
 moedersdorp, bonyangó, 2
 moeheid, lotukú, 6; bompélé, 2
 moeilijkheid, b-ólo, 2; nkaká, 7

moeras, lokalí, 6; jwasá, 6
 moeten, blz. 138 (III)
 mogelijk, = misschien
 mogelijk zijn, -bonga, blz. 124,
 153 (II, 1)
 mogen, blz. 153 (II), 154; niet
 mogen, blz. 85 (3), 154 (II, 3)
 molm, mbombó, 7
 mond, bomwa, 2
 mondbehoefte, nkótá, 7; ekaté,
 3; voor nganda; mbengo, 7
 moordenaar, boomi, 1
 mopperen, -memesana
 morgen, lóbi; nkésá, 7; 's mor-
 gens, la nkésá
 morsen, -sófa
 mug, lombémbélé, 6
 muggengaas, inyongéla, 4
 muggennet, bosikitéla, 2
 muis, impómpo, 5
 musch, esojá, 3
 muur, etutú, 3
 muziek, bosíki, 2

N

na, nd'áfeka, wij'á, blz. 137 (11)
 naaien, -samba
 naaktheid, botaká, 2; isélé, 4
 naam, lína, 4; blz. 156
 naam geven, -íla (kundola) lína
 naamgenoot, ndoí, 8
 naar, ndá, éle, blz. 134, 135; 86;
 -á, blz. 186
 naast, -tútama, -singitana;
 blz. 137
 naasté, boníngá, 1
 nabij zijn, -tútama, -bólama,
 nacht, botswó, 2
 nadenken, -sisimya
 naderen, -tútama, -bólama
 nadien, l'áfeka, nd'áfeka, wij'
 ákó, blz. 112, 137
 nadoen, -ókola
 nagel (van vinger), lokólá, 6
 nagel (spijker), losété, 6

najver, wúnano, 2
 najver (kwaadwillige), inkúnyá,
 4
 nalaten, -úfya, -késanya ; (bij
 overlijden), -tsíkela
 namelijk, wáte, wéte, wáe,
 blz. 112
 nat worden, -boka, -sota,
 natuur, boótswá, 2
 nauw, nkénké
 nauwheid, nkaká, 7
 navel, bontalú, 2
 navelstreng, lokóki, 6
 nazien, -éngela
 nederig zijn, -fikiana, -fikikala ;
 -mósana
 nederigheid, mósana, 7
 neef, bóna, 1 ; bónankáná, 1
 neen, nyónyö ; lakó ; nkó, ô nyê ;
 blz. 169
 neerbuigen, -sunama
 neerdalen, -kitela
 neerdrukken, -nyekya ; -mása
 neerlaten, -kiteja
 neerleggen, -ámbya ; -bétsa
 zich —, -bétama
 neerliggen, -ámema, -ámbi ; -bé-
 tama, -bétsi
 neerwerpen, -umba ; -únja
 neerzetten (zich), -kisa
 neerzitten, -kisi
 negen, iboá
 nemen, -kola ; má, blz. 173
 nergens, blz. 166
 nest, jumbu, 4
 net, bojángá, 2 ; botái, 2
 neus, jölo, 4
 neusbloeden, mpólolo, 7
 nier, bomangá, 2 ; bolóko wá
 wáli, 2
 niet, ontkenn. vorm ww. ; fô ;
 nyê ; mpâ(mpá)
 nieuw, -a yoóko ; -a'ölu
 nieuws, losango, 6
 niezen, -kasela ; lokasé, 6
 nijd, inkúnyá, 4

nijlpaard, nkufó, 7
 nijpen, -mása
 nijper, imása, 4
 noemen, -éta ; -tángá
 nog (eens) lénkiná ; -kongá,
 blz. 162
 nogmaals, lénkiná ; blz. 89, 112
 (8), 162
 nog niet, blz. 98, 168 (3)
 nok, bokongo, 2
 nood, wélá, 2 ; ölo, 3
 nooit, habit. negat. blz. 85 (3),
 148
 nu (aé = ané) yoóko = yeéko,
 blz. 65 ; ekek'éné
 nummer, imeló, 4

O

oever, bosélo, 2 ; esélo, 3
 of, nkína
 of... of, nkína... nkína ; lá... lá
 offer, mbeka, 7
 offeren, -lekya mbeka
 ofschoon, wambéné ; lá ; mpeka,
 blz. 116 (II)
 olie, baúta, 4 ; versche : bosáká, 2
 olie maken, -nyoma bosáká
 olienootje, ngúba, 7
 olifant, njöku, 7 ; ndambá, 7
 om, -a + noemvorm, blz. 48 (7)
 om (te), kelá ; infinit. blz. 122
 (3, 4)
 omdat, blz. 118 (3)
 omgekeerd, lobútungola, 6
 omgevallen boom, bokoka, 2
 omweg, ilíngo, 4
 omweg maken, -fengola
 omwegen maken, -lálínga
 omwerpen, -mónola ; -umba
 omwinden, -línga
 onbepaald, nkó loswélé ; nkó
 loáko (libáko)
 onbezonnen, afleid. blz. 160 (2),
 162 (6)
 onder, bansé, 4, nd'ánsé

ondergaan, -linda ; (zon), -fla
 onderhout kappen, -kota botsá, 2
 ondervragen, -lókotsa
 onderwerpen, -uja ; -tuka
 onderwijzen, -laka
 onderwijzer, bolaki, 1
 ongedurigheid, bofúki, 2
 ongehuwde, bonjema, 2
 onkruid, lilo, 4
 onmiddellijk, límpo
 ons, ísó ; -kísó
 ont-, blz. 98 (IV)
 ontbijten, -íka ífwa, 4 ; íka lofúlo,
 6
 ontblooten, -kúkola
 ontbreken, -kútswa
 ontdekken, -ísola, -kúkola
 ontevreden zijn, -kina
 ontevredenheid, lokino, 6
 ontglippen, -fúsumwa
 ontgraven, -kundola
 onthouden (zich), -kila
 onthouding, bokilo, 2
 ontmoeten (elkaar), -fomana,
 -kumana ; (iemand), -fomana
 la ; -kumana la
 ontmoeting, efoma, efomí, 3
 ontsluiten, -kombola
 ontsteken, -bambola
 ontvangen, -amba ; (kind), -fó-
 swa
 ontwortelen, -luola
 onvruchtbaar persoon, dier
 ekomba, 3
 onvruchtbaarheid, bokomba, 2 ;
 (grond), nkáke, 7
 onweer, mbúla, 7
 onweerswolk, líló, 4
 onwil, lotóno, 6
 oog, liso, 4
 oogscheel, lotókó, 6
 oogwimper, lokóngi, 6
 ook, lá
 oom, ísé ; (moeders-), nyangô-
 mpámé, nyangóbika, ngô-
 mpámé

oor, litóí, 4
 oordeel, likambo, 4 ; (lichtvaar-
 dig), boluka(ko), 2 ; (Gods-),
 mbondó (-msla), 7
 oorlog, etumba, 3 ; iaka, 4
 oosten, inyele, 4
 op, ndá, á ; nd'áliko ; -afema,
 -afi, -afya ; blz. 137 (10)
 opblazen, -tónja
 opgeblazen zijn, -tónnda, -tó-
 ndoana, -tónondala
 opdat, te, kelá ; subjonctief
 opdat niet, nyangó ; subj. negat.
 opdragen, -lekya
 opdrogen, -kása ; -kánga
 openen, -kombola ; -lifola ;
 (oogen), -lifola ; (mond, boek),
 -búmbola
 opening (deur), wiso, 2
 ophangen, -fanya ; intr., -fanema
 opheffen, -sángya, -sángola
 ophouden, -tsíka ; -ámbya
 opmaken (bed), -tanda
 opnemen, -ámbola
 opnieuw, lénkiná ; blz. 89, 112
 (8), 162
 opperhoofd, bonkonji, 1
 oprapen, -ámbola
 opsieren, -kómbya
 opstaan, -émala ; -bétswa ;
 -kyéla
 opvaren, -nana
 opvliegen, -fékwa ; tr. -fékola
 opvoeden, -bóngola
 opvolgen, -sulungana ; -kitana
 opwachten, -bónnda, -lamba
 opzet, jángo, 4 ; nkóo, 7
 oranjeappel, ilála, 4
 orde, lilongyá, 4
 in — zijn, -longama, -longi
 in — maken, -longya
 ordeloos, wéwe ; blz. 160 (2)
 ordenen, -longya
 otter, esófs, 3 ; botats, 2 ; liengé,
 4, lioko, 4
 oud, mpaka, 7 ; ekóta, 3

ouderling, engambí, 3
 ouders, is'á nyangó, 8
 oude vrouw, ekóta, 3
 over, wili wá, wj'á ; blz. 138 ;
 lá ; blz. 135 (5), 86 (II)
 overal, wili la wili ; bejé béumá
 overdag, la wáné
 overhellen, -selama ; -embama
 overledene, bowéi, 1 ; boila, 1
 overmorgen, lifé
 overnachten, iláko, 4
 overstappen, -fénda
 oversteken, -fénda
 overstroomen, -kúwa, -úwa
 overstrooming, lofémbé, 6
 overtreden (gebod), -feja
 overtreffen, -lekola, -leki ; -fenda ;
 blz. 113
 overtreffend, bonkômbóka, 1
 overvloed, linyenga, 4 ; bome-
 ngo, 2
 overvloedig zijn, -nyengstana ;
 -nyengemola ; -mengwa
 overwinnen, -lóngá ; -fínda

P

paadje, likilí, 4 ; voorloopig,
 nkánjo, 7
 paal, likonji, 4
 paar, mbamba, 7
 paard, mpúnda, 7
 pad, bompóté, 2 ; kokoko, 7
 paddestoel, bobwo, 2
 pak, intsingá, 4 ; bontsingá, 2 ;
 ióké, 4
 pak maken, -úta
 pakken, -kanda ; -kumba ; -buta
 palaber, -likambo, 4 ; beslechten,
 -samba
 palm, liyá, 4 ; lifeké, 4 ; likeké
 (likalí) 4 ; bolílo, 2
 palmerij, nkélé, 7
 palmlat, loasi, 6
 palmlatvlechtsel, lokala, 6
 palmnoot, lombá, 6

palmpit, loliká, 6
 palmplanting, nkélé, 7
 palmtak, jánga, 4
 palmtaksteel, wéle, 2
 pan, pána, 7
 papegaai, nkoso, 7
 papier, papála, 7 ; bonkándá, 2
 partijdigheid, ikondó, 4
 partijganger, boséká, 1, blz. 139
 pas, blz. 163 (1)
 Paschen, Pásika, 7
 passen, -bonga ; elama ; -só-
 ngana ; -sóngotana
 patat, ibengé, 4
 pater, mpelu, 7 ; fafá, 8
 paus, pápa, 8
 pen, pilími, 7 ; ikáongá, 5
 pennemes, bobúkano, 2
 peper, imbénga, 4
 persen, -áma
 pier, bosófi, 2 ; slijkpier ; bo-
 tsímo, 2 ; aaspier, lofambo, 6
 pijl, likulá, 4
 pijn, eefé, 3
 pijp, mbongo, 7 ; b-oma, 2 ;
 nkonango, 7 ; (van dier),
 ntóka, 7
 pit, longenga, 6
 plaat (van dak), injanja, 4
 plaats, eténélá, 3 ; bojé, 2, (vóór
 huis), loánjá, 6
 plaatsen, -fla
 plank, ibáyá, 4 ; etánda, 3
 plant, emejwáká, 3 ; ifunja, 4 ;
 (gekweekte), ónywáká, 3
 planten, -óna ; -lubya
 planter, wónyi, 1
 planting, blz. 160 (1)
 plas, lisáfá, 4
 plat, fataa ; lofélé, 6
 pleisteren, -lémola
 pletten, -minya ; -minyola
 plons, tsubú
 plots, sasímô ; sisili
 pluim, losálá, 6
 plukken, -nuka ; -muka

plunderen, -funja
 plundering, ifunjí, 4
 poeder, mbulumwaki, 7
 politie, pulúsi
 peot (van dier), lokolo, 6
 (van slachtdier), jëndé, 4
 (van meubel), bokéla, 2
 (om te planten), loóto, 6
 porselein, mbélé, 7
 pot, mpoké, 7
 potaarde, iómiba, 4
 potlood, l-šfi, 6
 praatje, lisoló, 4; (avond-),
 imeso, 4
 praatjes, bentels, 2
 pracht, jilangi, 4
 praten, -soola; -mesa
 prauw, wáto, 2
 priester, saséndo, 7
 prijs, wiko, 2
 proef, lomeko, 6
 proeven, -meká
 protestant, botswéji, 1
 pruts, etula, 3
 puist, lofóte, 6
 punt, nsóngé, 7; itangá, 4
 punt maken, -songola
 purgeermiddel, boté wá njú-
 ndólá
 put, lifoku, 4
 putten, -tókola; -tóka
 Pygmoïde, Botswá, 1; Bolúmbe, 1

R

raak schieten, -bóka já; ngenge
 raffia, lifeké, 4; -draad, lofé-
 kwá, 6
 raken, -fomwa
 rammel, ngéngé
 rand, bompémpé, 2; ikoto, 4;
 (van moeras), ekulú, 3
 rasp, bokóswá, 2
 rat, mpó, 7
 rauw, boyoyo, 2; bouku, 2

recht, tsí; lisémbí, 4
 recht maken, -sémbya, -sémbola
 recht zijn, -sémbama, -sémbi
 rechter, elombé, 3; elímo, 3,
 bosámbi, 1; nsámbi, 7
 rechterkant, elóme, 3
 recht op, kóngóele; pólole
 rechtvaardigheid, lisémbí, 4;
 bosémbya, 2
 reddén, -bíkyá
 rede, bolokó, 2
 redeloos, afleiding, zie blz. 160
 (2), 162 (6)
 reden, ntsína, 7; bokóo, 2;
 ewélá, 3; eloko, 3; etúmo, 3
 redetwisten, -íkya ekoli, 3
 reeds, -síla..., blz. 164 (3)
 regen, mbúla, 7
 regenen, mbúla -jwé
 reiger, l-ongo, 6
 reinheid, bofétó, 2
 reinigen, -fétola
 reis, lokéndo, 6
 reiziger, bokarji, 1
 rekbaar, seisei
 rekbaarheid, bonanyi, 2
 rekenen, -bétanya; -békétanya
 rekenkunde, betúya, 2
 rekken, -nana; (lang —), -teeja
 rem, ekanga, 3
 remmen, -súka; -kanga
 reuk, wómbela, 2
 reukwater, balása, 4
 rib, bokángu, 2
 richting, l-óko, 6; wíli, 2
 riek, engangwá, 3
 riem, bonséngé; 2; nkámba, 7;
 bombémbé, 2
 rij, bolongó, 2; in de rij gaan
 staan, -belemola
 rijkaard, bokulaka, 1, 2; bokuli,
 1; boátsi, 1
 rijkdom, liátsi, 4
 rijpen, -éla; -tuka; (van banaan),
 -tela; rijpe banaan, ntelá, 7
 rijst, l-šso, 6

ring, loffété, 6; koperen —,
 jumbá, 4; kongá, 8
 rivier, ntando, 7; njálé, 7
 roeien, -lúka
 roeier, bolúki, 1
 roeispaan, nkái, 7
 roem, lokúmo, 6
 roemen, -kúmya
 roep, loelá, 6
 roepen, -éta; -béla; -béleja; zie
 blz. 157 (5)
 roer, jendo, 4
 roest, mbaanga, 7
 rok, ifuta, 4; popó, 7
 rollen, -kilimwa; tr. -kilimola;
 -bilinga
 romp, bonkéké, 2
 rond, zie kring
 rondgaan, -kembola; -éteta
 rondheid, emuté, 3
 rondloeren, -kákéfa
 rondlopen, -éteta
 rood, ngóla, 7; longóla, 6
 rook, bolinga, 2
 rooken, -mela; ter bewaring, -ita
 rooker, bomali, 1; witsi, 1
 rookvisch (-vleesch), wito, 2
 rotheid, sfoñjú, 3
 rotten, -fonda
 rouw, boleó, 2; persoon in den
 rouw, boleí, 1
 rouwen, -lea
 rouwtijd, ileli, 4
 rouwzang, bolelí, 2
 rug, bokongo, 2; op zijn rug
 liggen, -kalema; isáñkalé, 5
 ruiken, -ómbela
 ruilen, -enja, -féngola
 ruiling, jenjá, 4; mpéngó, 7
 ruimte, efosá, 3; efoyá, 3; jole, 4
 rukwind, efúkélá, 3
 rumoer maken, -elemola
 rumoermaaker, yelemeya
 rups, botó, 2
 rust, jómo, 4
 rusten, -óma

S

samen, isangá; bambaa
 samendoen, -bamba
 samengaan, -bamana
 samenzijn, -ésana
 schaaf, likúlo, 4
 schaamte, nsónyi, 7
 schaap, mpaté, 7
 schaar, bokátsi, 2
 shade, lofito, 6
 shade doen, -fita
 schamen (zich), -óka nsónyi, 7
 schap, bolkó, 2
 schaven, -kúla
 scheede, eláko, 3; ekofá, 3
 scheef zijn, -téngama
 scheel (oog), lolenga, 6
 scheel (deksel), eúmbwá, 3
 scheen, bokósó, 2
 scheiden, -lena; tr. -lenya,
 -lenola
 schelden, -tóla
 scheldwoord, etóli, 3
 scheppen, (Fr. créer) -ánga
 schepper, wáñgi, 1
 schepsel, wáñgaka, 2
 scheren, -koola
 scherf, elengá, 3
 scherp, mpía, 7
 scherpen, -sia; -ángola; (punt),
 -songola
 scheur, bonkaka, 2
 scheuren, -áta; -átola; pass.,
 -átsa
 scheut, ntongi, 7; lisóngu, 4;
 (om te planten), loóto, 6
 schieten (pijl), -líka, -ónya;
 (geweer), -kúnda
 schijf, efalá, 3
 schil, lofoso, 6; botóola, 2
 schild, ngua, 7
 schild (van schildpad), efaso, 3
 schildpad, úlu, 3; nkúlu, 7;
 emboó, 3; enjenje, 3
 schoen, sapáta, 7; ekóto, 3

school, **ekalási**, 3; **sukúlu**, 7
 schoonheid, **litúká**, 4
 schorpioen, **yákoló**, 5
 schors, **lofoso**, 6
 schort, **lofeélé**, 6
 schotel, **saáni**, 7; **lokongo**, 6
 schouder, **lisóki**, 4
 schouderblad, **eau**, 3
 schouw, **bombonda**, 2
 schrepen, **-ála**
 schrijven, **-kóta**
 schrijver, **bokótsi**, 1
 schrik, **bófolu**, 2
 schub, **lofesé**, 6
 schudden, **-fúka**; tr. **-fúkya**
 schuimbel, **lofúlo**, 6
 schuin zijn, **-tángama**
 schuiven, **-súsa**, **-sókola**
 schuld, **eloko**, 3; (te betalen),
 mátá, 7; **nyongo**, 7; **bo-**
 mbále, 2
 schunnigheid, **botaano**, 2
 schurft, **lokósó**, 6
 sekonde, **sekónde**, 7
 sieren, **-kémbeja**
 Sinksen, **Etómelo**, 3
 slaaf, **bokwála**, **bontamba**, 1
 slaan, **-kúnda**; **-sákola**
 slaap, **ilo**, 4, 5
 slaapgelegenheid, **efosá éâ mbé-**
 támá; **eétamelo**
 slaapkamer, **loulú**, 6
 slang, **njwá**, 7
 slapen, **-imbwa**; **-onga** (gaan...)
 -otswa; (zich te — leggen),
 -bétama
 slavernij, **likwála**, 4; **jómbo**, 4
 slechtheid, **bobé**, 2
 slechts, **ô**; **ńk'**
 slapen, **-kúluta**; fig., **-nangya**
 sleutel, **ifungóla**, 4
 slijk, **benkende**, 2; (gemaakt —)
 isófi, 4
 slijm, **bólolu**, 2
 slikken, **-mela**, **kyó**
 slot, **ifungóla**, 4

sluiten, **-komba**; **-lifa**; (oogen),
 -lifa; **-kóma**; (mond, boek)
 -búmba
 slurf, **wembo**, 2
 sluwheid, **elángángálá**, 3
 smaak, **limekako**, 4
 smakelijkheid, **jeté**, 4
 smal, **mónyè**
 smal zijn, **-mónya**(ma)
 smalheid, **emónyé**, 3
 smeden, **-túla**
 smederij, **lotúlo**, 6
 smelten, **-senjwa**; tr., **-senjola**
 smeren, **-bisa**; **-kósa**; (met slijk)
 -bómmba
 smid, **botúli**, 1
 smis, **lotúlo**, 6
 snijden, **-téna**
 snuit, **jólo**, 4
 snuiten, **-émba njósa**, 6
 sommig(e), **-mǎ**, **-mótsí**; **-móí**;
 blz. 89
 soms, blz. 168 (2)
 spaander, **lofasó**, 6
 spannen (boog), **-ngánga**;
 (strop), **-léfa**
 sparen, **-soja**; **-endola**
 speeksel, **losónyi**, 6
 spel, **isano**, 4; **esai**, 3
 spelen, **-sana**; **-saa**
 sperwer, **nkómbé**, 7; **bokété**, 2
 spiegel, **ilendeya**, 4; **bontálá**, 2
 spin, **lifofa**, 4; **lisangafófé**, 4
 splijten, **-áta**; **-átola**
 splinter, **bososo**, 2
 spoor, **l-ina**, 4
 spotten, **-eta**; **-tsingama**
 spotternij, **weto**; **botsingámá**, 2
 spraak, **lo'áká**, 6
 spreekwoord, **bokóló**, 2; **lo-**
 mbóngó, 6
 spreken, **-téfela**
 sprenkelen, **-myangela**
 springen, **-támmba**
 spuwen, **-tónya**; **-tswá**; **-túfa**
 staaf, **ebendé**, 3

staan, -émala ; -émi ; (laten —),
 -tsíka ; (op zij), -búlama, búli
 staart, bongongo, 2 ; wēla, 2 ;
 (van geit), -esu, 3 ; (van visch),
 lofélé, 6 ; (van vogel), etatú, 3
 stam, bonkéké, 2
 stampen, -tóka ; túta
 stamper, botúté, 2
 stank, lútú, 6
 stap, likáá, 4
 steel, botémbé, 2 ; (hecht), boala,
 2
 steen, ekénjé, 3 ; lioko, 4
 steenzweer, l-íná, 4
 stek (planten), botémbé, 2
 stekel, bonjasu, 2 ; (van visch),
 wēka,
 stekelvarken, ikó, 3
 steken, -tóka
 steken in grond, -lubyá ; van
 land, -sémwa ; tr., -sémola
 stelen, -íya
 stelling, ntékáki, 7 ; etalango, 3
 stem, loláká, 6 ; bongóngó, 2
 ster, b-ótsi, 2
 stere (hout), litámbo, 4
 sterk zijn, -kéma
 sterken, -kémya
 sterkte, b-óló, 2
 sterven, -wá ; -bwá
 steunen, -súkuta
 steunpaal, bosúkútswá, 2
 steven, mbeló, 7
 stevig maken, -ikya
 stevig zijn, -íka(ma)
 stichten, -bondola
 stijf zijn, -kéta ; (pap), -móta
 stijgen, -úlela ; (uit de diepte),
 -safwa ; tr. -safola
 stikken, -ífa ; -kífa
 stil, wai ; kutsí ; silé
 stil zijn, -silama ; -kutama ;
 -kututala
 stoel, mbáta, 7
 stof (zand), b-utú, 2, wutú, 2
 stof (kleding), etóo, 3

stok, nganja, 7
 stoken, -tumba
 stompel, imúnúngwá, 4, 5
 stooten, -tsínja
 stop, njinjwá, 7 ; elifo, 3
 stoppen, -lifa
 storm, yéélé, 4, 5
 stotteraar, ikokoma, 4
 stotteren, -kokoma
 straat, bolóló, 2
 straf, esisoli, 3
 straffen, -sisoja ; pass., -siswa
 stranden, -kolama ; tr., -koja
 streep, boklí, 2 ; bololí, 2 ;
 overlangsche, bongoló, 2
 strengheid, b-óló, 2 ; jále, 4
 strijken, -ngóma ; cfr. smeren
 strijkijzer, félu, 7
 stronk, efekele, 3
 stronkje, esóngó, 3
 stroom, ntando, 7 ; njálé, 7
 stroomafwaarts, ngelé, 7
 stroomen, -kela
 strooming, ekelí, 3
 stroomopwaarts, nkoto, 7 ;
 l-olo, 6
 stroopen, -tambola ; -tóola
 strop, ilóna, 4
 struik, etsíko, 3
 struisch, empesa, 3
 student, wékoli, 1
 stuk, etényi, etáte, 3
 stukkappen (palmtros), -bákola
 sturen, -tsínda, -sókoja ; (rich-
 ten), -enda
 stuur, jendo, 4
 suiker, sukáli, 7
 suikerriet, bosongo, 2 ; bokokó, 2

T

taaiheid, lotúlú, 6 ; lotsilí, 6
 taakwerk, ntáko, 7
 taal, loláká, 6
 tabak, ikáyá, 4 ; janga, 4 ;
 engelé, 3

tafel, *mésa*, 7
 tak, *etáfé*, 3; *ekóka*, 3
 talrijk zijn, *-nyanga*; zie blz. 185
 (V)
 tamboer, *ngómó*, 7
 tand, *l-ino*, 4
 tanden vijlen, *-túla nsangá*, 7;
-túla wányá, 2
 tandvleesch, *bomúku*, 2
 tang, *imása*, 4
 tas, *kóbo*, 7; *nkényi*, 6
 tasten, *-mama*; zelfst. nw.
bomamo, 2
 tatie, *bónjénjé*, 2; *lokengó*, 6
 te, *ndá, á*; overtr. trap, blz. 121
 (9)
 teeder, *b-ólu*, 2; *tolutolu*
 teeken, *losiké*, 6, *esilé*, 3
 teekenen, *-sóna*; *-koma*
 teekening, *lisóna*, 4
 teems, *inyongéla*, 4
 teerling, *jeké*, 4
 teen, *bosai*, 2
 tegen, object. vorm, blz. 86
 tegen aan..., *-fótama*; tr.,
-fótá; vast..., *-bása*; *-básema*
 tegenhouden, *-súka*; *-kéka*
 tegenover zijn, *-élela*; *-longama*
la
 tegenovergestelde, *lobútungola*, 6
 tekort komen, *-kútswa*
 tellen, *-banda*
 telwoord, *loanjí*, 6
 termiet, *nsájá*, 7
 terrein, *ekolí*, 3; *piké*, 7
 teruggaan, *-uta*
 teruggeven, *-uteya*, *-utsa*
 terughalen, *-utela*
 terugkeeren tot, *-uta*; *-utela*
 terugkeeren van, *-úndola*
 tevreden zijn, *-síma*
 tien, *jóm*, 4; *ntúkú*, 7
 tienduizend, *nkesí*, 7
 tijd, *ekeké*, 3
 tijdperk, *eleko*, 3
 tijdrekening, blz. 61 (II)

tijdstip, *ileko*, 4, 5
 timmerman, *sapaté*, 7
 toekomst, *ekek'éyóyá*, 3
 toen, bijwoord, blz. 65; relatief,
 blz. 106 (e); 183
 toestand, *boyako*, 2, blz. 92
 toezien, *-lenda*, *-bala*
 tolk, *lingisi*, 7
 tomaat, *imáto*, 4, 5
 tong, *lolém*, 6, *lolémi*, 6
 toonen, *-énaya*; *-túma*
 toorn, *nkala*, 7; *bolémó*, 2
 toorts, *bónói*, 2
 toovenaar, *bólóki*, 1
 tooverij, *lilaka*, 4
 toovermiddel, *boté*, 2; *bólakalo*,
 2
 top, *nsóngé*, 7; van heuvel,
intólo, 4
 toren, *etongóáná*, 3
 tornen, *-sambola*
 tot, *kítsí*; *la*; blz. 136 (7)
 totdat, *elaká*, blz. 150 (3)
 traagheid, *lokúto*, 6
 traan, *lofísoli*, 6
 trachten, *-meká*
 trap, *eeké*, 3
 trechter, *bongoló*, 2
 trekken, *-béla*
 trektang, *ikumansété*, 4
 treuren, *-menga*
 treuzelen, *-sasila*
 troebel maken, *-ungutola*
 troebelheid, *lungutsi*, 6
 trog, *eoka*, 43
 trommel, *lokolé*, 6
 troost, *bolombókwá*, 2
 troosten, *-lombola*; *-mengola*
 tros, *etuka*, 3; *esangi*, 3
 tsetse, *wilí*, 2
 tuin, *lisála*, 4
 tusschensteken, *-somya*; intr.
-somama; *-somi*; van tus-
 schen trekken, *-somola*
 tusschenvoegen, *-ákola*; *-ákwa*
nya

tusschenvoegsel, **ákwano**, 3
 twee, **-fé**
 tweeling, **jása**, 4
 tweesprong, **likako**, 4; **játano**, 4
 twijfel, **bokakano**, 2
 twijfelen, **-kakana**
 twist, **lisé**, 4
 twisten, **-sé**
 twister, **bolikitanyi**, 1
 twistrede, **ekoli**, 3
 't zij, **lá... lá**

U

u = gij
 uil, **esukúlu**, 3
 uit, **ndá**, blz. 134
 uitgaan, **-óla**
 uitbroeden, **-tétsa**; intr. **-téta**
 uitdagen, **-táola**
 uitdoen, **-ímola**
 uitdooven, **-fofya**
 uiteinde, **nsúko**, 7
 uiten, **-foja**
 uiterst, **nsúkí**, **nsúkélá**, 7
 uitgaan, **-óla**; vuur, **-fofa**
 uitgezonderd, **ímola**; **yengô**;
yengólá
 uitkleeden, **-lótola**
 uitleg, **ntsingó**, 7
 uitmunten, **ekólóngwá**, 3
 uitpakken, **-kómola**
 uitpluizer, **itsímangélo**, 4
 uitputten, **-ónola**; intr. **-onywa**
 uitroepen (plots), **-eola**, **-elemola**
 uitrukken, **-bíla**; **-kuma**
 uitscheppen, **-éla**; **-tókola**
 uittrekken, **-luola**
 uitzinnig zijn, **-lángwa**
 uitzonderen, **-yengola**
 uitzondering, **bøyengó**, 2
 uur, **ileko**, 4, blz. 61
 uurwerk, **ntángo**, 7
 uurwijzer, **likongá**, 4
 uw, **-kávě**; **-ké**; mv., **-kínyó**

V

vader, **isé**, **isó**, **fafá**, 8
 vadersdorp, **wisé**, 2
 val, **bongúma**, 2
 vallen, **-kwé**; doen vallen,
kwéya
 vallen op, **-kwéla**
 valsch beschuldigen, **-fatsa**
 valsche beschuldiging, **efatsí**, 3
 valsheid, **bosulu**, 2
 van, **-a**; blz. 186; iemand van,
bosí, **boséká**, 1, blz. 139;
 van af, **límá**, blz. 136 (6)
 vandaag, **óló(kó)**; **mbil'éné**;
wín'óné; **loswó loné**; **losw'éné**
 vangafsluiting, **lokombo**, 6
 vangen, **-kanda**; **-kumba**
 varen, **-kenda**; **-talemwa**
 stroomaf, **-tsía**
 stroomop, **-nana**
 varken, **ngúlu**, 7; wild, **nsombo**,
 7
 vasten, **bongilo**, 2
 vasthouden, **-kíta**
 vastmaken, **-íka**
 vast tegen aan drukken, **-fóta-**
ma; **-fótsi**; tr., **-fótsa**
 vastzetten, **-túngya**
 vastzitten, **-túngama**; op zand-,
-kolama; aan iets-, **-tsingama**
 vat, **bolóngwá**, 2; **pípa**, 7
 vechten, **-buna**
 veder (van vogel), **liuli**, 4
 veegsel, **l-ílo**, 4
 veelheid, **b-úké**, 2; **bofula**, 2,
 blz. 185
 veelwijver, (**bont'ôá**) **ndongó**, 7
 veerkrachtig zijn, **-tenda**
 vegen, **-ómba**
 veget, **l-ómba**, 6
 vel, **lofoso**, 6
 veld, **lisála**, 4
 vellen, **-umba**
 ventje, **yendende**, 5
 ver, **bosiká**, 2; **esí**, 3

verachten, -tóna
 verachting, lotóno, 6
 veranda, mbalásanyi, 7
 veranderen, -kalimola ; -fani-
 ngola ; -éngoja
 verandering, ekalímwá ; éngójá, 3
 verbaasd zijn, -kakamwa
 verbergen, -ísa ; zich, -ísama
 verbieden, -feka
 verbintenis, -lémba bokólo, 2
 verblijf, lifeta, 4 ; tijdelijk,
 nganda, 7
 verbluft zijn, -lekeana
 verbod, lofekí, 6
 verbod, subj. negat., blz. 85 ;
 habit. neg., blz. 148, blz. 49
 verboden zaak, ekila, 3
 verbranden, -longola ; -lika
 verdolen, -úngusana
 verdoling, wúngusano, 2
 verdorren, -benga
 verdragen, -ngondola
 verdwalen, -únga
 verdwaling, júnga, 4
 verdwijnen, -lémwa ; tr. -lémola
 verdwijning, bolémó, 2
 vereenigen, -sanganya ; zich,
 -sangana
 vereeniging, bosangano, 2 ;
 losanganya, 6
 verf, bokóo, 2 ; lángi, 7
 vergaan, -linda ; -ína
 vergaderen, -tákana ; tr. -táka-
 nya
 vergadering, etákano, 3 ; boloi, 2
 vergeefsheid, bontuka, 2 ;
 blz. 154
 vergelijkén, -sónganya
 vergelijking, esóngányá, 2 ;
 blz. 108 ; 137 (9)
 vergeten, -ófela ; het —, jǒfá, 4
 vergeven, -fofya ; -límisa ; -ínola
 vergissen, -búnga
 vergissing, bo(b)únga, 2
 vergrooten, -nona ; tr. -nonya
 verhalen, -kanola

verheffen, -sángya ; -sángola
 verheugen (zich), -salangana ;
 -sasala
 verheven zijn, -sángema ; -sáng-
 ngala
 verhevenheid, ekolí, 3 ; ekonji, 3
 verhinderen, -kéka ; -súka
 verhuizen, -kándola
 verjagen, -íta
 verkleinen, -sota ; tr. -sotsa
 verkoopen, -sómbya ; -nya-
 mola ; -tekya
 verkorten, -úwela ; tr. -úweja
 verkoudheid, wéto, 2
 verlangen, -kómbola ; -síma ;
 -óka mpósá ; het —, bo-
 nkómbó, 2 ; mpósá, 7
 verlaten, -sundola ; het —,
 nsundó, 7 ; bosundó, 2
 verliezen, -tswéya
 verloren gaan, -tswá
 verlossen, -túngola
 verlosser, bosikoli, 1 ; botú-
 ngoli, 1
 vermeederen, -fula ; tr. -fuja
 vermijden, -éya
 verminderen, -kókola ; intr.
 -kókwa
 vermoeien (zich), -tuka
 vermoeienis, lotukú, 6
 vernederen, -sotsa ; -mósanya
 vernielen, -fíta
 vernieling, loffito, 6
 vernietigen, -malenganya
 vernieuwen, -éngoja
 verordnenen, -sísela ; -békya
 verordening, bosísé ; boékí
 verondersteld, nkína
 verpletteren, -minyola
 verrekenen, -umanya ; intr.
 -umana
 verrollen, -kilimola
 versch, swaswa ; yoóko ;
 vleesch, visch, bouku, 2
 verschil, etsikwáná, 3 ; etsikwa-
 nelo, 3

verschillen, -**tsikwana**
 versieren, -**kémbeja** ; -**kómbya**
 versleten, **esesú**, 3
 verspreiden, -**lambola** ; uit el-
 kaar, -**falanganya** ; (zich),
 -**lambwa(sana)** ; -**falangana**
 verst, blz. 114, 167
 verstand, **wányá**, 2
 versterken, -**kémya** ; intr. -**kéma**
 verstikken, -(**k**)ífa ; tr. -(**k**)ífyá
 verstoppen, -**isa**
 vertalen, -**lákola**
 verte, **bosiká**, 2 ; **esíí**, 3
 vertellen, -**kanola**
 vervangen, -**sulungan(y)a** ;
 -**kitan(y)a**
 vervolgen, -**kemba**
 vervolgens, **lénkiná** ; **wíj'ákó** ;
 blz. 112
 vervolging, **ikembí**, 4
 verwant, **eóto**, 3
 verwant zijn, -**sangema** ; -**sangi**
 verwantschap, **boóto**, 2 ; **isa-**
ngano, 4
 verward zijn, -**lingitana** ; -**sese-**
ngana
 verwarring, **bolingitano**, **bose-**
sengano, 2
 verwelkomen, -**békola** ; -**sómbola**
 verwenschen, -**tám(b)wela** ;
 -**támweja**
 verwensching, **etámbweli**, 3
 verwijderen, -**tútola** ; -**bénjola**
 (zich), -**tútswa** ; -**bénjwa**
 verwonderd zijn, -**kamwa**
 verzachten, -**lombola**
 verzachting, **bólombójwá**, 2
 verzadigd zijn, -**kínda**
 verzadigen, -**kínja**
 verzadiging, **mbímbí**, 7
 verzameling, **esangányi**, 3,
 blz. 160 (1)
 verzetten, -**sókola**
 verzoeten, -**lombola**
 verzorgen, -**túta** ; -**bija**
 verzorging, **ntútsí**, 7

verzuimen, -**úfyá**
 verzwakking, **botekú**, 2
 vest, **kasáka**, 7
 vestje, **ikákya**, 4
 vet, **lofóngo**, 6 (meest mv.) ;
 zonder vet, **bompinji**, 2
 vetsmaak, **emete**, 3 ; **metu**
 vetvlek, **bosíí**, 2
 vezel, **lokínga**, 5
 vier, -**nsi**
 viesheid, **linyamo**, 4
 vijand, **winyi**, 1
 vijandschap, **ilanga**, 4
 vijf, -**táno**
 vijf, **bokóswá**, 2 ; **bosio**, 2
 vijlen, -**kósa** ; -**sia**
 vinden, -**tána**
 vinger, **bosai**, 2
 vinnigheid, **nkásó**, 7
 visch, **nsé**, 7
 vischplaats, **mpao**, 7
 vischput, **etsíma**, 3 ; **elia**, 3
 vischtuig, **esakwá**, 3
 vischvangst, **jasí**, 4
 visschen, -**saka** ; -**asa nsé**
 visscher, **wasi**, 1 ; **Elíngá**, 3
 vlag, **ndélé**, 7
 vlak, **ntánda**, 7 ; **etánda**, 3
 vlakke, **jwámbámbé**, 6
 vlam, **l-ombe**, 6
 vlammen, -**feta**
 vlechten, -**tónga** ; (koorden),
 -**singa** ; (ndelē) : -**túwa** ; -**túela**
 vlechtwerk, **litónga**, 4
 vleermuis, kleine, **ífukýá**, 4 ;
 groote, **loléma**, 6 ; **bónkóm**, 2
 vleesch, **b-unu**, 2 ; **bosunyi**, 2
 vleeschspijs, **bofambe**, 2
 vleugel, **lifafú**, 4
 vlieg, **bolánjá**, 2 ; **lontsingó**, 6 ;
bokángá, 2
 vliegen, -**fumbwa**, -**fekwa**
 vliegtuig, **pépo**, 7
 vlinder, **lombómbó(kó)li**, 6
 vloeien, -**kela** ; -**kelemwa**
 vloeistof, **bokelako**, 2

vloek, bofinjí, 2; bokako wã tu
 yõ (w'õbè)
 vlooi, linenge, 4
 vlot, elukukali, 3
 vlotten, -tefa
 vlotter, mboyá, 7; lotetefu, 6
 vlucht, bclotsí, 2
 vluchten, -lota
 vlugheid, l-õmo, 6
 vochtigheid, bolumbé, 2;
 lonyoto, 6
 vod, bojwêla, 2; ijwêla, 4, 5
 voeden, -lêya
 voelen, -õka
 voet, likáká, 4
 voetspoor, l-ina, 4
 voetstap, likáá, 4
 vogel, mpulú, 7; ifulú, 5
 vol, tó
 vol zijn, -nyóla; blz. 73 (3)
 voldoende zijn, -koka
 volgen, -kíma; -bamba; -bása
 volgende, õámí; õásí
 volheid, bongondo, 2
 volharden, -súnunala
 volharding, lontsingé, 6, yembá,
 4, 5
 volk, bonanga, 2; = menschen
 volkrijk, ebúlúyéké, 3
 volwassen zijn, -túnda
 volwassen persoon, bonkéfélé, 2
 volwassenheid, botúndú, 2
 vonk, lonténji, 6
 voor, object. vorm, blz. 86,
 ntsín'èá, enz., blz. 138; -a
 blz. 186
 vóór, ndá-josó, enz., blz. 138,
 167
 vooral josó, josó l'osó, blz. 168
 vooraleer, -singi, blz. 150 (3, b)
 vooravond, elekóli, 3
 voorbeeld, esilé, 3; jwejí, 6
 voorbij, wili wã; ndekáná,
 blz. 138
 voorbijkomen, -leka; -lekana
 voordeel, nkitó, 7

voorhoofd, elongi, 3; wila, 2
 voorliefde, ikondó, 4
 voornemen, isangyá, 4; — van
 niet, limikya, 4; bomikyako, 2;
 (zich), -sangya; -mikya
 voorloopigheid, botánywa, 2
 voorop, ndá josó, blz. 167
 vooroverbuigen (zich), -bósama
 voorspoed, liongi, 4
 voortdoring, lotsiné, 6; blz. 138;
 zie voortdurings-vormen
 voortgaan, -tsínimwa; -fonga;
 blz. 162
 voorzichtigheid, ikóka, 4;
 nkéfo, 7
 voorzijing omhoog, -kalema
 vork, inkanya, 4
 vorm, wemo, 2
 vormen, -ema; -kenga; -kotisa
 vormsel, ekémyá, 3; bokotisi, 2
 vraag, wúó, 2; njúó, 7
 vragen, -úola; -lómiba
 vrede, boóto, 2
 vreemdeling, bofaya, 1; eyáya,
 3
 vrees, bofolu, 2; uit vrees voor,
 nyangó, blz. 118 (2)
 vreezen, -õka bofolu; -bánga
 vreugde, bosalá, 2; bosala-
 ngano, 2
 vriend, ndeko, 8; ndof, 8
 vriendschap, boseka, 2; lika-
 ndeko, 4; bofilí, 2; boóto, 2
 vrijdag, besál'ètano
 vrijgevigheid, bonganji, 2; eka-
 fela, 3
 vrijheid, linsómí, 4
 vrij-kopen, -sikola
 vrijmaken, -túngola
 vrijwillig, la jángo, 4
 vroedvrouw, mbótsi, 7
 vroeg 's morgens, l'ompúmá, 2;
 l'imbongotswó, 4; l'inké-
 nkésá, 5; l'õumá nkésá, 7;
 la nkésá móngó
 vroeger, ndá josó; kalakala

vrouw, b-òmoto, 1
 vrucht, lomuma, 6 ; in schoot,
 jèmi, 4
 vuilheid, bompunda, 2
 vuistslag, empónda, 3 ; op zij,
 enkiki, 3
 vuiststamp, empóle, 3
 vullen, -nyója
 vuur, tsá, 5 ; — maken, -ba-
 mbola ; — opzetten, -katsa ;
 van — doen, -katola

W

waaien, (bompompo) -kumba
 waar, nkó? blz. 79 (4), 140
 waarde, wiko, 2
 waarheid, nsònsóló, 7
 waarmee, la é ; la ná? blz. 80 (8)
 waarom, ntsína ná? enz. blz. 80
 (8)
 wachten, -bónda ; -jila ; -lila ;
 -lamba ; -fala
 waker, bósénjeli, 1 ; nsínjili 7
 wal (aan w. leggen), -sémya ;
 -séma ; (aan w. gaan), -safwa ;
 (van w. steken), -sémwa
 wagen, ikálo, 4
 wan, etako, 3 ; etando, 3
 wand, etutú, 3
 wandelen, -landa
 wandeling, lolanda(ko), 6
 wandelstok, bontúma, 2 ; bo-
 nkándó, 2
 wang, litáma, 4
 wanneer, ekeké ná ; eleké òle
 nkó? betr. toek. ; relat. ;
 blz. 80 (8), 145 (B)
 wanorde, jengé, 4 ; bosesengano,
 2
 wanordelijk, wéwe ; búsubusu
 wapen, efeko (é'etumba), 3
 warmen (zich), -óka tsá ; in de
 zon, -óka wáné
 warmte, ängala, 3

was, babyá, 4
 wasschen, -sola, -sukola
 wat, ná, é? blz. 78
 wat voor een, -á ngámó? blz. 79
 (2)
 wat, imbulumbu, 4, 5
 water, bãsi, 4
 wateren, -nska basafu, 4
 waterput, etóko, 3
 W. C., iúté, 4 ; jala, 4
 weder, blz. 54
 weder, zie terug
 weduwe, etuka, 3 ; bosámanyi, 2
 weduwnaar, etuka, 3 ; bosáma-
 nyi, 2
 week, eyenga, 3, blz. 62
 weeken, -leola
 weenen, -lela
 wees, etsiké, 3
 weg, mbóka, 7
 van den weg gaan, -sta
 wegens, la, blz. 136 (4)
 weggaan, -fmana ; -kenda
 wegjagen, -íta
 wegnemen, -fimola
 wegneming, wimóli, 2
 wegwerpen, -bóka
 weide, esóbé, 3 ; bosóbé, 2
 weigeren, -fima
 weigering, bó
 weinig, isó, isísí, 5
 wekken, -bétola
 wekker, ntángo, 7
 wel, blz. 79 (6) ; blz. 184 (III)
 wel zeker, é ; ndé
 welk, blz. 145 (B)
 welke ook, elaká, esilé, blz. 151
 welwillend bejegenen, -ya(a),
 blz. 38 (D)
 welwillendheid, boya(a)
 wenkbrauw, lokíkí, 6
 wenkbrauwen fronsen, -lémba
 lokíki
 wereld, bokili, 2
 werk, bolemo, 2 ; bosála, 2
 werken, -kamba ; -sála

werker, bokambi, 1
 werkman, bosáli, 1
 werktuig, ekambwá, 3, blz. 161
 (5)
 werkzaamheid, ekókósáná, 3
 werpen, -líka ; -usa
 westen, eloli, 3
 wet, boéko, 2
 weten, -éa ; zie kennen
 weven, -foma
 wie, ná? blz. 78
 wiegen, -léla
 wiel, lingángá, 4 ; -eléngwá, 3
 wij, ísó
 wijze, eléngé, 3, lolenge, 6
 wijzen, -túma
 wil, jängo, 4 ; wängo, 2
 wilde, bosénji, 1
 wildernis, etékéléké, 3
 willen, -langa ; niet willen,
 -tóna ; -bóya
 wind, bompompo, 2 ; efi, 3
 windel, loombo, 6
 winden, -línga
 winnen, -lónga
 winst, nkitó, 7
 wisselen, -enja ; -senja
 wit, wélo, 2
 wit worden, -éla
 witheid (van vogel), boéké, 2
 witsel, eongo, 3
 woensdag, besál'ésáto
 wolk, lituté, 4
 wonde, mpóta, 7
 wonden, -kóta mpóta ; -ótaja ;
 (zich), -ótala
 wonder, ekamwelo, 3 ; efilóli, 3
 wonen, -fetsa
 woning, boyálo, 2
 woonst, lifeta, 4
 woord, jöi, 4
 worden, -kita
 worm, nsembe, 7
 wortel, wili, 2
 wraakzucht, bonkíta, 2

Z

zaad, b-öfo, 2 ; wöfo, 2
 zaag, bosumányi, 2
 zaaien, -sanjela byöfo, 2
 zaak, yömbo, 5
 zachtheid, iköke, 4 ; b-ölu, 2
 zagen, -áta
 zak, bonyuku, 2 ; (van kleed),
 ibenga, 4
 zakdoek, bonswála, 2
 zakken, -kitela ; -sunja
 zand, wutú, butú, 2 ; rivier-,
 bokongó, 2
 zandbank, b-oke, 2
 zandvloo, inyangi, 4 ; limpanja,
 4
 zang, njémbo, 7
 zanger, wémbi, 1
 zaterdag, batsindéjá, 4
 zeef, ikónga, 4
 zeep, sabúni, 7
 zeer, móngó, ngáé, ná ; -kaka ;
 blz. 119 en vv.
 zegen, bokako, 2 ; ntúngó, 7
 zegenen, -sakela ; -túngola
 zeggen, -sanga ; -sangela
 zeker, ndá tsi ; ndé ; nsónsóló,
 blz. 114 (3), 170
 zelden, tói ; soi
 zelf, móngó ; blz. 69 (7), 157 (4)
 zelfs, zie ofschoon
 zenden, -sókoja ; -tsinda ; -tóna ;
 -tómela
 zending, mpató, 7
 zes, botóá, 2
 zetten, -fla ; -ámbya ; -afya ; op
 vuur, -katsa ; in den grond,
 -lubyá ; -sumya
 zeven, nsambo, 7
 zeven, -kónga
 zich, blz. 71 (III)
 ziek zijn, -kóna
 zieke, bokonyi, 1
 ziekte, nkänge, 7 ; nkángi, 7

ziel, **elímo**, 3; gescheiden...,
bokáli, 2
 zien, **-éna**
 zij, enkv. : **endé**; mv. **íó**
 zij(de), **lofanjé**, 6; (stof), **silíka**, 7;
 op zij gaan, **-búlama**; op zij
 hellen, **-embama**; op zij kijken,
-kéfa
 zijn, **-kándé**, **-káé**
 zijn, **-le**, **-fa**, **-ki**, **-yala**; **-yalema**;
-ya, blz. 16, 54, 37 (C)
 zijweg, **jsta**, 4; **jstelo**, 4; — in-
 slaan, **-eta**
 zindelijkheid, **bonkélo**, 2
 zingen, **-émba**; het —, **-émbelo**, 3
 zinken, **-linda**
 zinneloos zijn, **-sóngwa**; — ma-
 ken, **-sóngweya**
 zinneloosheid, **lingái**, 4
 zitten, **-kisa**, **-kisi**; boven op-,
-afi; zooals vogel, **-kotsi**
 zoeken, **-asa**; het —, **jasí**, 4
 zoekér, **wasi**, 1
 zoet, **etélá**, 3
 zon, **jéfa**, 4; **wina**, 2, in de —
 leggen, **-ánya**; uit de —
 halen, **-ánola**
 zondaar, **basóki**, 1
 zondag, **lomíngo**, 3
 zonde, **pekáto**, 7
 zonder, **-fa la**, blz. 144 (A); **nkó**,
lakó, blz. 121 (2)
 zonneschijn, **wáné**, 2
 zoo (als), **ngá**, **ng'óle**; **eléngé**
éá...; **elaká**, **esilé**, blz. 151
 zoogen, **-lómýa**
 zoom, **bomúmo**, 2
 zoomen, **-múma**
 zoon, **bóna**, 1
 zooveel te meer, blz. 115 (8)
 zorg, **jósó**, 4
 zot, zie zinneloos
 zout, **bokwá**, 2
 zucht, **lomeko**, 6
 zuchten, **-meka**
 zuigen, **-lóma**
 zulk, blz. 97 (1)
 zuster (oudere), **botómóló**, 1
 (jongere), **bokúné**, 1
 (van broeder), **nkána**, 8
 (kloosterlinge), **mamá**, 8
 zuur, **bokai**, 2
 zwaarte, **bolito**, 2
 zwakheid, **b-ólu**, 2; van gestel,
b-ósú, 2
 zwaluw, **ikofolambúla**, 4
 zwam, **bobwo**, 2
 zwart, **yó**; **wilo**, 2
 zwart worden, **-índa**
 zweer, **litúkú**, 4
 zweet, **botoki** 2 (meest mv.)
 zweeten, **-toka**; gewoonte van
 te zweeten, **etokélá**, 3
 zwelgen, **-mela**
 zwellen, **-tuta**
 zwemmen, **-nyanya**
 zwijgen, niet spreken (zelfst. nw.)
lomúma, 6

ALPHABETISCHE INHOUDSLIJST

- aanwijzende voornaamwoorden, blz. 44, 183 (I, 2); — bijvoeglijke woorden, blz. 45.
- achtervoegsel (zie suffix).
- actieve vorm, blz. 76.
- afstand : imperatief, blz. 39; — indicatief, blz. 97, II; — infinitief, blz. 122 (3, 4); — subjonctief, blz. 81 en 82.
- akkoord : algemeene regel, blz. 25; — van bezitwoordje, zie aldaar; — -prefixen, blz. 18, 25, 30, 35, 42, 49, 51; — in relatief, blz. 102; — bij telwoorden, zie *ibid.*; — voornaamwoorden, zie *ibid.*; — van werkwoorden, blz. 25, II; 32, 2; 43; — akkoordwoorden, blz. 13, VII, B.
- applicatief, blz. 86, en blz. 135 (2).
- augmentatief, zie versterkende vorm.
- beleefdheid, blz. 180 (II).
- betrekkelijke vorm, zie relatief.
- bezittelijke bijvoeglijke woorden en voornaamwoorden, blz. 67 (I), 186 (VII).
- bezitwoordje, blz. 25 (III), 30 (II), 35 (II), 42 (II), 49 (II), 51 (II); — als bijstelling, blz. 158 (2, 4); — elisie, blz. 142 (6); — gebruik, blz. 136 (5), 141, 142, 185 (V), 186 (VI, VII); — ontkenning, blz. 144 (2); — relatief, blz. 144 (2); — verleden, blz. 144 (2); — weglating, blz. 139 (IV).
- bijvoeglijke woorden, blz. 13 (B) en 14 (C), 45. Zie voornaamwoorden.
- bijwoorden, blz. 96, 166; — van bevestiging, blz. 169; — van graad, blz. 119 (1), 168; — van ontkenning, blz. 169; — van plaats, blz. 51, 166 (1); — van tijd, blz. 64, 167, 168 (2); — van wijze, blz. 96 (I), 168 (3). Zie ook onomatopeeën.
- causatief, blz. 99.
- doelaangeving : infinitief, blz. 122; — noemvorm, blz. 48; — subjonctief, *cfr. ibidem*; — voegwoorden, blz. 117 (IV), 150 (1).
- dubbelklanken : medeklinkers, blz. 6 (3); — klinkers, blz. 2 (3).
- elisie : algemeene regels, blz. 11 (VI), 25 (6); — van bezitwoordje, blz. 26, 142 (6).
- enkelvoud : naamwoorden, blz. 15. Zie klassen.

euphonie : algemeene regels, blz. 2 (4), 6 (4); — uitzonderingen, blz. 39, 44, 49 (3), 68 (nota), 82 (4), 93, 99 (2).

gebiedende wijs : bevestigend, blz. 38 (V); — ontkennend, blz. 49. geruststellende vorm, blz. 154 (4).

geslacht, blz. 15 (I).

gewoonte-vorm, blz. 145, vlgg.; — infinitief, blz. 122 (4), 123 (5); — obligatief, blz. 139 (3); — subjonctief bevestigend, blz. 81 (4, 5, 6); — subjonctief ontkennend, blz. 85 (3, 4, 5).

groeten, blz. 182.

habitualis, zie gewoonte-vorm.

herhaling, blz. 162. Zie ook gewoonte-vorm.

hoedanigheidswoorden, blz. 19 (III); blz. 36 (III). Zie onomatopeeën.

hoogte, zie toon.

hulpwerkwoorden, blz. 150 (3), 162 (1, 2), 164 (IV).

imperatief, zie gebiedende wijs.

infinitief, blz. 121; — na hulpwerkwoord, zie hulpwerkwoorden.

infix, blz. 6 (3); — verschillende infixen, blz. 30 (2), 32 (3), 42 (III), 43, 44, 49 (III), 63, 64, 81 (3), 85. Zie regiem-infixen en wederkeerend infix.

intensiteitsaccent, blz. 8.

intransitief, blz. 91, 99 (IV), 102 (I).

invoegsel, zie infix.

inwendig voorwerp, blz. 91.

klankgrepen, blz. 8, III.

klasse : algemeenheden, blz. 15; — 1e, blz. 15; — 2e, blz. 17, 20; — 3e, blz. 23; — 4e, blz. 28; — 5e, blz. 33; — 6e, blz. 41; — 7e, blz. 46; — 8e, blz. 51.

klinkers, blz. 1 vlgg.

klinkerstammen : van naamwoorden, blz. 15, 16, 17, 23, 28, 33, 35, 41; — van werkwoorden, blz. 31, 39, 43, 44, 47, 49, 64, 70, 83, 93 (2, 3), 98 (II, III), 103 (5), 122 (3), 175 (B); — bij verkleinwoorden, zie *ibid.*

koppelwoord, zie *zijn*.

krachtaccent, blz. 8 (IV).

lijdende vorm, blz. 76 (IV).

medeklinkers : uitspraak, blz. 3; — verbindingen, blz. 6.

meerklankgrepige werkwoorden, blz. 30 (III), 36 (IV), 44 (III), 47 (6), 52 (IV), 80 (II, 1), 97, 98 (II), 129 (II, 1), 138 (II), 163 (III, 1).

meervoud, blz. 15 (I); — gebruik, blz. 185 (V); — meervoudige naamwoorden, blz. 29 (8), 30 (9, 10), blz. 34 (3).

mogelijkheid, blz. 124 ; blz. 153 (II, 1).
 mogen, blz. 153 (II), 154 (4) ; — niet mogen, blz. 85 (3), 148 (1),
 154 (II, 3).
 naamwoorden, blz. 15 ; — afleiding, blz. 159 (I) ; — klassen, zie
 ibid.
 namen, blz. 156 (I).
 noemvorm van het werkwoord, blz. 47 (6) ; blz. 97 (2).
 nog niet, blz. 98.
 objectieve vorm, blz. 86, en blz. 99 (IV).
 obligatief, blz. 138 (III).
 onbepaalde telwoorden, blz. 73 ; — voornaamwoorden, blz. 89.
 onomatopeeën, blz. 19 (III), 170 (II) ; — afleiding, blz. 171 (2).
 onpersoonlijke werkwoorden, blz. 185, IV.
 onregelmatige zelfstandige naamwoorden, blz. 30 (9), 34 (4),
 42 (7) ; — werkwoorden, blz. 40.
 ontkenning : boffo, blz. 44 ; — gewoonte-vorm (habitualis), blz. 85
 (3, 4), 148 (B) ; — imperatief, blz. 49 ; — relatief, zie ibid. ; —
 statief, blz. 93, 94 ; — subjonctief, blz. 85 ; — tegenwoordige
 tijd, blz. 30 ; — toekomst, blz. 64 ; — toestand, blz. 93 ; —
 verleden, blz. 52 (2) ; — voltooid tegenwoordige tijd, blz. 44 ;
 — voortdurend, blz. 138 (II) ; — voorwaardelijke wijs, blz. 129 (B)
 oorzakelijke vorm, zie causatief.
 passieve vorm, blz. 76 (IV), 99 (IV).
 persoonlijke voornaamwoorden, blz. 58, 68, 183 (2).
 plus quam perfectum, blz. 164 (3).
 potentialis, blz. 124 (III).
 prefix, blz. 6 (3) ; — akkoordprefixen, zie akkoord ; — van naam-
 woorden, zie klasse, en blz. 188 ; — onbepaalde prefixen, blz. 56
 (2), 74 (2), 125 (I), 136 (5), 186 (V, VI) ; — relatieve prefixen,
 zie relatief ; — van telwoorden, zie ibid. ; — van voornaam-
 woorden, zie ibid. ; — van werkwoorden, blz. 21 (II), 31 (IV).
 praesens, zie tegenwoordige tijd.
 pronomina, zie voornaamwoorden.
 reden-aangeving : relatief, blz. 183 (2) ; — voegwoorden, blz. 117.
 reflexief, zie wederkeerige vorm en wederkeerend infix.
 regiem : plaats, blz. 58 (II), 75 (II) ; — regiem-infixen, blz. 70,
 152 ; — regiem-relatief, zie relatief ; — regiem-vorm, zie objectief.
 relatief : gebruik, blz. 125 (I), 174 (I) ; — van gewoontevormen,
 blz. 146, vlgg. ; — vorming van relatief, blz. 102 (II), 127 (4) ; —
 van zijn, blz. 144.
 reversief, zie tegenovergestelde vorm.
 stam, blz. 15 (I) ; — stamvorm, blz. 154 (3) ; — stam van zelf-

standige naamwoorden, blz. 15 (I); — van werkwoorden, blz. 30 (III, 3, 4), 31 (IV), 36 (IV); — klinkerstammen, zie *ibid.*; — meerklankgrepige stammen, zie *ibid.*

statief, blz. 92, 120 (4), 150 (3, b).

subjonctief: bevestiging, blz. 80, *vlgg.*; — ontkenning, blz. 85, *vlgg.*; — gebruik, blz. 80, 131 (C), 177 (3).

suffix, blz. 15 (I, 2), 30 (2, 3). Zie werkwoorden.

tegenovergestelde vorm, blz. 98 (IV).

tegenwoordige tijd: afstand, blz. 97; — bevestigende, blz. 22; — ontkenning, blz. 30; — statief, blz. 92; — voltooid, zie *ibid.*; — voortduring, blz. 138 (II); — gebruik, blz. 22, 177 (2, 3).

telwoorden, distributieve, blz. 57 (3); — hoofdtelwoorden, blz. 55; — onbepaalde, blz. 73, 185 (IV); — rangtelwoorden, blz. 60; — gebruik, blz. 180 (II).

tijdbepaling: bijwoorden, blz. 64, 167, 168; — hulpwerkwoorden, blz. 150 (3, b), 164 (IV); — termen, blz. 61; — voegwoorden, blz. 150 (3); — zelfstandige naamwoorden, blz. 184 (II).

tijden van het werkwoord: gebruik, blz. 127 (3), 176; — verschillende tijden, zie onder afzonderlijk hoofd.

toekomstige tijd: betrekkelijke, blz. 155; — gewone bevestiging, blz. 63; — gewone ontkenning, blz. 64; — onmiddellijke, blz. 155; — opvolgende = subsequeute = subjonctieve, blz. 83 (7); — voortduring, blz. 156.

toelatings-vorm, blz. 154 (4).

toon: algemeenheden, blz. 9 (V); — elisies, blz. 12 (7); — van bezitwoordje, blz. 26; — bezittelijke voornaamwoorden, blz. 67; — infixen, blz. 70; — onderzoek, blz. 187 (VIII); — onomatopeën, blz. 171 (2); — prefixen van zelfstandige naamwoorden, blz. 15, 23; — relatief, blz. 102 (II); — subjonctief, blz. 80; — statief, blz. 93; — bij verdubbeling, blz. 160 (2), 175; — verkleinwoorden, blz. 34; — werkwoorden, blz. 30 (3 en nota 2), 36, 37, 39, 43, 44, 47, 52 (IV), 97, (II), 98 (III), 154 (3).

transitief, blz. 77, 91.

trappen van vergelijking, blz. 108; — stellende, blz. 108; — vergelijkende, blz. 113; — overtreffende, blz. 119.

uitroepen, blz. 180 (I).

verbod, blz. 148 (B, 1), 154 (II, 3); — subjonctief, blz. 85 (I, 3).

vergeefsheid-vorm, blz. 154 (IV).

vergelijking, zie trappen; — vergelijkende voegwoorden, blz. 151(4).

vergrootwoorden, blz. 160 (1).

verkleinwoorden, blz. 34 (I, 5).

verleden vormen: gewone bevestigend, blz. 52 (IV); — ontken-
nend, blz. 53; — statief, blz. 93 (3); — andere, blz. 163 (III).

verplichting, zie obligatief.

versterkende vorm, blz. 173, vlgg.
 vervoeging : tafel, blz. 188.
 verzamelwoorden, blz. 160 (1).
 voegwoorden : doelaangevende, blz. 117, 150 (1); — gevolg-
 aangevende, blz. 117; — nevenschikkende, blz. 110 (II); —
 oorzakelijke, blz. 117; — reden-aangevende, blz. 117; — tijd-
 aangevende, blz. 150 (3); — toegevende, blz. 116; — uitleg-
 gende, blz. 112 (11), 150 (1); — uitsluitende, blz. 111, 150 (2);
 — vergelijkende, blz. 151 (4); — voorwaardelijke, blz. 132 (III).
 voltooide tijden : gebruik, blz. 151 (4); blz. 178 (4); — tegen-
 woordige, blz. 42, 151 (4); — verleden, blz. 163 (2).
 voornaamwoorden : aanwijzende, blz. 44; — bezittelijke, blz. 67;
 — onbepaalde, blz. 89; — persoonlijke, blz. 58.
 voortdurings-vormen : statief, blz. 94 (4); — subjonctief, blz. 81 (4),
 en 82 (5 en 6); — tegenwoordige, blz. 138; — toekomst, blz. 156
 (4). Zie ook gewoonte-vormen.
 voortzetting, blz. 162. Zie ook voortdurings-vormen.
 voorvoegsel, zie prefix.
 voorwaardelijke : voegwoorden, blz. 132 (III); — wijze, blz. 129
 (II).
 voorzetsels, blz. 134; — bezitwoordje, blz. 186 (VII).
 vormen der werkwoorden, blz. 92. Zie elk afzonderlijk.
 vraagwoorden, blz. 73, 78, 140.
 wederkeerend infix, blz. 71, 101 (nota).
 wederkeerige vorm, blz. 101.
 welluidendheid, zie euphonie.
 werkwoord : groepen, blz. 31 (4), 36 (IV); — klinkerstammen,
 blz. 31; — gebiedende wijs, zie *ibid.*; — geruststellende vorm,
 blz. 154; — infinitief, blz. 121; — noemvorm, blz. 47 (6); —
 obligatief, blz. 138; — onpersoonlijke, blz. 185 (IV); — on-
 volledige, blz. 173; — relatief, blz. 92, zie *ibid.*; — stamvorm,
 blz. 154; — tegenovergestelde vorm, blz. 98; — tegenwoordige
 tijd, zie *ibid.*; — toelatings-vorm, blz. 154; — verdubbeling,
 blz. 174 (2); — vergeefsheid, blz. 154; — versterkende vorm,
 blz. 173; — vormen, blz. 92; — voltooide vormen, zie *ibid.*; —
 voortdurings-vormen, zie *ibid.*; — voorwaardelijke wijs, blz. 129.
 woordafleiding, blz. 15 (2), 24 (5), 34 (5), 41 (3), 41 (5), 42 (6),
 47 (4), 47 (6); blz. 159; — onomatopeeën, blz. 171 (2).
 woordsoorten, blz. 13.
 zijn : koppelwoord, blz. 16 (III); — gebiedende wijs, blz. 39; —
 gewoonte, blz. 146; — relatief, blz. 144; — stammen, blz. 54; —
 tegenwoordige tijd, blz. 21; — *id.* ontkenning, blz. 31 (6); —
 verleden tijd, blz. 53; — voorwaarde, blz. 129, 132 (3); — ge-
 bruik met bezitwoord, blz. 144 (2); — voor nadruk, blz. 184 (III),
 185 (IV).
 zinsbouw, blz. 58 (II), 75 (II, III), 142 (7), 178 (IV).

VERBETERINGEN EN AANVULLINGEN

Blz. 17 regel 18 v. o. *bosambi*, lees : *bosámbi*
 „ 17 „ 14 v. o. *bombótsi*, lees : *bombótsi*
 „ 19 „ 9 v. b. *bosambi*, lees : *bosámbi*
 „ 35 „ 4 v. b. Vóór c) bijvoegen : Eénklankgrepige stam-
 men verdubbelen den ganschen stam. De eerste klankgreep van
 het verkleinwoord is dalend en de tweede laag, wanneer de oor-
 spronkelijke stam hoog is. Het verkleinwoord van een lagen stam
 is geheel laag. Bv.

bo-nto, mensch, i-nto-nto mv. to-nto-nto

bo-tsá, hoofd, i-tsá-tsa mv. to-tsá-tsa

Blz. 62 regel 7, 8 v. o. *nd'éy'áne*, lees : *ndá w'áne*
 „ 107 „ 1 v. b. *bisambáká*, lees : *bisámábáká*
 „ 118 „ 16 v. o. *ómeka*, lees : *omeka*
 „ 118 „ 16 v. o. *mpáng'ókende*, lees : *mpáng'ókende*
 „ 151 „ 15 v. b. *básambáká*, lees : *básámábáká*
 „ 151 „ 17 v. b. *men*, lees : *met*
 „ 155 „ 18 v. b. *bá-us-a*. Op -u- moet het toonkapje van
 den stijgend-dalenden toon staan.
 „ 158 „ 10 v. o. *baótolámba*, lees : *báótolámba*
 „ 158 „ 9 v. o. *ga ze*, lees : *gaan zij*
 „ 166 „ 2 v. o. *ěmǎ*, lees : *ěmǎ*
 „ 168 „ 2 v. b. *ele*, lees : *ěle*
 „ 171 „ 10 v. b. *jěkwé*, lees : *jǎkwé*
 „ 186 „ 7 v. o. *by'esofó*, lees : *by'ěsofó*

INHOUD

	Blz.
VOORBERICHT	v
INLEIDING, UITSpraak EN SCHRIJFWIJZE	1
I. Klinkers	1
II. Medeklinkers	3
III. Klankgrepen	8
IV. Kracht- of Intensiteitsaccent	8
V. Toonhoogte (Muzikaal accent)	9
VI. Elisies	11
VII. Woordsoorten	13
1e LES : I. Naamwoorden	15
II. Klasse bo-ba	15
III. Zijn : stam -le	16
Toepassingen	16
Oefeningen	17
2e LES : I. Klasse bo-be	17
II. Zijn	18
III. Hoedanigheidswoorden	19
Toepassingen	19
Oefeningen	19
3e LES : I. Klasse bo-be (vervolg)	20
II. Zijn	21
III. Werkwoorden ; tegenwoordige tijd. Persoons- prefixen	21
Toepassingen	22
Oefeningen	22
4e LES : I. Klasse e-bi	23
II. Akkoord-prefixen	25
III. Bezitwoordje -a.	25
Toepassingen	27
Oefeningen	27
5e LES : I. Klasse li-ba	28
II. Akkoord-prefixen	30
III. Ontkennende vormen van het werkwoord ; ontkenning van den tegenwoordigen tijd.	30

	IV. Werkwoorden met klinkerstam ; persoonspre- fixen ; akkoord-prefixen	31
	Toepassingen	32
	Oefeningen	33
6e LES :	I. Klasse i-to	33
	Verkleinwoorden	34
	II. Akkoord-prefixen	35
	III. Hoedanigheidswwoorden	36
	IV. Werkwoord-stammen ; indeeling	36
	V. Gebiedende wijs	38
	Toepassingen	40
	Oefeningen	40
7e LES :	I. Klasse lo-n	41
	II. Akkoord-prefixen	42
	III. Voltooid tegenwoordige vorm van het werk- woord	42
	IV. Aanwijzende voornaamwoorden	44
	Toepassingen	45
	Oefeningen	45
8e LES :	I. Klasse zonder prefixen	46
	Noemvorm van het werkwoord	47
	II. Akkoord-prefixen	49
	III. Ontkenning der gebiedende wijs	49
	Toepassingen	49
	Oefeningen	50
9e LES :	I. Klasse : geen prefix -ba	51
	II. Akkoord-prefixen	51
	III. Bijwoorden van plaats	51
	IV. Verleden tijd	52
	V. Weerkundige termen	54
	Toepassingen	54
	Oefeningen	54
10e LES :	I. Telwoorden	55
	II. Zinsbouw	58
	III. Persoonlijke voornaamwoorden	58
	Toepassingen	59
	Oefeningen	60
11e LES :	I. Rangtelwoorden	60
	II. Tijdrekening. Jaargetallen	61
	III. Geldwaarden	63
	IV. Toekomstige tijd	63

	V.	Bijwoorden van tijd	64
		Toepassingen	65
		Oefeningen	66
12e LES :	I.	Bezittelijke voornaamwoorden en bijvoeglijke woorden	67
	II.	Persoons-infixen	70
	III.	Wederkeerend infix	71
		Toepassingen	72
		Oefeningen	72
13e LES :	I.	Onbepaalde telwoorden	73
	II.	Zinsbouw. Bepalingen	75
	III.	Naamwoordelijke bepalingen	75
	IV.	Passieve vorm	76
		Toepassingen	77
		Oefeningen	77
14e LES :	I.	Vraagwoorden	78
	II.	Subjonctief : affirmatieve vormen	80
		Toepassingen	83
		Oefeningen	84
15e LES :	I.	Subjonctief. Ontkennende vormen	85
	II.	Objectieve (Datief)-vorm van het werkwoord.	86
	III.	Onbepaalde voornaamwoorden (bijvoeglijke woorden)	89
		Toepassingen	89
		Oefeningen	90
16e LES :	I.	Transitief en intransitief	91
	II.	De vormen van het werkwoord	92
	III.	Statief	92
		Toepassingen	95
		Oefeningen	95
17e LES :	I.	Bijwoorden van wijze	96
	II.	Praesens-op-afstand	97
	III.	Nog-niet-vorm	98
	IV.	Tegenovergestelde (reversieve) vorm	98
	V.	Oorzakelijke of causatieve vorm	99
		Toepassingen	100
		Oefeningen	100
18e LES :	I.	Wederkeerbare vorm	101
	II.	Relatieve vormen	102
		Toepassingen	106
		Oefeningen	107

19e LES :	I.	Trappen van vergelijking ; stellende trap	108
	II.	Nevenschikkende voegwoorden	110
		Toepassingen	112
		Oefeningen	113
20e LES :	I.	Vergelijkende trap	113
	II.	Toegevende voegwoorden	116
	III.	Gevolg-aangevende voegwoorden	117
	IV.	Reden-, doel- en oorzaak-aangevende voeg- woorden	117
		Toepassingen	118
		Oefeningen	119
21e LES :	I.	Overtreffende trap	119
	II.	Infinitief-vormen	121
	III.	Potentiale vorm	124
		Toepassingen	124
		Oefeningen	125
22e LES :	I.	Relatief. Gebruik en vorming	125
	II.	Voorwaardelijke wijs	129
	III.	Voorwaardelijke voegwoorden	132
		Toepassingen	133
		Oefeningen	133
23e LES :	I.	Voorzetsels	134
	II.	Voortdurings- <i>praesens</i>	138
	III.	Obligatief	138
	IV.	Bezitwoordje <i>-a</i> ; <i>bosí</i> en <i>boséká</i>	139
		Toepassingen	142
		Oefeningen	143
24e LES :	I.	Relatief-vormen van <i>zijn</i>	144
	II.	Gewoonte-vormen (<i>habitualis</i>)	145
	III.	Voegwoorden van uitleg, uitzondering, tijd, vergelijking	150
		Toepassingen	151
		Oefeningen	151
25e LES :	I.	Regiem-infixen voor zaken	152
	II.	Mogen. Gerúststellings-vorm	153
	III.	Vergeefsheid	154
	IV.	Toekomende tijd	155
	V.	Namen. Roepen	156
		Toepassingen	158
		Oefeningen	159
26e LES :	I.	Afleiding van zelfstandige naamwoorden	159
	II.	Herhaling en voortzetting	162

	III.	Verleden vormen	163
	IV.	Hulpwerkwoorden	164
		Toepassingen	165
		Oefeningen	165
27e LES :	I.	Bijwoorden van plaats	166
		Bijwoorden van tijd	168
		Bijwoorden van wijze	168
		Bijwoorden van bevestiging of ontkenning.	169
	II.	Onomatopeeën.	170
		Toepassingen	172
		Oefeningen	172
28e LES :	I.	Onvolledige werkwoorden	173
	II.	Versterkende vorm van het werkwoord.	173
	III.	Gebruik der tijden	176
	IV.	Zinsbouw	178
29e LES :	I.	Uitroepen	180
	II.	Beleefdheid	180
	III.	Groeten.	182
30e LES :	I.	Relatief-gebruik	183
	II.	Gebruik der zelfstandige naamwoorden op -elo.	184
	III.	Wel	184
	IV.	Onpersoonlijk gebruikte werkwoorden	185
	V.	Veel	185
	VI.	Echt	186
	VII.	Van, naar (aan, voor)	186
	VIII.	Phonetische en tonetische waarde der eindklinkers	187
		TAFEL DER NAAMWOORDELIJKE PREFIXEN	188
		TAFEL DER VERVOEGING VAN HET WERKWOORD	188
		WOORDENLIJST	231
		ALPHABETISCHE INHOUDSLIJST	262
		VERBETERINGEN EN AANVULLINGEN	267
		INHOUD	268

